

Kovács Kisu Gyöngy

**A Habsburg-uralom
erdélyi kiteljesedésének folyamata
a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában
(17. század vége – 19. század eleje)**

**Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár, 2000**

**Megjelent
a Magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium
támogatásával**

**A sorozatot szerkeszti:
Dávid Gyula**

TARTALOM

Bevezetés

I. A Habsburg-abszolutizmus fő erdélyi irányvonalai

- I. 1. Elméleti alapok a 17. század végén, a 18. század elején
- I. 2. A Habsburg-abszolutizmus politikai programja
- I. 3. Az abszolutizmus gazdaságpolitikája
- I. 4. Az abszolutista rendszer bevezetésének erdélyi következményei

II. Az erdélyi emlékirodalom

- II. 1. Történelmi források, proveniencia
- II. 2. Tartalmi-formai jegyek
- II. 3. A tárgyalt korszak jelentősebb erdélyi emlékirói

III. A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a magyar nyelvű emlékirodalom láttatásában

- III. 1. A bécsi politika megnyilvánulási formái
- III. 2. A császári politikai és katonai hatóságok tevékenysége; a Habsburg-uralom megszilárdítását célzó módszerek és eszközök

IV. A Habsburg-uralom erdélyi következményei

- IV. 1. A politikai élet és az intézményrendszer területén jelentkező átalakulások
- IV. 2. Gazdasági következmények
- IV. 3. A szellemi és művelődési élet változásai

V. Következtetések

Bibliográfia

Bevezetés

A 17. század utolsó harmadában az európai, de különösen a délkelet-európai viszonyokat jelentős változások jellemzik. A kor fejlődésének általános jegyeit vizsgáló Pierre Chaunu, az Annales-iskola egyik ismert képviselője nem alaptalanul állapítja meg, hogy „Ausztriával csodákat művelt a századvég”, mi több – így Chaunu –, az 1699. esztendővel (utalás a karlócai békére) a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyer.¹ E kifejezés valóban sejteti a lényegét – azt, hogy a délkelet-európai térség, amely addig török ellenőrzés alatt állt, minden vonatkozásban kezd felzárkózni a kontinentális világhoz, és e felzárkózás jóval több, mint egyszerű uralomváltás.

A nemzetközi politikai rendszernek a 17–18. század küszöbén két olyan jelentős politikai átalakulással is számolnia kell, mely a kontinens államai közül főként a Habsburg Birodalom helyzetét erősíti meg, azét a birodalomét, mellyel e bizonyos századvég „csodákat tett”.²

Az egyik változás, Nyugaton, Franciaországhoz kapcsolódik – mely állam hegemoniája megtörik, és a kulcsszerepet, szövetségesei élén Anglia veszi át. Meggyengül tehát a Habsburgok fő riválisa, az a francia abszolutista hatalom, mely őket előzőleg Lengyelország, a Török Birodalom vagy éppen a magyar „malkontensek”³ támogatásával, kelet felől próbálja meg sakkban tartani. Megerősödik viszont a helyzete annak az Angliának, amely a spanyol örökösödési háborúban, Franciaországgal szemben, a Habsburg Birodalmat támogatja. A Habsburg-háznak ugyan a rastadti békében (1714) le kell mondania a spanyol trónról, már csak Anglia nyomására is, a birodalom azonban kárpótlást kap Németalföldön és Itáliában – e gesztus pedig természetesen teret nyit délkelet-európai érdekeltségei előtt is.

Következésképpen, nagyot nő a birodalom súlya Keleten, a török ellenpólussal szemben is – abban a helyzetben, amelynek tulajdonképpen a létét köszöni. A sokféle heterogén elemből összetett, de mégis szívós politikai struktúrának bizonyuló Habsburg Birodalom ugyanis eredetileg a kelet-közép-európai zóna több népét, országát összefonó keretként, a török elleni védekezés jegyében születik meg a 16. század elején.⁴

A délkelet-európai „felzárkózást” véghez vivő Ausztriában az I. Lipót idején (1657–1705) újra erőre kapó Habsburgok nagyratörőek; számukra egyre reálisabban körvonalazódik egy olyan abszolutisztikus állam képe, mely a délkelet-európai térség számottevő részét magába foglalja. Ugyanakkor hatni kezd a kialakuló modern államszemlélet, mely szerint nem elég csupán hódítani, de át kell alakítani és egységesíteni kívánatos az elfoglalt területek gazdasági és politikai struktúráját az új kor követelményeinek szellemében.⁵ Ez azonban – több tényező együttesen fékező hatására – bonyolult műveletnek bizonyul. E (délkelet-európai) térségben

¹ Pierre Chaunu: *La civilisation de l'Europe classique*. Arthand. 1970. Collection les Grandes civilisations. 19.

² Andrei Oțetea: **Chestiunea orientală**. Istoria României III. București, 1964. 455–456. (A kötet idézése a továbbiakban: **Ist. Rom.**) Chaunu: **I. m.** 518.

³ Oțetea: **I. m.** 455–456. Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990. 27.

⁴ **Kosáry: I. m.** 28.

⁵ **Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege**. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Magyar András. Kriterion–Polis. 1994. 6.

ugyanis a török uralom erősen konzerválja a feudális viszonyokat. Ugyanakkor pedig a török fennhatóság alá került területek jogi és politikai státusában mutatkozó különbségek tovább bonyolítják az egységesítési törekvés gyakorlati megvalósítását.

A bécsi kormányzat a 17. század végi hatalmi törekvései kapcsán két nagy kérdéssel szembesül, melyek gyakorlatilag közös eredetűek. Egyrészt semlegesítenie kell azokat a politikai erőket, amelyek valamilyen okból ellenzik az abszolutisztikus törekvéseket, szembehelyezkednek egy központosított birodalom kiépítésének gondolatával és gyakorlatával. Bécs ugyanis tudatában van annak, hogy abszolutisztikus törekvései határozott ellenállásba ütköznek a birodalomhoz tartozó azon országok, illetve országrészek népeinél, amelyek a török hódítást megelőzően évszázadokon át önálló állami életet éltek. Másik gondja pedig a kedvező külpolitikai körülmények megteremtése. Ezzel összefüggésben két kérdéskör kerül a császári diplomácia érdeklődésének középpontjába: megszabadulni a külpolitikai gondok jelentős részétől, hogy az udvar figyelmét a belső kérdésekre összpontosíthassa, ugyanakkor megfelelő támaszt találni a francia hegemon tendenciák ellensúlyozására. Ez utóbbi érdekében a 17. század közepétől az udvar arra törekszik, hogy elkerülje a nagyobb méretű összetűzést a Portával, még olyan megalázónak tűnő engedmények árán is, mint amilyen például az 1664. évi vasvári béke. A császári politika nagyfokú óvatossága indokolt mind a Habsburg-ellenőrzés alatt álló, mind pedig a török fennhatóság alól menekülni kívánó népek esetében. Bécs ugyanis egy percig sem gondol arra, hogy ezek visszanyerjék önállóságukat. Ehelyett – az abszolutizmus szellemének és gyakorlatának megfelelően – a Habsburg-ház által álmodott birodalom szerves részeivé óhajtja tenni őket.⁶ A Bécs 1683-as ostromát követő mintegy másfél évtizedes osztrák–török háborúk végül is a Török Birodalom délkelet-európai földcsuszamlását eredményezik, és a karlócai békében (1699) már a Habsburg birodalmi nagyhatalmi álláspont fogalmazódik meg: a Habsburg Monarchia kétségtelenül Európa egyik legszámottevőbb tényezője. Ilyenformán I. Lipót uralkodása idején a Habsburg Birodalom fennhatósága alatt lévő területek mintegy 50%-os növekedést mutatnak, 1718-ban pedig – a pozsareváci béke kitételei értelmében – a birodalom megkapja (ha részben csupán időlegesen is) Nándorfehérvárt, a Temesi Bánságot, Olténiát, Szerbia és Bosznia bizonyos részeit.⁷ E területek – az említett modern államelméletek értelmében – a hódítást követően olyanforma integrációnak vannak alávetve, mely során gazdasági és politikai struktúráik a birodalmi struktúrák alárendelt szintjeivé válnak, közigazgatási-törvénykezési-pénzügyi-katonai intézményrendszerük pedig a központi hatalom érdekeinek kiszolgálójává lesz.

Erdély, mely 1690-től része a Habsburg Birodalomnak, hasonló integrációs folyamatban való részvétel tapasztalatait tudhatja magáénak. A fejedelemség korából örökölt központi intézmények szerepének és működésének megváltoztatását az abszolutista kormányzat igényeinek eleget tevő központi intézmények létrehozása, majd a helyi közigazgatási-törvénykezési struktúrák oly módon történő újjászervezése követi, hogy ez a legkisebb helyi közösségek szintjén is érezhetővé válik.

Az 1690-ben Bethlen Miklós által kieszközölt alapvető okmány, a Diploma Leopoldinum – melyet I. Lipót 1691. december 4-én erősít meg, és amely szabályozza egyfelől a birodalom, másfelől az erdélyi rendek közti viszonyokat – világosan leszögezi, hogy Erdély fejedelemségként kerül Habsburg-uralom alá megőrizve autonómiáját, belső rendjét, intézményeit. Ez a diploma több mint százötven éven keresztül Erdély „alkotmányának”

⁶ Uo. 7.

⁷ Chaunu: I. m. 1581.

szerepét tölti be, és az eredeti szándék szerint biztosítani kellene a rendeknek addigi jogaikat és kiváltságaikat, a behódolásért egy valóban autonóm Erdélyt, jórészt a fejedelemség kori törvények tiszteletben tartásával. Ezzel szemben a valóságban Erdély egy, a birodalom részéről megnyilvánuló folyamatos integrációs tendencia célpontja és tárgya, illetőleg a Habsburg-hatalom kiteljesedésének színtere.

Úgy véljük, a Habsburg-uralom erdélyi megszilárdulása és kiteljesedése külső és belső tényezők kölcsönhatásának eredménye. Az 1691-es Diploma Leopoldinum az erőfölényben lévő Habsburg-hatalom és a Habsburg-uralmat a fejedelemség autonómiájának és törvényhozásának tiszteletben tartása feltételei mellett elfogadó erdélyi rendek közti kompromisszum; életbe léptetése a két fél közti erőviszony függvénye. A Diploma aláírásának időpontjában – bár a szerződő felek akkor sem tekinthetők egyenrangúaknak – a Habsburg-hatalom még nem szilárdítja meg állásait kellőképpen Erdélyben, s a hatalomátvétel utáni kezdeti intézkedések sem erősítik meg meg kellőképpen a monarchia itteni pozícióit. A központi politika érvényesítésére tett kísérletek – melyek kísérőjelenségei a katolikus restauráció, a katonai parancsnokok brutális magatartása, I. Lipót tirannikus abszolutizmusa – feszültséget gerjesztenek a fejedelemség kori állapotok konzerválásában érdekelt rétegekben, mely feszültségek II. Rákóczi Ferenc szabadságharcával tetőznek.⁸

A Rákóczi-mozgalom hadi eseményei – melyek a szatmári békéig (1711) tartanak – mintegy két évtizedre megszakítják, illetve lelassítják az osztrák hatalommegszilárdulást, e folyamat azonban adott pillanatban újra kezdődik, más, megváltozott körülmények között. Elsősorban jelentékeny mértékben módosul az erőviszony a Diploma Leopoldinum szerződő felei között. A Rákóczi-szabadságharcban való részvétellel jobbra „kompromittált” erdélyi rendeket a központi hatalom végképp nem tekinti egyenlő partnernek, csupán a szatmári béke haszonélvezőinek. Ennek ellenére közvetlenül 1711 után elvileg nem változik meg a Habsburg-uralomgyakorlás közjogi alapja, ezt továbbra is a Diploma Leopoldinum kitételei alkotják, mint ahogyan nem módosulnak a kormányzati rendszer 1691-ben lefektetett alapjai sem. A hatalom megszilárdulásával egyidejűleg azonban a birodalom már elvben sem ismeri el a Diploma Leopoldinumot uralomgyakorlása alapokmányaként, arra az álláspontra helyezkedve, hogy Erdély hódítás révén került a Habsburgok fennhatósága alá. Így a Pragmatica Sanctio erdélyi, 1722-es elfogadása előtt néhány héttel VI. Károly leszögezi, hogy Erdélyt a Habsburgok három ízben hódították meg, következésképp fegyverjogon bírják.⁹ Erdélynek a Habsburg Birodalomba való betagozódása főként 1711 után döntő módon meghatározza a fejedelemség sorsának alakulását. Ettől kezdődően a fejedelemség csupán a központosított Habsburg Birodalom alkotó elemeként jöhet számításba, olyan országrészként, melynek nem áll módjában különálló politikát folytatni, s minden megnyilvánulása a birodalom érdekeit szolgálja. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az sem, hogy e helyzet következményeként a fejedelemség számára Bécsen keresztül közvetlen kapu nyílik a birodalmat alkotó összes ország és Nyugat-Európa felé. E kapun Erdélybe áramlik mindaz, amit a birodalom

⁸ A Diploma szövegét lásd: I. Lupaş: **Documente istorice transilvane. I. 1799–1699**. Cluj, 1940. 439–446. Şt. Pascu–D. Prodan: **Instaurarea regimului austriac în Transilvania**. Ist. Rom. III. 231–236. R. Várkonyi Ágnes: **Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711)**. Erdély története. II. 1606–1830. (Szerk.: Makkai László, Szász Zoltán) Budapest, 1986. 881–882. (A kötet idézése a továbbiakban: **ET II**) Trócsányi Zsolt: **Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740**. Budapest, 1988. 199–212. (A kötet idézése a továbbiakban: **Trócsányi 1988**)

⁹ Trócsányi Zsolt: **Új etnikai kép, új uralmi rendszer**. **ET II.** 972–973. (A továbbiakban: **Trócsányi 1986**)

felhalmozott és magáénak tud – legyen szó kultúráról, művészetről, életmódról és mentalitásról, ugyanakkor azonban begyűrűzik a császári politika minden ballasztja az intoleranciától kezdve, az abszolutista hatalomgyakorlás brutális alkalmazásán át a mértéktelen adóterhekig: mindaz, ami elkerülhetetlen tartozéka egy hatalomváltásnak, egy adott politikai-társadalmi rendszerről egy másikra való átállás komplex folyamatának.¹⁰

Az 1711-es éveket követően – a törökellenes hadjáratok okán – Erdély a birodalom számára elsősorban stratégiai értéket jelent. Gazdasági szempontból a nemesfém- és a sóbányászatból származó jövedelmek elhanyagolhatóak. Következésképpen: természetszerűleg e tevékenységi területek igazgatása kezdettől fogva közvetlenül a központi, szakosodott intézmények hatáskörébe tartozik, a rendek a legrövidebb időn belül kiszorulnak ezekről.

A Diploma Leopoldinumban nem történik említés a Habsburg-uralom alá került erdélyi fejedelemség határaitól, ugyanis a szerződő felek – elméletileg legalábbis – közös megegyezéssel fogadják el Erdély akkori tényleges határait. Ami azt jelenti, hogy a székely és szász vármegyéken és székeken, illetve a történelmi Erdély kerületein kívül Erdélyhez tartoznak a török hódítások és a speyeri béke alkalmával az erdélyi fejedelemség joghatósága alatt került, Partium (Részek) néven ismert területek. (A Diploma Leopoldinum aláírását megelőző időszakban a Partium, változó határokkal, mintegy százötven éven keresztül a fejedelemség részét képezte.)¹¹

A Diploma kibocsátásának idején az említett Partiumból részben vagy teljes mértékben Erdély részét alkotják a következő vármegyék: Máramaros, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok, Bihar, Zaránd, Arad, Ugocsa, Hajdú, Békés és Csanád. Igaz ugyan, hogy a Diplomát I. Lipót magyar királyi jogcímén bocsátja ki és ezen a címen terjeszti ki uralmát a fejedelemségre, a Habsburg-ház szándékai között azonban nem merül fel a magyar királyság török hódítás előtti területének visszaállítása. A részek tekintetében ez a szándék az újra-bekebelezés irányába változik, Erdély viszonylatában azonban nem.

A Partium vármegyéi különben is már Erdélyhez tartozásuk kezdetétől különböznek az erdélyi vármegyéktől mind szerkezetükben, mind működésükben, ezekben a vonatkozásokban megtartják ugyanis a magyarországi vármegyék szervezetét igazgatási és közigazgatási téren egyaránt (például az alispáni hatáskör, a járások, az oktavális törvényt napok tekintetében). A Diplomát követően pedig a Partium adója nem tartozik Erdély adójához, és bizonytalanná teszi a hovatartozást a főispáni kinevezések, illetve a bírói alárendeltség tisztázatlansága, ami miatt az erdélyi rendek következetesen elégedetlenkednek. Így már a Diploma kihirdetése után a Partium hovatartozását illetően olyan folyamat indul meg, amely végül is a Részek jórészt Magyarországhoz történő visszacsatolásával ér véget.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a Diploma megjelenése idején a Partium egyes területei (Bihar és Zaránd részei, a Lugos–Karánsebes kerület) még mindig török fennhatóság alá tartoznak. Márpedig az udvar elképzelései szerint – amelyet VI. Károly ki is fejez később – a visszaszerzett hódoltsági területek meghódítottaknak számítanak. A változás irányát jelzi az is, hogy az 1692-ben visszaszerzett Nagyvárad a vártartomány 160 falujával és más településekkel – ha rövid ideig is – a Partiumhoz tartozik továbbra is, de az 1716-ban a török fennhatóság alól felszabadított Temesvár és a bánsági részek császári katonai igazgatás alá kerülnek, illetve 1718-ban az uralkodó a Temesi Bánságot neoquisticumnak nyilvánítja,

¹⁰ Uo. 973–974.

¹¹ Trócsányi 1988. 215.

amely nem tartozik sem Erdélyhez, sem Magyarországhoz, hanem külön kormányzata van 1778-ig, amikor is visszacsatolják Magyarországhoz.¹²

A Partium hovatartozása körüli igények és bizonytalanságok okozta vitát VI. Károly 1732. december 31-i végzése dönti el. A már előzőleg Magyarországhoz visszacsatolt Szabolcs, Bihar, Szatmár megyéken kívül még további vita tárgyát képező vármegyék ügyében úgy dönt, hogy Arad és Máramaros vármegye az adózáson kívül mind közigazgatásilag, mind az igazságszolgáltatás tekintetében visszatér a magyar királyság joghatósága alá, viszont Krasznát és Közép-Szolnokot, valamint Kővárvidéket a határozat teljesen és véglegesen (közigazgatásilag, az igazságszolgáltatási ügyekben, de adózás szempontjából is) Erdély joghatósága alá helyezi, Zaránd vármegyéből pedig annak keleti fele kerül Erdélyhez, azzal a megjegyzéssel, hogy akár megkülönböztetett kerületként, akár más vármegye kebelében csatoltassék a fejedelemséghez. Az 1733-ban törvénybe iktatott királyi végzéssel a Habsburg-uralom alá került erdélyi fejedelemség nyugati határai is lényegében állandósulnak.

A Habsburg Birodalom részévé vált Erdélyben a hagyományos helyi struktúrák megváltoztatását célzó, a központi hatalom által kibocsátott törvényeken, kormányrendeleteken és szabályozásokon kívül az elbeszélő források, esetünkben az emlékirodalmi alkotások azok, melyek képet nyújtanak a központi intézkedések életbe léptetéséről, az integráció céljából foganatosított intézkedések elfogadásáról, illetve el nem fogadásáról, mi több – a normatív jellegű forrásokkal ellentétben – arról a mentalitásváltásról, amelyet Erdélynek a Habsburg Birodalomba való betagozódása gerjeszt és kristályosít ki az egyes társadalmi rétegekben.

Az emlékirodalom által szolgáltatott információs anyag értelmezésénél/hasznosításánál természetszerűen nem hanyagolható el az egyes szerzők személyének vizsgálata; ugyanakkor a hordozott információ minősége több tényező függvényében alakul: a szerző érdekeltségi köre, társadalmi hovatartozása, politikai-gazdasági helyzete, ellen- vagy rokonszenve a fennálló helyzettel szemben, felekezeti hovatartozása stb. Következésképpen, egyes információk reális forrásértéke csupán más forrásokkal, adatokkal és információkkal való egybevetés után állapítható meg – ez egyébként az elbeszélő források, ezen belül az emlékirodalom egyik jellemvonása. Ez azonban már a forráskritika feladata.

Jelen írás a Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamatát kívánja nyomon követni – a korabeli (17. század végi–19. század eleji) magyar nyelvű emlékirodalom láttatásában. Ezt megelőzően azonban természetszerűleg vázolnunk kell egyrészt a Habsburg-abszolutizmus fő erdélyi irányvonalainak alakulását, másrészt az erdélyi emlékirodalom fejlődési trendjét.

¹² Lukinich Imre: **Erdély területi változásai**. Budapest, 1918. 408. Pascu–Prodan: **Ist. Rom.** III. 232–233. D. Prodan: **Regimul austriac în Transilvania. Ist. Rom.** III. 487–488, 490–491.

I. A Habsburg-abszolutizmus fő erdélyi irányvonalai

I. 1. Elméleti alapok a 17. század végén, a 18. század elején

A Habsburg-uralom erdélyi megszilárdulása az abszolutizmus jegyében zajlik. Ennek az eredetileg Nyugat-Európában jelentkező kormányzási formának azonban az általános jellemzőkön túlmenően országoként és fejlődési szakaszonként sajátos stílusjegyei jelennek meg.

Az abszolutizmus definíciói lényegében hasonlóak. „Politikai rendszer, melyben az uralkodó kezében összpontosulnak az összes hatalmi formák.”¹³ Vagy: „a kifejezés vagy politikai rendszerre, vagy a késő reneszánszot követően kezdődő történelmi időszakra, vagyis a francia forradalomig létező nagy királyságok korára”.¹⁴ Mivel a királyságok életében hosszantartó folyamatok eredményeként alakulnak ki, az abszolutizmus megjelenésének időpontja nem datálható pontosan. Egyes szerzők szerint elmélete a 16. század folyamán keletkezik Angliában, míg a kontinens más részein a 17. században.¹⁵ Virágzási korszaka a 17–18. század.¹⁶

A fejlettebb társadalmakkal rendelkező államokban, ahol a polgárság társadalmi és gazdasági súlya lehetővé teszi, hogy ez a társadalmi kategória az uralkodót támogatva véget vessen a hatalomgyakorlás addig alkalmazott dualizmusának (uralkodó + rendek), az abszolutizmus megteremti a centralizációt, az uralkodónak alárendelt államapparátus és hadsereg alapjait, s végső soron elvezet a nemzeti államok létrejöttéhez (Anglia, Franciaország). A Habsburg Birodalomban azonban, konszolidált polgárság híján, illetőleg az etnikai heterogenitás okán az abszolutizmus másként jelentkezik, mint a fentebb említett Angliában vagy Franciaországban. Erdélyben a Diploma Leopoldinum kitételei megőrzik a hatalomgyakorlás tekintetében az uralkodó és a rendek dualitását, s bár ez utóbbiak súlya az idők folyamán egyre csökken, bizonyos területeken többé-kevésbé mégis megőrződik a tárgyalt korszak egész idején. A polgárság hiánya pedig nem teszi lehetővé sem a merkantilizmus hatékony gyakorlását, sem az igazi gazdasági fejlődés felgyorsulását, és az általános adóztatásra tett kísérletek is sorban megbuknak a nemesi kiváltságok hatóereje előtt. Ilyenformán, bár sikerül bevezetni az abszolutizmust mint kormányzási formát, ez nem jár a nyugati abszolutizmusokhoz hasonló következményekkel. Köztudott, hogy I. Lipót tirannikus abszolutizmusa főként az erdélyi – és a törököktől visszahódított területeken élő – rendek ellenállása következtében vall kudarcot. 1711 után azonban egyfajta konszolidálódás jelentkezik VI. Károly uralkodása idején – aki jóval toleránsabbnak mutatkozik, mint elődje. Ekkor kerül sor a kormányzás centralizálására és a rendek ama privilégiumának korlátozására, hogy az állampolitikát befolyásolják.¹⁷ A birodalmi abszolutizmus egyik jellemvonásaként jelenik meg az a tény, hogy – a kiforrott rendek hiányában – a központi

¹³ **Grand Larousse enciclopédique en dix volumes.** Paris, 1960. 28. (A továbbiakban: **Grand Larousse.**)

¹⁴ **Grande enciclopedia Vallardi.** [Milano, 1962], 218. (A továbbiakban: **Vallardi.**)

¹⁵ Pierre Chaunu: **I. m.** 571.

¹⁶ **Grand Larousse.** 28.

¹⁷ Kosáry Domokos: **I. m.** 31–32.

hatalom a monarchia keleti részének legnagyobb számú rétege, a parasztság felé irányul, és ennek segítségével igyekezik a rendek igényeit és hatalmát korlátozni. És teszi ezt annál is inkább, mivel a parasztság adóképeségét növelni kívánja – akár feudális kötelezettségei rovására is. E törekvésében egyik fő motivációja az, hogy – mivel nem sikerül az általános adóztatást bevezetni – természetesen azoknak a fizetőképességét igyekezik növelni, akik a terheket viselik.

Erdély vonatkozásában is érvényesül a máshol sikerrel alkalmazott semlegesítés folyamat, mi több az abszolutista hatalom a rendek egy részének lojalítására is apellál: birtokok, címek, tisztségek adományozásával szándékszik maga mellé állítani az erdélyi rendi elit egy bizonyos vonulatát, illetve kialakít egy jelentékeny karrierburokrata-réteget, melyet mind a központi, mind a helyi apparátusban hasznosíthat az abszolutista hatalomgyakorlás során.

A Habsburg Birodalom értelmezésében az abszolutizmus mint kormányzati forma csupán a hatalomgyakorlásnak a uralkodó által szimbolizált központosított intézményrendszer hatáskörébe való átszármaztatását jelenti, a határozatok hozatala azonban olyan politikusok, karrierburokraták, szakértők együttműködésének eredményei, akik között számosan az új, progresszív eszmék hívei. E kormányzati forma permanens jellemvonása azonban az elv: az uralkodói akaratot a birodalom egészének érdekében kell megvalósítani.

Az abszolutista kormányzati rendszer szellemisége nyilvánul meg a Diploma Leopoldinum kitételeiben is – mely egyezmény eredetileg két, elvileg egyenlő fél, az abszolutista uralkodó és az erdélyi rendek szerződése. Idővel azonban az erőegyensúly az előbbi tényező javára tolódik el. S ez nem csupán a Diploma értelmezésében, de az erdélyi államapparátus működésében is megnyilvánul. Rövid időn belül egy, a Diploma megfogalmazásától eltérő közjogi alap válik a birtoklás jogcímévé, az, miszerint Erdély fegyverjogon bírt terület,¹⁸ s az Erdélyre vonatkozó uralkodói döntéseket olyan birodalmi intézményekben hozzák, melyekre az erdélyi rendek semmilyen hatást sem gyakorolhatnak. Ilyenek például a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis,¹⁹ a Subdelegatio (Commissio) Neoaquistica²⁰, illetve a katonai és kamarális vezetés központi szervei; Legfelső Haditanács vagy az Udvari Kamara.²¹

A Habsburg-uralom erdélyi megszilárdulásával egyidejűleg és a helyi intézmények jogkörének, illetőleg kompetenciájának a központi intézményekre való átruházásával párhuzamosan kerül sor a ténylegesen erdélyi intézmények hierarchiájának a megváltozására. Bár a Diploma Leopoldinum kitételei alapján Erdély belső központi intézménye a Gubernium kellene hogy legyen, ennél jóval nagyon szerepkörre tesz szert a bécsi központú Udvari Kancellária. Ugyanilyen megfontolás alapján az Erdélyi Kincstartóság is az Udvari Kamara alárendelt intézményévé válik, a sor azonban távolról sem ér véget ezzel a két intézménnyel.²²

Azonban ez a sajátos abszolutizmus is több fejlődési szakaszt ismer. Amikor a porosz II. Friggyessel viselt örökösödési háború idején nyilvánvalóvá válik, hogy az elavult szervezési és kormányzási forma (mely bizonyos mértékben a Német-római Birodalom régi intézményeihez

¹⁸ Jakab Elek: *A Pragmatica Sanctio története Erdélyben*. Századok. 1879. 311, 313.

¹⁹ Trócsányi 1988. 29-121.

²⁰ Uo. 145–181.

²¹ Uo. 23.

²² Ist. Rom. III. 233.

Trócsányi 1988. 241, 327.

kapcsolódott) már nem képes megfelelni a kor követelményeinek, a Habsburg-abszolutizmus felismeri ezek modernizálásának szükségességét; ennek egyik következménye az 1742-es intézkedés, mely a régi állami kancellária (Staatskanzlei) és a Német-római Birodalom régi kancelláriájának a szétválasztását célozza; ezt az intézkedést más reformok is követik a centralizáció biztosítása érdekében. A felvilágosult abszolutizmus jelei feltűnésének idején – szintén a kor követelményei parancsára – létrejön 1760-ban az Államtanács (Staatsrat), mely 1848-ig működik és jelentős mértékben befolyásolja az uralkodók által kibocsátott rendeleteket.²³

A továbbiakban nagyvonalakban felvázoljuk a Habsburg Birodalom felvilágosult abszolutizmusának, majd az itt jelentkező reakciónak a jellemvonásait, szem előtt tartva a tényt, hogy a későbbiekben tárgyalt emlékirodalom narrációs kerete esetenként ez utóbbi politikai formához is kapcsolódik.

A felvilágosult abszolutizmus. A 17. század végén, a 18. század elején a felvilágosodás eszméi a nyugati politikai koncepciókban is jelentkeznek, először angliai, majd franciaországi megfogalmazásban – ez utóbbi állam egyébként később, a 18. század folyamán a felvilágosult politikai áramlatok tűzfészkévé válik. A felvilágosodás politikai gondolkodóinak eszmerendszerében már az angliai kezdetekkor olyan fogalmak jelentkeznek, mint természetjog, tulajdonjog, egyéni szabadság, az uralkodó társadalmi szerződése, a népszuverenitáson alapuló kormányzat, valamint az államhatalmak szétválasztásának elve. A felvilágosodás kori politikai eszmék dinamizmusát a feltörekvőben lévő polgárság adta, illetve e kategória növekvő társadalmi súlya. A társadalmi berendezkedést, mint olyat megváltoztatni célzó felvilágosult politikai áramlatok mellett azonban más – lényegében az előbbiek által gerjesztett – tendenciák is jelentkeznek – főként a nemesség, a privilegizáltak, a hatalomgyakorlók soraiban, akik az elavulóban lévő abszolutizmus körülményei közepette próbálják meg újjáéleszteni” ezt, a feudális rendszer tényleges felszámolása és a polgári reformok életbe léptetése elkerülésével. Az említett tendenciák jobbára a kiforrott polgárságot nélkülöző társadalmakban jelentkezett, elsősorban az angol és francia politikai felvilágosodás hatáskörén túl. Ezekben a társadalmakban a politikai felvilágosodás elsősorban a nemesség és a újonnan kialakult, viszonylag gyér számú értelmiség körében hódított.²⁴

Eme áramlatok eredményeként született meg a felvilágosult abszolutizmus, mely gyakorlatilag a feudális társadalmi és politikai rendszer hibákat kiküszöbölő, a fennálló rendet lényegében nem módosító, modernizált változata.

A felvilágosult abszolutizmus vonatkozásában nem hanyagolható el az államérdek sem. Ez azoknak az államoknak az esetében – főként Közép- és Kelet-Európában –, melyeknek elavult az államapparátusuk és kormányzati rendszerük, imperatívusként jelentkezik az európai kompetitivitás fenntartása érdekében. Ez az oka annak, hogy a felvilágosult abszolutizmus elsősorban ezekben az országokban (kiemelten Poroszországban és Oroszországban) tesz kísérletet a súlyos társadalmi feszültségek oldása és az államapparátus elégtelen működése javítása irányában, hiszen Angliában ezek a tendenciák túlhaladtak, Franciaországban pedig lehetetlennek bizonyul hosszabb időre bevezetni e kormányzati formát. Itt ugyanis a fejlett polgársággal rendelkező társadalom nem viseli el a felvilágosult abszolutizmus „felülről vezető” módszereit, és a rendszert annak rendje és módja szerint megdönti a forradalom.²⁵

²³ Kosáry: I. m. 49–50.

²⁴ Uo. 148–150.

²⁵ Uo. 151–152.

Az abszolutizmushoz viszonyítva a felvilágosult abszolutizmus némiképp módosít az állam és az uralkodó szerepkörét célzó koncepción. Az egyetlen kormányzó akarat – az uralkodóé – a természeti jog, és – egyes teoretikusok szerint – a néppel kötött társadalmi szerződés által korlátozott. Általános alapelv, hogy az uralkodónak a nép szolgálatában, annak javát szolgálva kell tevékenykednie. Ily meggondolásból beavatkozhat a gazdasági, társadalmi életbe – ez utóbbi vonatkozásban feudális alattvalói, elsősorban a jobbágyok „védelmezőjeként”, s mint ilyen szabályozhatja a feudális urak és alattvalóik kapcsolatát, e tevékenység hátterében azonban, amint már említettük, elsősorban az államérdek húzódik meg: megőrizni az adófizetők közteherviselési képességét. A nép „védelmezőjeként” az uralkodó, illetve az állam a feudális urak és alattvalóik jogi helyzetének alakulásába is szerepet játszik. A felvilágosult abszolutizmus „népboldogító” tendenciái nem nélkülözik a szegények, árvák és más kategóriák megsegítését célzó intézmények létrehozását. Ugyanakkor a felvilágosult abszolutizmus a vallási toleranciát hirdeti, és éppen a hasznos és lojális alattvalók nevelése céljából nagy hangsúlyt fektet az oktatásra, illetve nevelésre – e feladatkört nemritkán az egyházra ruházva át. A felvilágosult abszolutizmust általában az etatizmus jellemzi, mely azzal a következménnyel jár, hogy az állam az élet különböző területein érezteti hatását.²⁶

Mind Magyarország, mind Erdély viszonylatában a felvilágosult abszolutizmus kiteljesedése az 1765–1790 közti huszonöt évre tehető (1765-től Mária Terézia nem hívja össze az országgyűlést; Erdélyben 1755-től szünetelnek ennek munkálatai). A rendeletek útján megvalósított uralkodói elképzelés folytatója II. József (1780–1790), aki 1765-től anyja társuralkodójaként szerepel, és akinek neve után a Habsburg Birodalom felvilágosult abszolutizmusa a jozefinizmus megnevezést viseli.

A Habsburg Monarchiát egyébként egyrészt éppen fő riválisa, Poroszország készletli nehézkes államapparátusa modernizációjára és kompetitív tételére, gyakorlatilag tehát a felvilágosult abszolutizmus gyakorlatára.

Bár Mária Terézia mindvégig a késő barokk vallásosság híve marad, akitől idegen a felvilágosodás és az újkori filozófiai törekvések gyakorlati lecsapódása, mégis a jozefinista reformok már az ő idejében kezdetüket veszik (beleértve az úrbérrendezési kísérletet, az új mezőgazdasági kultúrák elterjesztésének szorgalmazását, valamint az egyház hatáskörének korlátozását vagy a jezsuiták 1773-as feloszlatását).

Az új kormányzat alapelveit az úgynevezett osztrák kameralisták dolgozzák ki. Egyikük, Johann Gottlob v. Justi (1717–1771), aki hosszú időn keresztül a bécsi Theresianum tanáraként tevékenykedik, másikuk Karl Anton v. Martini, aki 1754-től jogi professzor a bécsi egyetemen, több államelméleti munka szerzője. Ez utóbbi tanítványa Joseph von Sonnenfels (1732–1817), aki felvázolja a felvilágosult abszolutizmus állami, közigazgatási és pénzügyi rendszerét. Grundsätze der Polizey című szintézis jellegű munkája mindazt tartalmazza, amit az új kormányzati formának meg kell tennie hatékonysága növelése érdekében: Ilyenformán az új koncepció szerint az államnak foglalkoznia kell a kultúra támogatásával és terjesztésével, populacionisztikával, egészségvédelemmel, intézkednie kell a népszámlálások, nyilvántartások ügyében, az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem fejlesztésének területén, a paraszti árutermelés növelése céljából, a jobbágyi függőség lazítása érdekében, új adórendszer bevezetésére, a vallási viszályok csökkentése terén stb. De mindenekelőtt foglalkoznia kell a kormányzati apparátus reformjával és a rendi, illetve korporatív előjogok eltörlésével. E célkitűzések szellemében 1767-ben megjelenik Mária Terézia úrbéri pátense,

²⁶ Ist. Rom. III. 725–726.

mely Magyarországon a központi hatalom hatáskörébe rendeli a jobbágyság és feudális urak közti kapcsolatrendszerét. Erdélyben azonban az úrbéri rendezés csupán az 1769-es ideiglenes rendeletre, a *Certa punctura* korlátozódik, mely gyakorlatilag az 1747-es rendelet jobbított változata. Szintén uralkodói pátenst rendeli el 1773-ban a jezsuita rend felszámolását, amelyet az oktatást szabályozó *Ratio Educationis* követ (1777) – ez utóbbi később Erdélyben is alkalmazásra kerül (az első erdélyi átfogó oktatásszabályozásra egyébként II. József idején, az 1781-ben kiadott *Norma Regia* révén kerül sor). Ez utóbbi egy hossza folyamat egyik állomásaként tételezhető, melynek célja – a porosz példa nyomán – az oktatási modernizáció megkövetelte helyzet rendezése. E rendeletek/pátensek kibocsátásakor II. József névlegesen Mária Terézia társuralkodója, a valóságban azonban igen korlátozott hatalommal rendelkezik. 1780 utáni reformjait nagyrészt jellemzi a tény, hogy az elsősorban Pufendorfon nevelkedett uralkodó felfogásába Voltaire vagy az enciklopédisták beleférnek még, Rousseau azonban már nem.

Az 1780-ban hatalmat átvevő II. József már 1781 júniusában kiadja a cenzúra enyhítését célzó, majd 1781 októberében a toleranciarendeletet. Ez utóbbi azonban Erdélyben más jelentéssel bír, mint Magyarországon. És bár maga II. József nem mondható hitetlennek, mi több, vallásellenesnek sem, sorra osztja fel a – nevelést föl nem vállaló – szerzetesrendeket, ezek vagyonával az államadminisztrációt gazdagítva. Még a teológusok képzését is módosítja – pragmatikus jozefinista szellemben –, úgy, hogy a lelkészek elsődleges feladatuknak a nép nevelését-oktatását tekintsék.

A központi kormányzatok restrukturálása során 1782-ben egyesíti a Cseh és az Osztrák Kancelláriát, illetve az Udvari Kancelláriát is beolvasztja az előbbibe. Majd egyesíti az Erdélyi és a Magyar Kancelláriát. Következésképpen, minden, ami az Erdélyi Kancellária hatáskörébe tartozik, átkerül az Udvari Kancelláriától az egyesített Magyar Udvari Kancelláriához. 1786-ban a *Thesauriatus in Cameralibus* a Gubernium részévé válik, míg a *Thesauriatus in Montanisticis et Monetariis* megőrzi régebbi szervezeti struktúráját.

1784 májusában II. József kibocsátja rendeletét, melynek értelmében a birodalomban a német válik hivatalos nyelvvé – ez esetben azonban kihangsúlyozza, erre kizárólag praktikus okokból kerül sor. Nem hagyható figyelmen kívül azonban a tény, hogy az elképzelés nem válik be, elsősorban a Habsburg Birodalom heterogén jellege miatt.

Ugyanaz év októberében a lakosság- és ingatlan-összeírásra vonatkozó rendelet váltja ki jobbára a vármegyék – a nemesi öngazgatás eme szervei – ellenállását, ami arra készteti II. Józsefet, hogy megszüntesse a vármegyei rendszert. Ennek értelmében 1785-ben Magyarországot 20, Erdélyt 3 kerületre osztja, ez utóbbiakat Nagyszeben, Fogaras és Kolozsvár székhellyel. A kerületek élére királybírákat neveznek ki.

Az 1784-es parasztlázadás „utóhangjaként” II. József kibocsátja a jobbágyságra vonatkozó pátenst, melyben eltörli a jobbágyság kifejezést („kolónussal” helyettesítve ezt), illetve a kolónusoknak szabad kötözködési és szabad foglalkozásválasztási, valamint egyéb jogot biztosít. (Ez utóbbi rendelkezés – minden pozitív aspektusa dacára – nem jelent azonban jobbágyság felszámolását, csupán a személyes függőség enyhítését.) A jobbágyság vonatkozásában II. József végső célkitűzése a jobbágyság megváltásának lehetősége.

Az 1789. február 10-i pátenst – a fiziokrata elméletek szellemében – előírja, hogy folyó év novemberétől egységes adóteher sújtja a birodalom állampolgárait, legyenek azok nemesek vagy parasztok (a jövedelem 12,22%-a). Eme adózási rendszer azonban akkora mértékű változással fenyegeti a földbirtokos nemességet, hogy bevezetése elképzelhetetlennek tűnik.

A heterogén és különböző szervezeti területeket tömörítő Habsburg Birodalomban az ellenzék mindenhol erősödőben van. 1787-tel kezdődően Belgiumban nyílt lázadásra kerül

sor. A helyzetet a birodalom számára aggasztóan alakuló nemzetközi helyzet is súlyosbítja. II. József megkísérli Belgium Bajorországgal való helyettesítését. Itt azonban II. Frigyes ellenállásába ütközik. Mi több, az Orosz Birodalommal karöltve indított törökellenes háború – Magyarország túlságos kihasználása miatt – a magyar nemességnek is kellő alkalmat szolgáltat arra, hogy, a belgiumi példát követendő, nyílt ellenállást kezdeményezzenek. A vármegyék lerázzák magukról a központi ellenőrzést. Ugyanakkor a birodalmat délről a török haderő fenyegeti; északról fő riválisa, Poroszország. A jozefinizmusra azonban a végső csapást a francia forradalom méri, mely az „ancienne régime”-et – Kaunitz politikája következtében tehát a Habsburg Monarchia elsődleges szövetségesét –, és általában véve a felvilágosodott abszolutizmus rendszerét teljes egészében felszámolja.

Kevéssel halála előtt, 1790. január 28-án II. József kibocsátja azt a Restitutionsediktet, mellyel reformjai nagy részét visszavonja, három kivétellel. Ezek a hatályban maradt szabályozások a türelmi rendelet (toleranciapátens), a lelkészrendezést érintő, végül az úgynevezett alattvalókra (subditi, lényegében a földesúri függőségben élőkre, a jobbágyokra vonatkozó) intézkedések.

II. József, II. Frigyeshez és II. Katalinhoz hasonlóan a nemzetközi politika követelményei által megkívánt modernizációs tendenciák érvényesítése miatt hozza belső reformjai zömét. Két vonatkozásban azonban jelentékeny módon különbözik az említett uralkodóktól. Ugyanis míg ez utóbbiak ódzkodnak attól, hogy a saját nemességüket maguk ellen lázítsák, következképp elhanyagolják a parasztság helyzetének rendezését, II. József kísérletet tesz erre, miközben fejére vonja a privilegizált rétegek haragját. Magatartásának magyarázatát többen – fivére, II. Lipót vagy Kaunitz kancellár – belső motivációkban keresik, mindez azonban nem ad kielégítő választ a lényegre, arra az ellentmondásra, mely a felvilágosult abszolutizmus eszmerendszere és a reformokat túl komolyan vevő II. József személyisége közt feszült.²⁷

A reakció. A Restitutionsediktet követő események forgatagában egyidejűleg jelennek meg a rendek reakciós, restaurációs kísérletei, illetve a jozefinizmust megmenteni kívánó erőteljes mozgalmak, melyek érdekelték a felvilágosodás eszméinek továbbéltetésében. Töredékes reformkísérletek is felütik a fejüket, melyek bár nem jozefinista fogantatásúak, némelykor már-már túllépik ezeket. Az 1790-es nemzeti jellegű mozgalmak hol fölerősítik, hol gyengítik a fent említett tendenciákat. Mindezek mellett egyre erőteljesebben teret hódít az a birodalmi központi elképzelés, miszerint időszerű a II. Lipót-féle realista felvilágosult abszolutizmust az I. Ferenc nevével fémjelzett reakciós rendszerrel helyettesíteni.

Ilyenformán II. Lipót (1790–1791) idején a felvilágosodás és az ennek szellemében fogant reformok helytel-közzel életben maradnak, kísérlet is történik a jozefinista reformok megőrzésére, és a jozefinizmus hívei váltig remélik, hogy az uralkodó folytatja elődei kormányzási politikáját. Ez a remény azonban tiszavirág életűnek bizonyul, hiszen II. Lipótot az az I. Ferenc (1791–1835) követi a trónon, akinek a neve egyértelműen a reakció időszakával fonódik össze. A Franciaországban győzedelmeskedő politikai és társadalmi haladástól való félelem hamarosan véget vet a felvilágosult reformoknak, s a birodalomban a fő szerepet a titkosrendőrség és a cenzúra veszi át.²⁸

A még II. József által létrehozott politikai rendőrség mérhetetlenül felduzzasztott személyi állománnyal és rendkívül kiterjedt hatáskörrel működik. Jól szervezett hálózatával mindent ellenőrzése alatt tart, élteti a gyanakvást és bizalmatlanságot, s nyakló nélkül bélyegzi meg

²⁷ Kosáry: I. m. 157–165.

²⁸ ET II. 1112.

akár a fizikai személyeket, akár az intézményeket, „gyanúsaknak” és „veszélyeseknek”, illetve a jakobinizmus hordozóinak minősítve ezeket.²⁹

A hatalom és a titkosrendőrség hatékony eszköze a haladó eszmék terjedésének meggátolásában a cenzúra. Ez utóbbi ellenőrzése alatt tartja és megtiltja egyes belföldi vagy külföldről beszármazott kiadvány terjesztését. Utólagos hatállyal cenzúrázzák a Mária Terézia, II. József és II. Lipót idején napvilágot látott kiadványokat is. A városi előjáróságok és egyéb hivatalok időszakonként megkapják a betiltott művek listáját, melyek szerzői között Montesquieu, Voltaire, Rousseau csakúgy szerepel, mint Goethe, Lessing vagy Schiller.³⁰

Ilyen légkörben megváltozik az uralkodói stílus is. A határozatok meghozatalában az Államtanács szerepe jelentékeny mértékben veszít súlyából – a titkosrendőrség javára, minek következtében számos, a birodalomra nézve életfontosságú ügyet titkos úton vagy a kabinet útján („im geheime Wege” vagy „im Cabinetswege”) intéznek el. Az uralkodó legfőbb támasza fivére, Sándor Lipót, akinek reakciós szellemiségénél talán csak összeférhetlensége erősebb.³¹

Ilyen körülmények között természetesen körvonalazódnak a reakciós rendszerrel szembeni ellenzék különféle formái. Ezek közül három említésre méltó: az első célja a felvilágosult abszolutizmus szellemében hozott reformok megmentése és folytatása; a második a felvilágosult rendeké, mely főként irodalmi téren érezteti hatását; a harmadiknak a képviselői az antifeudális reformok hívei, akik politikai eszméiket a polgárság érdekeivel egybecsengően fogalmazzák meg.³² A francia forradalom, elsősorban a jakobinusok hatására eme ellenzéki áramlatok tagjai közül néhányan a demokratikus republikánizmus hívévé válnak, s részt vesznek a Ferenc-rendi szerzetes, Martinovics Ignác szervezte mozgalomban. A mozgalom Erdélyben is érezteti hatását, leleplezése után azonban a megtorlások itt kevésbé véresek, mint Magyarországon.³³

A mozgalommal való leszámolás egyik következménye a felvilágosult abszolutizmus előtti helyzethez való visszatérés. Az új Ratio Educationis vallási síkra s a központi hatalomnak megfelelő szellembe tereli az oktatást. A közteherviselés tekintetében a nemesség védelmezi kiváltságos helyzetét. A feudális úr és alattvalói közti viszony rendezése tekintetében majd csak az 1819–1820-as években kerül sor úrbéri összeírássra (Cziráký-féle összeírás), mely az úrbéri, illetve a közterhek szabályozását eredményezhetné, erre azonban nem kerül végül is sor.

²⁹ **Ist. Rom.** III. 837–838.

Takács Sándor: **Kémvilág Magyarországon.** I–II. [Budapest, 1932]

³⁰ **Uo.**

Jakab Elek: **A cenzúra története Erdélyben.** Figyelő. 1884. 161–182, 253–273, 333–356.

Wertheimer Ede: **A magyarországi cenzúra történelméhez.** Századok. 1898. 294–316.

³¹ **Ist. Rom.** III. 838–839.

Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Budapest, 1921.

Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. III. Budapest, 1952.

³² **Kosáry: I. m.** 150.

³³ **Ist. Rom.** 839.

Benda: **I. m.**

Jancsó Elemér: **A jakobinus mozgalom hazai hagyományai.** Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest, 1957. 394–415.

A központi hatalom figyelme ebben az időszakban elsősorban a Franciaország felé fordul, hiszen ennek új társadalmi berendezkedése elhárítandó veszély forrását képezi. Megnyugvást csak Napóleon legyőzése, illetve az 1815-ös Bécsi Kongresszus hoz, mely megteremti az új európai egyensúlyt, és Ausztria, Oroszország és Poroszország létrehozza a Szent Szövetséget a Napóleon feletti győzelem eredményeinek fenntartása, valamint bármiféle forradalmi kísérlet csírájában való elfojtása érdekében. Ebben a – Habsburg Birodalom számára – stabilizáló új helyzetben a reakció új szakasza, az úgynevezett Metternich-rendszer veszi kezdetét.³⁴

Erdély a Diploma Leopoldinum évétől kezdődően része, alkotóeleme ennek az abszolutista rendszernek; integrációját az élet minden területére kiterjedő intézkedések kísérik, melyek egyetlen koncepciónak a megvalósítását célozzák: azt, hogy az erdélyi fejedelemség, társadalma, közigazgatási apparátusa kizárólag az egész és egységes birodalom érdekeit szolgálja.

I. 2. A Habsburg-abszolutizmus politikai programja

Amikor az európai hatalmi viszonyok kedvező alakulása, a török terjeszkedés Bécs alatti megtorpanása és az új hadjáratok reményt keltő eredményei után³⁵ a Habsburg-ház megvalósíthatónak látja a hódoltsági területek megszerzését, az udvar az újonnan hatalma alá kerülő, 1541 előtti magyarországi területek számára egy külön, e célra kinevezett bizottsággal úgynevezett berendezkedési tervet (Einrichtungswerk) dolgoztat ki, amely a megszerzett területeken tulajdonképpen egy, a központi hatalom érdekeihez és apparátusához idomuló intézményrendszer alapjait is hivatott letenni. Ennek a tervnek a szellemében folyik Erdély beilleszkedése is a birodalomba. A bizottság elnöki tisztjét Kollonich Lipót bíboros, akkor a Magyar Kamara elnöke tölti be, aki Bécsben a magyar és ehhez kapcsolódva az erdélyi ügyek szakértőjének számít. Kollonich az abszolutizmus és a centralizáció pillérén nyugvó Habsburg Birodalom és a katolikus megújulás odaadó híveként a nyugati államok hatalmát és gazdagodását, az abszolutista jogalkotást, a természetjogból fakadó törvény előtti egyenlőséget és közteherviselést tartja követendőnek. Az ezekből eredő tervek megvalósításának gátját a nemesi alkotmányban, a magyar jog- és intézményrendszerben látja, s mindabban, ami szerinte nem beilleszthető az összbirodalmi érdekegyüttesbe.³⁶ Ezért, bár a beilleszkedési terv kidolgozásakor kikéri előzetesen a magyar mágnások véleményét, a nézeteket a bizottság végül is nem veszi tekintetbe.³⁷ E terv – mely úgynevezett kameralisták: Becher, Schröder, Hörnigk elméleti elképzeléseit is tartalmazza – ötös tagolású: az igazságügy, egyházügy, közigazgatás, hadügy, valamint a kamarai és gazdasági ügyek fő tennivalóit foglalja rendszerbe. Előirányzataiban a közigazgatás korszerűsítése és az igazság-

³⁴ Ist. Rom. 841–842.

³⁵ D. Prodan: *Instaurarea regimului austriac în Transilvania*. Ist. Rom. III. București, 1964. 225–252.

Niederhauser Emil: *Török és francia között*.

Uo.: *A maradék birodalom*. Gonda Imre–Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Budapest, 1977. 88–96, 104–114.

Trócsányi 1988. 5–9.

Kosáry Domokos: I. m. 22–30.

³⁶ Varga J. János: *Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon 1688–1689* (Az „Einrichtungswerk”). Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Pécs, 1993. 95–96.

³⁷ Uo. 96.

szolgáltatástól való elválasztása, a nemesi előjogok korlátozása, új iparágak meghonosítása, a gazdasági élet fejlesztése, egészségügyi és oktatási létesítmények megalapozása, a lakatlanná vált területek telepítések általi benépesítése és az ellenreformáció hatalmi támogatása szerepel.³⁸

A jog- és államfilozófiai, gazdaságpolitikai és a társadalmi javításokat célzó elméletek életbe léptetésükkor gyakran deformálódnak. A jogi normák formájában testet öltő elvek elvesztik eredetiségüket, nem beszélve azokról a torzulásokról, melyeket alsóbb szinteken való alkalmazásukkor szenvednek. Ezzel egyidejűleg, amikor a teoretikus elképzelések gyakorlattá válnak, óhatatlanul magukon viselik az életbe léptető(k) személyiségjegyeit, illetve az általa (általuk) megfogalmazott prioritási hierarchiát (Kollonich esetében ilyen befolyásoló tényezők vallási intoleranciája és birodalomközpontú fanatizmusa). A társadalomban ugyanakkor az államhatalmon kívüli tényezők is éreztetik hatásukat, s ezeket sem szabad figyelmen kívül hagyni. Nem kivétel e megállapítás alól a Habsburg-berendezkedési terv sem.

Jóllehet Erdély jogállása különbözik a török hódoltság alatti területekétől, s az integráció alapokmányának szerepét játszó Diploma Leopoldinum elméletileg két egymással tárgyaló állam megfogalmazásaként születik (bár mindkét esetben azonos közjogi alapon tartanak rájuk igényt a Habsburgok: a magyar korona jogán), a fejedelemségre vonatkozó döntéseket a Habsburg Birodalom keretei között azonban a császár nevében annak az Erdélyi Tanácsnak az előterjesztésére hozzák meg, amelynek elnöke ugyancsak Kollonich Lipót.³⁹⁴⁰

A tervnek megfelelően a főbb célkitűzések szerint Erdélyt az egységes Habsburg Birodalom részeként kell megszervezni, eleinte a Diploma előírásainak legalább részben és látszatra megfelelően (1691-ben még szerződő félként, viszont már az 1711 után elhangzott minősítés értelmében: meghódított területként),⁴¹ de a bécsi központi államapparátussal összhangban, és úgy, hogy Erdély viszonylatában elsősorban katonai-geopolitikai helyzetét és a kincstári-kamarai bevételek állandóságát kell biztosítani. Ezért, amint látni fogjuk, a külügyön kívül (ebben a vonatkozásban még erdélyi szerve sincs a hatalomnak), a hadügy, valamint a kincstári és kamarai ügyek helyi intézményei közvetlenül bécsi alárendeltségűek lesznek.

A 18. század folyamán az is világossá válik, hogy bizonyos államigazgatási ágak szervezeti vagy szerkezeti módosítása, reformálása terén Erdélyben kerül sor az intézkedések kísérleti bevezetésére is (példaul az állandó táblák stb. esetében), ahol ezt a kevésbé fejlett rendi

³⁸ Trócsányi 1988 9–12.

Varga: I. m. 99.

A tervnek a bécsi udvar általi fogadtatására vonatkozóan lásd Kalmár János tanulmányát ugyanabból a kötetből: **Az Einrichtungswerk fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál.**

³⁹ A Diploma Leopoldinum szövege: Lupaş, I.: **Documente istorice transilvane. I. 1599-1699.** Cluj, 1940. 439-446.

⁴⁰ Prodan: **Instaurarea regimului...** 231-237.

R. Várkonyi Ágnes: **Az önálló fejedelemség...** 885.

⁴¹ Prodan: **Instaurarea regimului...** 352.

Trócsányi 1986. 972-973. Trócsányi 1988 9–12.

hatalom, országgyűlés és helyi önkormányzatok inkább lehetővé teszik, mint Magyarországon.⁴²

Már a Diploma Leopoldinum kibocsátása után kiderül, hogy a Habsburg Birodalom kormányzati akaratát Erdély viszonylatában nem az erdélyi kormányhatóságok dolgozzák és fejezik ki, hanem egy központi titkos testület, az Erdély kormányzati ügyeit megtárgyaló és azokban döntő/utasító Conferentia in rebus Transilvanicis (Ministerialkonferenz).⁴³ Innen továbbítják a bécsi székhelyű Erdélyi Udvari Kancellária⁴⁴ közbeiktatásával a központi akaratot a Diploma szerinti legfőbb erdélyi kormányhatóság, a Gubernium felé, és ez utóbbi áll kapcsolatban az erdélyi helyi hatóságokkal, hivatalokkal. A Gubernium megalakulásakor (1699. április 9-én) a következő összetételű: Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár, Haller János kincstartó, Bethlen Gergely az erdélyi seregek parancsnoka. A Gubernium tagjai a fentiekén kívül: 8 tanácsos, 2 bíró, a Feljebbviteli Bíróság 12 tagja, a 2 titkár, 2 leveltárnok – arhivárius –, 6 kancellista.⁴⁵

Viszont a Gubernium szerepe, hatásköre és összetétele más közvetlen a Diplomát követő években, másként alakul 1711-ig, és azt követően is. Az átalakulás iránya pedig (legalábbis Erdély belső igazgatása tekintetében) önálló kormányhatóságtól végső soron javaslatvételi lehetőségekkel, de a bécsi intézkedések helyi központi szervévé válása irányába vezet. Ennek az államszerkezetnek természetes velejárója, hogy az életét császári börtönben végző Bethlen Miklós kancellár óta az egész 18. század folyamán nem jelenik meg – de erre lehetősége sincs – hasonló adottságú és súlyú önálló erdélyi politikus. Erre a Habsburg Birodalomnak nincs is szüksége. Viszont a Gubernium elsőbbségét a gyakorlatban elfoglaló Erdélyi Udvari Kancelláriában és körülötte kialakul egy erdélyi udvari arisztokrácia, de távolról sem olyan mértékben és súllyal, mint amilyen például a cseh udvari arisztokrácia.

Amint már említettük, a Diplomának megfelelően az erdélyi központi kormány szerv a Gubernium (későbbi nevén Főkormányshé, Igazgatótanács), élén a gubernátorral.⁴⁶ Mint

⁴² Az új intézkedések bevezetésének (állandó táblák, adminisztratív felosztás, adórendszer, határőrezredek állítása stb.) korabeli bemutatását lásd Josephus Benkő: **Transsilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus**, Vindobonae, 1777-1778, valamint Rettégi György: **Emlékezetre méltó dolgok**. Bukarest, 1970., Halmágyi István: **Halmágyi István naplói...** Monumenta Hungariae Historica I. 38. Budapest, 1906. Szádeczky Lajos gondozásában. D. Prodan.: **Caracterul regimului austriac în Transilvania**. In: Ist. Rom. III. 352-353. (A továbbiakban: Prodan: **Caracterul regimului...**)

⁴³ Atribuții, funcționare, componența la **Trócsányi 1988** 31-143.

⁴⁴ Benkő: **I. m.** II. 2-10.
Prodan: **Caracterul regimului...** 354.
Trócsányi 1988 233-241, 324-327, 403-404.

⁴⁵ Benkő: **I. m.** II. 15-25.

⁴⁶ Rolf Kutschera: *Guvernatorii Transilvaniei 1691-1774*. Sibiu, 1943.
Helmut Klima: *Guvernatorii Transilvaniei 1774-1867*. Sibiu, 1943. (Mindkettő megjelent az Anuarul Institutului de istorie națională Cluj-Sibiu, vol. IX. 1943).
Prodan: *Regimul austriac...* 488.
Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Budapest, 1973. 8. (A továbbiakban: **Trócsányi 1973.**)

főtiszt tagja még a Guberniumnak a rendek elnöke, az ország generálisa (a nemesi insurrectio parancsnoka) és a thesaurarius (kincstartó).⁴⁷

Az 1711 utáni újrainduláskor ezt a két utóbbi „sarkalatos tisztséget” már nem töltik be, a kincstartó pedig később más minőségben vesz részt a tanácsban. A főtiszteken kívül a tagok sorát még nyolc tanácsúr egészíti ki. Az 1711-ben kezdődő konszolidációig azonban a Gubernium helyzete és szerepe megváltozik. Bár elméletileg a fejedelemség első kormányzószerve marad (eredetileg a közigazgatásra, bíraskodásra és pénzügyigazgatásra, sőt elvben a katonaságra is kiterjedő hatáskörrel), a valóságban a közben kialakult bécsi székhelyű Erdélyi Udvari Kancellária lesz az, amely az udvarral és a Konferenciával közvetlen érintkezésben (a Gubernium útján) irányítja az erdélyi ügyeket. A 18. század folyamán többnyire szebeni székhelyű Gubernium hatásköre és összetétele a bécsi terveknek megfelelően alakul. Már 1699-ben az udvar kiveszi a rendek kezéből a kicstári jövedelmek kezelését, és ez a fejlődés során az önálló kicstári hatóság, a Thesaurarius kezébe kerül (ez utóbbi aztán kétfelé tagolódik: a kicstári jövedelmek igazgatására – Thesaurarius in cameralibus –, amelyhez a bánya és a pénzverési ügyeken kívül valamennyi kicstári ügy tartozik, és a bányaigazgatásra – Theasurarius in montanisticis et monetariis.⁴⁸ Az élén álló kincstartó tagja lesz ugyan a Guberniumnak, de már a 18. században tevékenységét közvetlenül a bécsi Udvari Kamara utasításai szerint végzi, és valójában egy országos kormány szerv képviselőjeként vesz részt a tanácskozásokon. Lényeges változás a Gubernium összetételében Mártonffy Györgynek 1715 végén erdélyi püspökké történt kinevezésével következik be. Következésképpen 1721-től a püspök és utódai a Gubernium kebelében első tanácsosként a gubernátor állandó helyettesei lesznek. Ez a fejlődési irány megfelel ugyan a Kollonics által vázolt berendezkedési céloknak, de az akkor még protestáns többségű rendek részéről ellenállást vált ki.⁴⁹

A birodalmi érdekeknek megfelelően nemcsak a Gubernium politikai súlya csökken az Erdélyi Udvari Kancellária javára, hanem Erdélyen belüli hatásköre is. Amint említettük, a kicstári jövedelmek viszonylatában egy mellérendelt kormányhatóság, a közvetlenül a bécsi Udvari Kamara alárendeltségében működő Thesaurarius javára szűkül, a katonai ügyek pedig ténylegesen az ugyancsak közvetlen bécsi alárendeltségű Erdélyi Főhadparancsnokság hatáskörébe tartoznak. Így a Gubernium hatásköre közvetlenül ténylegesen a közigazgatás területén érvényesül, a bíraskodási területen pedig meghatározott ügyekben megmarad legfelsőbb bírói fórumnak.

A belső igazgatási apparátus hatékonyabb működése érdekében új kormányzervek is létrejönnek, mint az országos számvevői feladatokat ellátó Expectoratus Provincialis⁵⁰ és a

⁴⁷ Uo.

Prodan: Caracterul regimului... 354.

⁴⁸ Benkő: I. m. II. 11-25, 61-69.

Trócsányi Zsolt: **Az erdélyi központi bányaigazgatási szervezet története 1691–1848.** Kivonat: A Nehézipari Műszaki Egyetem Magyar Nyelvű Közleményei VIII. Miskolc, 1962. 493–514.

B. Surdu: **Situația social-economică în Transilvania pînă la răscoala lui Horea.** Ist. Rom. III. 428.

Trócsányi 1973. 470-478.

Trócsányi 1988. 241-269, 327-353, 425-442.

⁴⁹ Trócsányi 1988. 96-97.

⁵⁰ Trócsányi 1973. 406-414.

Trócsányi 1988. 275-276, 417-419.

hadsereg anyagi ellátását biztosító *Supremus Commisariatus Provincialis*,⁵¹ amelyek most már nemcsak a Gubernium közvetítésével, hanem közvetlenül is érintkezhetnek a helyhatóságokkal, önkormányzatokkal. A *Thesaurariatus*hoz hasonlóan ezek már magukon viselik a szakhatóságok jellegét, ügyintézésüket az udvar által kijelölt szakemberek irányítják, és ha az élükön még erdélyi főúr áll is, ez ritka esetben szakember. Különben is az udvar magára vonatkozóan nem tekinti kötelezőnek a *Diloma* valamennyi előírását, 1711 után. Ez megmutatkozik már a gubernátorok kinevezésénél, hiszen amikor szükségét látja, egyszerűen nemcsak a rendek sorrendi kijelölését nem veszi figyelembe, hanem egyszerűen tábornokot bíz meg a gubernátori teendők ellátásával, sőt éppen az 1762 és 1767 közötti években, amikor jelentős újításokat kíván bevezetni Erdély kormányzásának olyan területein, amelyek vonatkozásában ellenkezésre is lehet számítani, ezt a megoldást folyamatosan is gyakorolja.⁵²

Az új államszervezetbe régebbi központi intézményekből az újonnan szervezett fejedelemségbe, illetve nagyfejedelemségbe az országgyűlés (*diéta*)⁵³ és a Királyi Tábla⁵⁴ hagyományozódik át. Az országgyűlés létezése valójában a rendi állam létét hivatott jelképezni, egyes központi intézkedéseknek súlyt adni. Az erdélyi országgyűlés már a fejedelemség abszolutisztikus kormányzata idején is jórészt a fejedelmi hatalom eszköze, jóllehet rendszeresen és szabályszerűen hívják egybe, sőt az új fejedelem beiktatásakor a rendek igyekeznek érvényesíteni kívánságaikat az úgynevezett *Conditio*kban (*Conditiones*), de magában a fejedelmi eskü szövegében is. A birodalmi egység jegyében kormányzott Erdélyben viszont már olyan jelentős közjogi szabályozás, mint a Habsburg-ház nőági örökösödése elismertetésének (*Pragmatica Sanctio*) 1722-beli erdélyi törvénybe iktatásakor az arra jogosult főrendeknek még a fele sincs jelen az országgyűlésen, de azért az alaptörvényt közjogilag érvényesnek tekintik. Mária Terézia, aki rendeletileg kormányoz leginkább, 1761-től már nem is hívja össze az országgyűlést, II. József pedig, hogy elkerülje az eskü-tételt, követi példáját.⁵⁵

A Királyi Táblát, az ország legfelsőbb rendes bíróságát kevésbé érintik a birodalmi érdekeket összehangolni kívánó intézkedések, hiszen ez kizárólag az országlakók közötti jogi vitákat hivatott eldönteni. Összetételére, állandó működésére és székhelyére vonatkozóan történnek intézkedések, majd II. József általános jellegű – de mindvégig birodalomcentrikus – reformjai hoznak változást tevékenységében.

⁵¹ Benkő: *I. m.* II. 31-33.

Trócsányi 1973. 366-369.

Trócsányi 1988. 276-279, 359, 413-417.

⁵² Kutschera: *I. m.* 31-35, 40, 45-75.

Trócsányi 1988. 385-386.

⁵³ Benkő: *I. m.* II. 51-58.

Prodan: *Characterul regimului...* 352-353.

Trócsányi 1986. 1011-1014.

Trócsányi 1988. 363, 442.

⁵⁴ Benkő: *I. m.* II. 51-58.

Prodan: *Characterul regimului...* 354.

Trócsányi 1988. 120, 269-271, 353-356, 404-413.

⁵⁵ D. Prodan: *Transilvania sub regimul absolutismului luminat*. In *Ist. Rom.* III. 730-731. (A továbbiakban: Prodan: *Transilvania sub regimul...*)

Trócsányi 1986. 972-973.

A rendi társadalom alsóbb közigazgatási és bírósági szerkezetét az átalakítási folyamat eleinte nem érinti. A nemesi vármegye és a kerületek, a szász székek és kerületek, valamint a székely székek egyaránt továbbra is megtartják közigazgatási és bíraskodási hatáskörüket, a változás eleinte abban nyilvánul meg, hogy – például – vármegyei főispánnak az udvarhoz hű főurat neveznek ki. Amikor azonban az állami befolyás egyre jobban érvényesül az önkormányzatokban, és a központi akarat alsóbb szinten történő végrehajtásában a régi szervezetek működésképtelenné válnak, illetve az abszolutizmuson belül érvényesülnek már a felvilágosodás eszméi, ezen a téren is beköszöntenek a változások. Így Maria Terézia idején, 1763–1764-ben azzal az indoklással, hogy az addig a helyi törvényhatóságok keretében működő bíróságok csak bizonyos időszakokban foglalkoznak igazságszolgáltatással, a bírói tevékenység folytonossága érdekében megszervezik az úgynevezett állandó táblákat (*tabula continua*). Az intézkedés, amely csak a nemesi vármegyéket és kerületeket, valamint a székely székeket érinti - a szász székeket és kerületeket nem - valójában egy átfogó közigazgatási és bírósági reform kezdetét jelenti.⁵⁶ Célja ugyanis nemcsak a törvényhatóságon belül tagolt bíróságok egységesítése és állandó működésük biztosítása, hanem az államigazgatási gépezethez alkalmazkodó, azt kiszolgáló tudó alsóbb hivatali szervezet kiépítése. Ezzel kezdődik Erdélyben a vidéki hivatalnokréteg kialakítása, a vármegyék, kerületek, székek állandó székhelyének meghonosítása, az iktatószámok iratkezelés bevezetése stb. Ezt az újítási szakaszt II. József általános jellegű bírósági és közigazgatási kísérletei követik. Ezeket az újításokat, módosításokat részben a korszerűség igényei követelik. Ezt bizonyítja az is, hogy közülük sokat – mint korszerű hivatalszervezési megoldásokat – megtartanak azután is, miután az 1763. évet követően és II. József alatt bevezetett bírósági és közigazgatási szerveket megszüntetik, a bíraskodást és közigazgatást pedig ismét az egykori vármegyék, kerületek és székek előbbi kereteiben folytatják.⁵⁷

Az 1711 utáni erdélyi államszerkezet szerveinek működését, alárendeltségeiket, kapcsolataikat jól tükrözik hivatalos irataik és azoknak nyelve. A fejedelmi korszak gyakorlata, amely szerint már csak ünnepélyes jellegű okleveleket, iratokat szerkesztettek latinul – a más jellegűeket, s főleg a fejedelmi parancsokat magyarul írták –, megszűnik. A hivatalos bíraskodási nyelv ismét a latin lesz, ez kihat még a helyi önkormányzatokra is. Viszont a közvetlen bécsi alárendeltségű kormánysszervek nyelvén a német válik, sőt II. József egészen a helyi önkormányzatokig bezárólag a németet rendeli el az iratok hivatali nyelvén. A magyar nyelvű hivatali írásbeliség csak 1790-ben jelenik meg újra.

A vázolt államszerkezetnek és működésének megfelelően a központi irányított államgépzetben a Bécsben hozott döntéseket a helyi szervek fogantatosítják. Ennek megfelelően, valamint annak következtében, hogy például a felvilágosult abszolutizmus idején a lakosság még a császár előtt is elmondhatja sérelmeit, az udvarnál ezekkel külön ágensek foglalkoznak – a lakosság körében kialakul a „jó császár” képe és az a hit, hogy minden jó az udvartól jön,

⁵⁶ Benkő: I. m. II. 33-47.

Pokoly József: **A vármegyei intézmény története.** Szolnok-Doboka vármegye monographiája I. Ds, 1901. 480-481, 485.

Prodan: **Transilvania sub regimul...** 728.

Trócsányi 1986. 1028.

⁵⁷ Prodan: *Transilvania sub regimul...* 732-736.

Trócsányi Zsolt: *Felvilágosodás és ferenci reakció (1711–1830).* ET 1099-1103, 1065-1066. (A továbbiakban: Trócsányi: *Felvilágosodás...*)

a rosszat pedig a helyi kormányziszervek, hatóságok követik el.⁵⁸ Erdély sajátos viszonylatában, ahol mind a kormányziszervekben, mind a vármegyékben, kerületekben, a rendi társadalomnak megfelelően a tisztségviselők a magyar nemesség soraiba tartoznak (még ha nem is magyarok, hiszen a magyar nemesi rendhez tartozott és annak jogaival élt számos, más nemzetiségű nemesi család, így románok is), ez a helyzet a tömegek részéről gyakran tragikus kimenetelű magyarellenes indulatkitörésekhez vezet és tartós feszültségek kialakulását idézi elő.

Összegezve a fentebb vázoltakat, arra a következtetésre jutunk, hogy a bécsi központi kormányzat és a helyi igazgatás összehangolása érdekében, valamint más, a 18. században bevezetett újítások, amelyek változásokat idéznek elő Erdély állami életében és társadalmában, összetett, bonyolult folyamatok eredményei, különböző célúak. Ennek megfelelően megítélésük is számos tényező figyelembevételét igényli, és legjobban konkrét esetekre vonatkoztatva végezhető el. Az intézkedések között vannak olyanok, melyek a haladásnak megfelelően korszerűek lehetnének, ha céljuk (a túlzott centralizáció, a németesítés igénye) nem vezet torzulásokhoz. Természetesen az általános haladás, a felvilágosodás hatására fogant intézkedések is egymagukban a fejlődést szolgálják, ha nem társulnak olyan kísérőjelenségekkel, amelyek nem veszik figyelembe a már létező helyi megoldásokat, sajátosságokat. Eleve el kell vetnünk tehát azt a sommás ítéletet, miszerint minden, ami Bécsből jön, rossz, akárcsak ennek ellentétes megfogalmazását is, amely értelmében minden, ami a központi hatalomtól érkezik, az európaiságot szolgálja, minden, amit az erdélyi rendi társadalom és ennek ellenállása képvisel, az maradi, haladásellenes. Kétségtelen, hogy a 18. század folyamán a központi hatalom számos intézkedésével a fejlettebb társadalmú országok felé viszi az erdélyi társadalmat, kapcsolati lehetőségeket teremt, ugyanakkor azonban meggátolja a saját útkeresést, és akadályokat gördít a már kialakult kapcsolatok fejlesztése elé. Az intézkedések esetén értékelnünk kell mindazt, ami a fejlődést szolgálja, viszont ez semmiképpen nem mondható el arról az újításról, amely a meglévő értékek megsemmisítését célozza, kívánja feloldani a közösségek rovására.

A Habsburgok által már az országból történő kiszakadása óta a magyar korona jogán igényelt Erdély a birodalom számára mindenekelőtt katonailag értékes, és ennek megfelelően itt a katonai ügyek elsősége nyilvánvaló a 18. században is. Katonaság alatt azonban Bécs kizárólag saját haderejét érti, ezért a hagyományos fejedelemségi (hadfelkelésen alapuló) katonai szervezetet kezdettől fogva figyelmen kívül hagyja, sőt elsorvasztja. Teszi ezt több okból. Elsősorban a nemesi hadfelkelés (*insurrectio*) már nem felel meg a korszerű hadviselés követelményeinek, s a bécsi központi hatalomnak sem felel meg a sajátosan erdélyi katonaállítási rendszer. Ezért már a Gubernium 1711 utáni újjáalakításától kezdve az *insurrectio*s seregek parancsnokának: az ország generálisának a tisztségét – aki hivatalból tagja a Guberniumnak – nem töltik be. Másrészt az udvar megbízhatatlannak tekinti az erdélyiek külön katonaságát – a székelyeket, például, 1711 után lefegyverzi.⁵⁹ Ugyanis a császári hadseregnek Erdélyben – de a birodalom más részein is – nem kizárólag a külső ellenséggel szemben vannak hadászati (védelmi, de az erdélyi támaszpontokról kiindulva támadó és érdekbiztosító) feladatai, hanem az országon belül is biztosítaniuk kell minden birodalmi cél és utasítás megvalósítását, az ezekkel ellenkezők féken tartását. Ennek megfelelően, a császári haderő erdélyi képviselőjének (a főhadparancsnoknak) akár ténylegesen,

⁵⁸ Prodan: *Transilvania sub regimul...* 735-736.
Trócsányi: *Felvilágosodás...* 1099-1103.

⁵⁹ Prodan: *Caracterul regimului...* 354.
Trócsányi 1986. 972-973, 1005.
Trócsányi 1988. 9.

akár befolyása érvényesítésével állandó részvétele van az ország kormányzásában. Jóllehet a Rákóczi-szabadságharc idején és közvetlenül után gyakorolt nyers katonai uralom indokolt lehet a központi hatalom részéről, a katonai hatalom befolyásolási súlyának valóságos tehetetlenségi ereje átlendíti azt – a következő, az országon belüli békésebb évtizedekre is. Így, az erdélyi országgyűlés királyi biztosa mindig az erdélyi főparancsnok, 1711-ben bizottság élén ő gyakorolja az uralkodó kegyelmezési jogát, szerepe van az ellenreformáció előmozdításában, a járványügyek intézésében, de a kincstári ügyekben is. Az udvar pedig – már említettük – különböző megfontolásokból időnként egyenesen őt nevezi ki elnöknek a Gubernium élére, és pedig 1732 és 1734 között, 1755 és 1758 között, valamint az 1762–1770-es években.⁶⁰

Magától értetődő, hogy az annyira birodalomközpontú feladatokkal Erdélyben állomásozó császári hadseregeknek nincs erdélyi kormányhatósági alárendeltsége, még a bécsi Ministerialkonferenz is csak esetlegesen foglalkozik az erdélyi császári katonaság ügyeivel. Azok közvetlenül a Haditanács és a Birodalmi Főhadbiztosság⁶¹ hatáskörébe tartoznak, és onnan kibocsátott, német nyelvű utasításait az erdélyi katonaság közvetlenül szolgálati úton kapja. Akár az erdélyi kormányhatóságok, akár a helyi törvényhatóságok csupán a katonai építkezések, a katonaállítás (újoncozás) és a hadellátás terén az igények teljesítése során működnek közre. Ez a közreműködés az igények teljesítése terén helyi katonai hatóság hiányában, kizárólag a törvényhatóságok feladatává válik (a városokévé, vármegyékévé, kerületekévé és székekévé). Iránya pedig sokoldalú, mert a fejedelmi korhoz viszonyítva a földesúri és adóterhek mellett a lakosság túlnyomó többségére meg az állandó és szervezett katonai terhek viselése is nehezedik (a városok, akárcsak az adókat, ennek terhet is viselik). Az említett terhek elsősorban a katonaállításhoz, katonatartáshoz, katonai építkezésekhez és a hadellátáshoz kapcsolódnak – közvetlenül 1711 után szinte korlátlanul, később a katonai szabályzat szerint, sőt Mária Terézia idején már pontosan kidolgozott és az adózással összhangba hozott utasításoknak megfelelően. De ezekben az esetekben is a felsőbb szinten elgondolt és kidolgozott szabályozások kitételei és az alsóbb közegben történő alkalmazásuk között beláthatatlan különbségek keletkeznek. És jóllehet, hogy mind a földesúri szolgáltatások, mind az adózás terén a központi hatalom enyhítésekkel igyekszik fenntartani az adózók teherbíró képességét, a lakosság (paraszság) a behajtások szervezési módja miatt kíméletlen katonai eljárást ismer meg: a katonai executiót, amit például a portio (ember és lótartási kötelezettség) be nem szolgáltatása vagy egyéb rendzavarásnak minősülő ügyekben rendelnek el. (A szabályokat a maga értelmi szintjén alkalmazó tudatlan kisember és a beteges hajlamú uralkodni vágyók hatalmi kilengéseiről levéltárnyi anyag tanúskodik. Ezt az aspektust az emlékirodalomhoz kapcsolódó fejezetekben fejtjük ki bővebben.)

A katonai építkezéseket a hatalom közvetlenül az 1711-ben kezdődő konszolidáció után kezdi meg. Erdélyben várat építenek Kolozsváron (Fellegrvár), Gyulafehérváron, de Aradon és Temesváron is épül vár, a Partiumban pedig újjáépítik a váradi várat. Ezeknek hatalmas építkezési költségei, a munkálatok ellátása a lakosságot terhelik, és szokás szerint elsősorban a szomszédos városi településeket, illetve vármegyei jobbágyságot. A várépítések elvégzéséhez teljesített szolgálatok megtérítését a terhek viselői többször kérvényezik, a Gubernium fel is terjeszti az ügyet, de a Ministerialkonferenz döntése egyre késik. A megnagyobbodott terhek okozásán kívül ezeknek a várépítéseknek azonban más

⁶⁰ Kutschera: **I. m.** 31-35, 4o, 45-75.
Prodan: **Regimul austriac...** 488-489.
Trócsányi 1988. 359-362.

⁶¹ Prodan: *Characterul regimului...* 353.
Trócsányi 1988. 57.

vonatkozásban is hatásuk van. Az elszegényedett országban az egyházi jellegű épületek mellett ezek a katonai építkezések jelentik Erdélyben a 18. századi első nagyszabású épületeket, egyúttal pedig a barokk kezdeti térhódítását is.⁶²

A lakosságot a várépítéseknel állandóbb és súlyosabb teherként sújtja a katonaállítás kötelezettsége. A katonának fogott vagy állított fiatal évekig katonáskodik távol környezetétől és számára érthetetlenül – idegenben. E teher is elsősorban a szegénységet sújtja, hiszen még a városok is jórészt ilyen nincsteleneket – esetenként nem is városbelieket – állítanak saját újoncként.⁶³

A katonasággal szembeni szolgáltatási kötelezettségek az adóterhekkel függnek össze. A magyar, székely, román parasztság, a városlakók és a kismanesség – mindezek a kategóriák sajnálatos és ismétlődő módon a megaláztatások alanyai, Erdély-szerte fennmaradt panaszaik tanúsága szerint.⁶⁴ A lakosság masszív ellenállása, tiltakozó mozgalmak sora jellemzi ezeket az éveket, illetve a katonai teherviseléssel szembeni magtartást. Sokan a megfutamodást választják, erőteljessé válik a migráció a Bánság, Magyarország, Havasalföld és Moldva felé. A csapatokba szerveződő, betyár-életformát választók rettegésben tartják a hatóságokat. 1702-ben Cserei Mihály így ír erről: „Rettenetes bódulás vala Erdélyben mindenfelől”; az emlékiró által említettek a következő évben kirobbant kurucmozgalom előszeleként tételezhető. A Rákóczi-szabadságharcot követően a mozgásban levő, átvonuló katonaság ingyen tartása, postaló igénylése súlyos sérelmeket okoz a lakosságnak, és állandó panaszoknak, elégedetlenségeknek a forrása. Az 1711 utáni rendezettebb körülmények között a katonai terhek megmaradnak, jórészt a katonai szabályzatnak és az azt kiegészítő központi szabályozásoknak megfelelően, de a nemesség adómentessége következtében a hadiadó és az egyéb szolgáltatások teljesítése a jobbágyságra és a szászságra hárul. Így például az 1714-beli 600 000 forint hadiadóból a székelyekre kivetett rész 86 000 forintot tesz ki, a megmaradt részből pedig a szászságra több jut, mint a vármegyei jobbágyokra. Természetesen, a nációk között ez a megosztás mindig hosszas vitákra ad alkalmat.⁶⁵

A hadiadóknak egy része készpénzben folyik be, nagyobb részét természetben szolgáltatja a lakosság ott, ahol a katonaság tartózkodik avagy éppen átvonul. Ez az ellátási mód rejti magában a legtöbb visszaélési lehetőséget, és még akkor is, amikor úgy szabályozzák, hogy a kitöltött, a szolgáltatásról szóló elismervényeket beszámítják az adóba, a hosszadalmas és pontatlan elszámolások következtében a lakosság mindig károsul.

A fenti eljárást az teszi szükségessé, hogy a néhány felépült vár csekély befogadóképessége és kaszárnyák hiányában a kisebb katonai egységeket falvakban szállásolják el, ahol a lakosságnak úgynevezett portio oralis (személyek után) és portio equilis (lovak után) kötelezettsége volt. A portio oralis egynapi ételmet jelent, mintegy font húst és két font

⁶² Prodan: *Characterul regimului...* 355-356.

Prodan: *Regimul austriac...* 489.

Mircea Țoca: *Clujul baroc*. Cluj-Napoca, 1983.

Trócsányi 1986. 1044-1006.

Trócsányi 1988. 93-94.

⁶³ Szekfű Gyula: **Magyar történet**. V. 2 Budapest, 1936. 184.

Șt. Imreh: **Adîncirea crizei feudalismului în Transilvania. încercări de reforme**. In Ist. Rom. III. 1020-1021.

⁶⁴ **Székely oklevéltár**. VII. 69, 109-110, XVIII. 387-388.

⁶⁵ Szekfű Gyula: **I. m.** IV. 359-361; V. 115-118.

Prodan: **Regimul austriac...** 489-490.

Trócsányi 1986. 93-94.

kenyeret, illetve ennek pénzbeli ellenértékét – Ezen túlmenően azonban salgamusnak nevezett szolgáltatási kötelezettségek is sújtják a jobbágyot (tűzifa, só stb.), ami pénzbelileg kétszer annyi, mint a portio. A potrio equilis hat font zabból, nyolc font szénából és heti három csomó szalmából áll, aminek értéke havi három forintot tesz ki. Mindezekon kívül discretiók címen a hadiadón, illetve a szabályzat szerint járó tartáson kívül a katonaság a lakosságtól még ellenszolgáltatás nélküli készpénzt és élelmet csikar ki. (1737-ben az ország évi 12 000 forint discretiót adhat a főhadparancsnoknak.)⁶⁶

Az országon belüli hadi erejének megszilárdítására és emberanyagának jobb felhasználása érdekében 1762-ben megkezdik a császári haderő kebelében a székely és román határőrség megszervezését. A katonatelepesekből kiállított – némiképp zsoldos katonaságot pótló – határőrségnek a tervét a Haditanács 1698-ban dolgozza ki, a 18. század elején pedig már megszervezik a horvát, szlavón és szerb határőrvidéket. Ennek mintájára kezdődik el a Székelyföldön a székely, Fogaras vidékén, Hunyad vármegyében és a Királyföld egyes vidékein a román alakulatok szervezése. A román parasztokat főképp a jobbágyterhektől való mentesülés lehetősége viszi a határőrségbe, de ugyanakkor Naszód vidékén konfliktusokat okoz a követelmény, hogy a határőr kötelezően görög katolikus (unitus) vallású legyen, illetően - egyéb esetben - térjen át erre a vallásra. A székelyek viszont a régi jogaik, saját törvényeik tiszteletben tartását szabják a határőr alakulatokba való belépésük feltételéül, valamint azt, hogy Erdélyből ne vigyék ki őket katonáskodni. Ugyanakkor viszályra ad alkalmat a különböző társadalmi rétegekből származók (birtokos nemes, szabad székely és jobbágy) hozzáállása a határőrezredek felállításához. A katonai vezetők, a helyszínen toborzó tisztek erőszakos fellépése, a határőrök jogállását illető bizonytalanság számos összetűzésre ad okot, amely az 1764. január 7-ei madéfalvi vérfürdővel (Siculicidium) tetőz. A végül is megszervezett határőrség szerepe és hatása a későbbiekben ugyancsak különbözik a román és a székely határőrséget illetően. A román határőröknek nemcsak bizonyos társadalmi emelkedést jelent határőr volta, hanem a határőrvidéken szervezett iskolahálózat révén a szebeni Generalkommando hozzájárul a határőrlakosság kulturális felemelkedéséhez és nemzettudata kialakulásához. A székely határőrségnek viszont sorvasztó hatása van a székely közösségek önkormányzatára, társadalmi, esetenként művelődési életére – például azáltal, hogy a katonaköteles iskolázott fiataloknak megtilthatja külföldi továbbtanulásukat.

Jóllehet a 18. századi erdélyi császári katonaságnak az egyik célja, hogy védelmet nyújtson az országnak külső támadás esetén, a lakosság a rá kirótt terhek, a szélsőséges megnyilvánulások (tisztek kilengései, falvak kiszípolozása, újoncok életének kerékbe törése) miatt többnyire csupán ez intézmény féken tartó, kényszerítő szerepét érzékeli. Ez a helyzet vezet később sok helyen a lakosság és a katonaság közti összetűzésekhez (például Kolozsváron).⁶⁷

⁶⁶ Szekfü: **I.m.** IV. 359-360.

Uő: **I. m.** V. 116-119.

Prodan: **Instaurarea regimului...** 235.

Prodan: **Caracterul regimului...** 355-356.

Prodan: **Regimul austriac...** 489-490.

Trócsányi 1986. 1004-1005.

Trócsányi 1988. 93-94, 119-120.

⁶⁷ V. şotropa: **înfiinţarea graniţei militare năşăudene 1762.** Arhiva someşană, nr. 24/1938. 1-129.

Prodan: **Regimul austriac...** 514-523.

Carol Göllner: **Regimentele grănicereşti din Transilvania (1764-1851).** Bucureşti, 1973.

Trócsányi 1986. 1028-1031.

Imreh István: **Látom, az életem nem igen gyönyörű.** Bukarest, 1994.

I. 3. Az abszolutizmus gazdaságpolitikája

A császári udvar meglepően rövid időn belül tájékozódott Erdély gazdasági értékei és lehetőségei felől, s nem véletlenül jelentették ki Bécsben, hogy az erdélyi területek valóságos kincset jelentenek, a felszabadító háborúk szerzeményei közül a legértékesebbek.⁶⁸ Bécs információiból kitűnik, hogy az erdélyi kincstár javai igencsak elhanyagolt állapotba kerültek a törökökkel vívott harcok utolsó éveiben, az általános bizonytalanság körülményei között, s a kincstár birtokainak tulajdonviszonyai is meglehetősen összekuszálódtak az utolsó fejedelmek autoritáshiányában, Ilyen körülmények között se nem időszerű, se nem rentábilis ezeknek a császári adminisztráció általi átvétele.

Másrészt a kincstár javai gazdasági problémáinak megoldásában nem hanyagolhatók el a belpolitikai viszonyok sem, s olyan életképes megoldást kell keresni, mely nem fordítja a nemességet Bécs ellen. Cserei Mihály megállapítása szerint a túl autoritárius uralkodó a nemességet törökbaráttá teszi, ami súlyos gondokat okozhat a Habsburg-háznak.⁶⁹

Az udvar gazdasági szakértői, az abszolutizmus elkötelezett hívei, Johann Friedrich Seau (később az erdélyi kamarai bizottság elnöke), Geizhofler Zakarias, pénzügyi szakember, a Veterani mellé kinevezett Kleinburg Paul, Carolus Theobaldus, udvari tanácsos és mások a beilleszkedés első éveiben olyan ideiglenes megoldásokat keresnek – legjobb meggyőződésük és az abszolutizmus központosító elveivel ellentétben –, melyek ne érintsék az erdélyi uralkodó rétegek gazdasági helyzetét. E kezdeményezések életbe léptetése a kincstár bizonyos területeinek a bérbe adási lehetőségét szolgálja – amit az erdélyi nemesség zöme igénybe is vesz.⁷⁰

A Habsburg-uralom kezdetén a feszültségoldó megoldások keresése a bécsi udvar egyik jellemvonása gazdasági vonatkozásban is.⁷¹ Néhány gazdasági könnyítéssel és a privilégiumok sértetlenül hagyásával eltelt év után azonban – melyek haszonélvezői elsősorban a habsburgofil nemesek – beköszönt a birodalomcentrikus elképzelések életbe léptetésének sanyarú időszaka. 1699 augusztusában az Erdélyi Kancellária tudatja a Guberniummal, hogy egyéb jogfosztások mellett „az udvarnál és a kamarában a hazafiak által betöltött tisztségek is kérdésesek, mivel ezeknek nincsenek gazdasági kezdeményezéseik”.⁷² Az erdélyi tisztviselők inkompetenciájára hivatkozva a császári kamara egyre szisztematikusabban helyettesíti osztrákokkal – legalábbis részben – ezeket,⁷³ fittyet hányva a Diploma Leopoldinum kitételeinek.⁷⁴ Ami az 1711-et követő helyzetet illeti: a szatmári béke után egy, az egymást követő mozgalmak és háborús események következtében amúgy sem

⁶⁸ Sinkovics I.: **Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén.** Domanovszki Emlékkönyv. Budapest, 1937. 504.

⁶⁹ Cserei Mihály: **Erdély históriája [1661-1711].** Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Budapest, 1983. 25. (A továbbiakban: **EH.**)

⁷⁰ Budapesti Országos Levéltár. **Arhiva Gubernium Transylvanicum.** F. 41. Prot. Session. vol. I.

⁷¹ **Uo. Arhiva Gubernium Transylvanicum.**

⁷² **Arh. Gub. Trans.** F. 46. in politicis 1699. nr. 480.

⁷³ Az Erdélyi Udvari Bizottság élén Thavonatot Johann Friedrich Seau, majd ez utóbbi fivére, Johann Honorius Seau követi, akiknek teljhatalmú megbízatásuk volt, gazdasági kérdésekben. Ugyanakkor számos osztrák tisztviselőt hoztak, elsősorban a bányákba.

⁷⁴ Ez az álláspont: „Minden gazdasági tisztségbe, hivatalba erdélyieket alkalmaznak, függetlenül vallásuktól vagy nemzetiségüktől...”

bőséges gazdasági forrásaiban kiszikkadt Erdély olyan birodalomba kényszerül beilleszkedni, amelynek új hatalmi pozíciója megteremtésének feltétele saját katonai ereje. A szükséges katonai erőt pedig a birodalom gazdasági erőforrásainak kell fenntartaniuk. A törökellenes háborúk során Magyarországon kialakult szemlélet Erdélyben is érvényesül: a kincstári jövedelmek, más jövedelmekhez hasonlóan a hadellátás szolgálatára hivatottak. Az említett erőforrások azonban az erdélyi kincstári jövedelmek hozzájárulása nélkül nem jelentős. A Habsburgok már első két erdélyi jelenlétük idején - a 16. század közepe és a 17. század eleje - sem mulasztják el, hogy gazdasági szakértőbizottságokkal felmérjék Erdély gazdasági erejét és tervet dolgozzanak ki a kincstári jövedelmek hasznát hajtó igazgatására. Az akkor kialakult kép nem változik az általunk tárgyalt időszakban sem: az országban a bányászat – ezen belül a nemesfém-bányászat - és a sókitermelés számottevőek. Birodalmi érdek tehát az ezek kitermeléséből származó jövedelmeket fokozni és egyúttal minél nagyobb adót biztosítani a kis ország részéről. E cél megvalósítása érdekében az addigi patriarchális erdélyi fejedelmi kincstári rendszert át kell úgy szervezni, hogy beilleszkedjék a birodalom már rég kialakult és működő kamarai igazgatási rendszerébe. Egyébként a központi kormányzat gazdaságpolitikai koncepciója sem a 18. század eleji beilleszkedéskor, sem később nem szán érdemi szerepet a birodalom nyugati részéhez képest nagyon elmaradt Erdélynek.⁷⁵

Már a gazdaságpolitikai koncepció alapjait letevő kameralisták – akiknek közös kiindulópontjuk a Habsburg Birodalom pénzügyi nyomorúsága –, és akik a merkantilista koncepciókból is merítenek (telepítések, a kézművesek számának növelése, a céhrendszer lazítása és manufaktúrák ösztönzése, protekcionista iparpolitika) jellemző módon területi ipari koncepciójukban nem számolnak Magyarországgal, és később, Erdély esetében is ugyanaz történik. Azt is tudomásul kell azonban vennünk, hogy a kameralisták elméleti megfogalmazásaikból a kormányzat alig vesz át valamit, azt is idő múltával és a maga módján. Például a 18. század első felének iparfejlesztési eredményei alig néhány ausztriai és csehországi manufaktúrában jelentkeznek.⁷⁶

Ugyanakkor Erdélyben nem kerül sor nagyobb arányú telepítésekre sem - mint például a Bánságban, ahol a szervezeten történő betelepítés megváltoztatja az elpusztított táj arculatát és megalapozza a gazdasági felvirágzást. Az a terv, hogy rokkant katonákat és porosz hadifoglyokat telepítsenek le, az alsó-ausztriai üldözött protestánsok befogadása nem változtatja meg sem gazdaságilag, sem népességileg a térség arculatát.⁷⁷ Viszont már a fejedelemség idején betelepült örmények 18. századi végleges – kiváltságokkal biztosított – letelepedése, jóllehet a jómódú kereskedőréteg pártfogása közvetlenül birodalmi érdek, megtelepedésük a térségben az ország szempontjából is jólétet és egy bizonyos fokú urbanizációt indít meg, akárcsak a görög kereskedőké is serkentőleg hat a gazdaságra.⁷⁸

⁷⁵ I. Moga: **Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII**. Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj VII. (1936-1938). 86-165.

Prodan: **Caracterul regimului...** 354-357.

Prodan: **Regimul austriac...** 489-490.

Trócsányi 1986. 972, 1004,

Trócsányi 1988. 13-14.

⁷⁶ **Trócsányi 1988.** 9, 13-15.

⁷⁷ Prodan: **Regimul austriac...** 490-492.

Trócsányi 1986. 981.

⁷⁸ Surdu: **I. m.** 417.

Trócsányi 1986. 999-1003.

Trócsányi 1988. 13-14.

A céhek lazulása ugyan a század második felében érezhető, a manufaktúrák azonban nem vernek gyökeret. A merkantilista és az azt követő 18. századi elméletnek gyakorlati alkalmazása Erdélyben nem szerepel az udvar gazdasági koncepciójában, még akkor sem, amikor a birodalom Lajtán-túli részében megkezdik azok alkalmazását. A 18. századi gazdasági eszméknek célszerű állami rendszabályokkal történő megvalósítására itt alig kerül sor. A Gubernium megküldi ugyan a törvényhatóságoknak a burgonyatermesztés hasznáról és szükségességéről vagy például az „industria” pártolásának és alkalmazásának üdvös voltáról szóló rendeleteit, a hatalom részéről a „támogatás” ezzel véget is ér. Sőt, a 18. századi eszmeáramlatokba bekapcsolódott erdélyi írástudók is foglalkoznak mind elméleti síkon, mind gyakorlati tervekkel a gazdasági élet megújításával, a jólét felé vezető tevékenységek keresésével (például a tudós Benkő József javasolja az ecetfa felhasználását a kordovánbőr elkészítéséhez), az elképzelések pénz – és az akkor még nélkülözhetetlen állami ösztönzés és támogatás – híján megrekednek a terveknel.⁷⁹

A mezőgazdaságban még mindig a hagyományos állattenyésztés van túlsúlyban a földműveléssel szemben, és a paraszti munkát némileg saját hasznára felszabadító intézkedések a földesúr–jobbágy viszony szabályozásával sem ösztönző hatású egy újféle gazdálkodás irányába, hiszen a szabályozás csak részben történik a felvilágosodás eszméinek hatására, részben azonban csak a parasztság adófizetési képességének biztosítása érdekében (amit a hatalom kellőképpen ki is használ).

A bécsi gazdaságpolitika legfőbb, a birodalom érdekeit szolgáló célja ugyanis az adójövedelmek biztosítása és a kincstári gazdálkodás minél hatékonyabbá tétele marad. Az adózás terhe a nemesség adómentessége következtében a jobbágyokra, parasztságra, kézművesekre és városlakókra nehezedik. A 18. század elejére már nyilvánvalóvá válik, hogy az országra kivetett adó többszöröse a Diploma leopoldinumban megállapítotttnak. Kivetése továbbra is a kapuszám szerinti rendszer alapján történik, bár ez a gyakorlat már rég olyan irreálisnak bizonyul. Az elégedetlenségek miatt és az 1710-es, illetve 1720-as javított adórepartíciókat követően 1730-tól a „calculus” szerinti kivetést alkalmazzák, ami azt jelenti, hogy az ország száz „calculusra” osztott fizetendő adójának 38%-át a szászok, 38%-át a vármegyék, 17%-ot a székelyek és 8 %-ot a taksás helyek (azok a szabad királyi városok, mezővárosok és kiváltságos települések, amelyek eredetileg nem kapuszám szerint, hanem egy összegben adóztak, és ezt a kiváltságukat a későbbiek folyamán is megőrzik, az országgyűlésre pedig két-két követet küldenek) fizetnek.

Ezt az adóztatási rendszert váltja fel 1755-ben az úgynevezett Bethlen-szisztéma (a nevét Bethlen Gábor kancellár, a rendszer kidolgozója után kapta). Eszerint az adót jövedelemarányosan emelkedő fejtaksák, termelékenység szerint osztályozott ingatlanok és ingóságok (állatok, méhkasok, kisüstök stb.) értéke alapján számítják ki és hajtják be. A 18. században ezt az adórendszert alkalmazzák, évente végzett kiegészítések, helyesbítések figyelembevételével. (Ennek érdekében készülnek településenként az úgynevezett tabella rectificationis című adókirovási jegyzékek.) Természetesen, ez az adórendszer sem mentesíti az adózókat a már említett külön hadiadó és szolgáltatások alól.⁸⁰

⁷⁹ Surdu: **I. m.** 403-4-4, 410-411.

Trócsányi 1986. 981-985, 988-990.

Trócsányi 1988. 10.

⁸⁰ Szekfű: **I. m.** 115-117.

Prodan: **Regimul austriac...** 489-490.

Trócsányi 1986. 981, 1019-1023.

Trócsányi 1988. 119.

A birodalom másik jövedelemforrását a kincstári javak szolgáltatják. A 18. század elejére a bécsi Udvari Kamara kiveszi a rendek kezéből a kincstári javak kezelését, és azt az évek során egy mintaszerűen kialakított erdélyi kincstári kormányhatóságra, a Thesaurariusra bízta. A 18. század folyamán ennek működését is többször módosítják, javítják, lényegében azonban a kincstári javakból származó jövedelmek kezelése két irányban történik: egyik a saját kezelésben maradó ágazatok igazgatása, másik a bérleti rendszer alkalmazása.

A kincstár saját kezelésében tartja a sóbányaművelést, szállítást és kereskedelmet. Az ércbányaművelésből viszont csak egy rész marad kincstári kezelésben, mivel az ércbányaművelés nem uralkodói jog. A magánbányászat viszont jelentős jövedelmet biztosít a kincstárnak, mert a kötelező nemesfémbeváltás és pénzverés változatlanul a kincstár kezelésében marad. A kincstári uradalmak részben saját kezelésűek, mint ahogyan eleinte az a harmincad-jövedelem is. A század folyamán azonban általában bérleti rendszerben értékesítik a kincstári uradalmak egy részét, a vaskohászatot, a vaskereskedelmet, a harmincadok jövedelmét, a dézsmából származó jövedelmeket, a salétromtermelést, a lőporárusítási monopóliumot, a kincstári fűrészmalmok, kocsmák, mézszárszékek jövedelmét. A bérleti rendszer jelentősen hozzájárul egyes, az udvarhoz közel álló főurak, sőt betelepedett kereskedők vagyonosodásához, és nem szokatlan az sem, hogy a kamarai igazgatás kincstári uradalmat nagy összegért átad egyes közösségeknek – például Szamosújvár fellendülése is azután következik be, miután az örmények kapják meg.^{81 82}

A 18. század jelentős gazdaságpolitikai eredményének kell tekintenünk a század vége felé kibocsátott erdőtörvényt, amely megalapozza a következő évszázad racionális erdőgazdálkodását, biztosítva a 19. századra kialakuló átfogó erdősítést, jöllehet az erdőtarolást szabadon művelők részéről, akik pillanatnyi megélhetésüket látják veszélyeztetve a törvény előírásaitól, alkalmazása erős ellenállásba ütközik.

A központi kormányzat által periférikusan kezelt erdélyi gazdasági életben a 18. századtól kezdve a korszerű eszméket elsajátító helyi értelmiség végül a 19. század első felében nemzeti erőforrásokból kíván változtatni, és kezdi el megvalósítani azt, amit a birodalmi gazdaságpolitika elmulasztott.

I. 4. Az abszolutista rendszer bevezetésének erdélyi következményei

Erdélynek a Habsburg-jogar alá tartozó országok közé való besorolása mind bel-, mind külpolitikai következményeket von maga után. E folyamat az abszolutizmus jegyében zajlik, és az evolúciós trend a centralizált modern államtól a felvilágosult abszolutizmuson keresztül a Ferenc-féle reakció felé mutat, miközben következményei magukon viselik a fejlődési szakaszok jellegzetességeit.

A beilleszkedés pillanatában a Török Birodalomtól való, 16–17. századi – váltakozóan erőteljesebb, illetve lazább – függést olyan helyzet váltja fel, melyben a fejedelemség egy relatív fejlettebb szervezettségű birodalom alkotórészévé válik, egy tágabb körű függő viszonyt szigorú integrációval cserélve fel. Következésképpen, a fejedelemség nincs abban a helyzetben, hogy más államokkal kapcsolatot tartson fenn, önálló külpolitikát folytasson,

⁸¹ Trócsányi 1973. 474-486.
Trócsányi 1988. 344-345.

⁸² Prodan: *Transilvania sub regimul...* 733.

egyszóval tökéletesen megfosztatik mindenféle külpolitikai kezdeményezés lehetőségétől – ez ugyanis egyértelműen a központi császári hatalom monopóliuma.

Belpolitikai tekintetben sem dicsekedhet a fejedelemség önálló szervezettséggel és közigazgatással, mint hajdanán, szervezeti struktúrája és adminisztrációja ugyanis a központi császári államgépezettel összehangoltan működik. Az integráció és a központi, illetve helyi államapparátus összehangolása azonban nem történik meg egyszerre – mint a külpolitika és külkapcsolatok egyik napról a másikra való megváltoztatása –, hanem hosszan tartó és komplex folyamat eredménye lesz.

Bár a Diploma Leopoldinum a Habsburg-uralom jogi alapjaként két, elvileg egyenrangú fél, az uralkodó, illetve az erdélyi rendek szerződése, s ilyenformán megőrzi a fejedelemség korából örökölt dualista hatalomgyakorlás úzusát, a valóságban ez a dualitás elcsúszik az uralkodó irányába – az abszolutizmus gyakorlatának megfelelően. Az egykor önálló állami léttel bíró országokból álló különböző népeket és etnikumokat magába foglaló birodalom sajátos összetételének köszönhetően, valamint egy konszolidált polgárság hiányában – mellyel az uralkodó a rendekkel szemben szövetkezhetne, és amely anyagi forrásként is hasznosítható volna –, a Habsburg-abszolutizmus különbözik a franciaországitól, például. Erdélyben a központi hatalom – a birodalom egyéb országaihoz hasonlóan – a fentebb említett okok miatt kénytelen a továbbiakban is támogatni a nemességet, teszi ezt azonban megváltozott körülmények között. Az abszolutizmus teoretikusainak hön óhajtott célkitűzése, a közteherviselés bevezetése a rendek határozott és permanens ellenállása miatt mindvégig sikertelen marad. Hatalma biztosítása és megszilárdítása érdekében ezért a központi hatalom kialakít egy új, az udvarhoz lojális arisztokráciát, s a helyhatósági intézményekben, korlátozott mértékben ugyan, de megőrzi a nemesség politikai hatalmát.⁸³ Ugyanakkor azonban, a hatalomgyakorlás dualizmusának cáfolataként a 18. század közepétől nem hívja össze az ország törvényhozó szervét, a diétát, a fejedelemséget az országgyűlés nélkül kormányozva effektíve. Mi több – az abszolutista hatalomgyakorlás másik jeleként –, az uralkodó, a Diploma Leopoldinum kitételeinek törlésével több ízben ruhazza át katonai parancsnoknak Erdély vezetését. Ilyen lépésekre többnyire olyankor kerül sor, amikor a központi hatalom a helyi hagyományos adminisztratív, törvénykezési, gazdasági és katonai struktúrákba kíván módosításokat eszközölni. Hogy ne kerüljön közvetlen ellentmondásba a Diploma cikkelyeivel, a katonai parancsnok nem gubernátorként, hanem a Gubernium elnöke minőségében gyakorolja a hatalmat.⁸⁴

Egy kiegyensúlyozott polgárság hiányában az abszolutista hatalom a lojális arisztokrácia kitermelésével párhuzamosan olyan társadalmi támaszt keres, mely képes ellensúlyozni az abszolutista rendszerrel nem rokonszenvező nemesség magatartását, s figyelmét ebből a megfontolásból a parasztság felé fordítja.

Az említett körülmények között természetes, hogy az abszolutista központi hatalom olyan erdélyi intézményrendszert hoz létre, mely megfelel a birodalom kormányzati programjának. Következésképpen, bár az erdélyi, helyi, saját kormánysszervek a Diploma Leopoldinum kitételei szerint szerveződnek, élükön a Guberniummal, gyakorlatban azonban ezek a legfelsőbb abszolutista hatalom, az uralkodó akaratának erdélyi megvalósítói. Az uralkodói akaratnak pedig szigorúan hierarchikus útja van: az Udvari Kancellárián, az Udvari Kamarán, Haditanácson, illetőleg az Erdélyi Kancellárian keresztül érezteti hatását. És szintén az

⁸³ Ist. Rom. III. 355.

⁸⁴ Rolf Kutschera: I. m. 31-35, 40, 45, 75.
Trócsányi 1988. 385.

abszolutista rendszer egyik következményeként mind a hadsereg, mind az adórendszer közvetlenül Bécsnek alárendelt.

A teljes egészében a központi hatalomnak alárendelt hadseregben fokozatosan eltűnnek a fejedelemség kori hagyományos rangok és katonai szervek, s a Habsburg Birodalom hadászati politikája a törököktől elfoglalt területek visszaszerzése után is különbözik az addigi erdélyitől. A birodalom ugyanis hosszas háborúkat vív akár dinasztikus okok miatt, akár befolyási övezete növelése érdekében. Ilyen körülmények között Erdély a birodalmon belül határország szerepet tölt be, kelet irányában felállított politikai és katonai bástyaként szolgál. Ezek a célkitűzések az új időknek megfelelő – és a fejedelemség koritól különböző – szervezést igényelnek. Az ország területén felállított katonai egységek – például a határőrezredek – is a birodalmi hadsereg részeként birodalmi célokat szolgálnak. Jelzett körülmények között azonban a katonai célkitűzések igen pénzigényesek, s így az említett terhek – rendkívüli adók, császári csapatok ellátása stb. – jelentékenyen megnehezítik a lakosság addigi kötelezettségeit. Nem is beszélve az emberi aspektusról, hiszen a katonákat jobbra az ország határain túlra vezénylik szolgálatteljesítésre.

Különbő katonai konfliktusok alanyaként és szövetségek részeként a nagyhatalom Habsburg Birodalmat igen foglalkoztatja jövedelmei növelése. E célkitűzés szinte teljes egészében meghatározza gazdaságpolitikáját. E gazdaságpolitika életbe léptetése azonban differenciáltan történik a birodalmat alkotó államok vonatkozásában. A merkantilizmust az örökös tartományok javára alkalmazzák, a többi ország – köztük Erdély – kárára. Ezek esetében az adóterhek növelése elsőrendű feladattá válik, s a bányailletékek, vámok, de legfőképpen a lakosság által fizetett különféle adók formájában ölt testet.⁸⁵

Az abszolutista rendszer művelődési és szellemi téren is érezteti hatását. Ez utóbbi vonatkozásában elsősorban a katolikus restauráció révén. Míg a fejedelemség korában a zömében protestáns rendek a protestáns Nyugat felé orientálódnak, a románság pedig

Havasalföld és Moldva irányába, a Habsburg-uralom idején a az orientáció iránya a katolikus Nyugat lesz, s a románság egy részének a római egyházzal való uniója révén az unitus románok is bekerülnek ebbe a körforgásba.

Az abszolutizmus gyakorlatának köszönhetően a központi hatalom kedvező módon avatkozhat be az oktatási rendszer modernizálásába, a régebbi gyakorlattal ellentétben, amikor ez kizárólag a felekezetek hatáskörébe tartozott.

Az abszolutista rendszer erdélyi térnyerésének csupán korlátozott mértékűek a következményei a vármegyei, kerületi vagy a székekbeli helyhatóságok, illetve a rurális közösségek saját hatóságai vonatkozásában. A birodalmi beavatkozást itt is a központi és a helyi apparátus összehangolásának az igénye teszi szükségessé. Ezzel az ürüggyel az intézkedések azokat a helyi szerveket érintik, melyek közvetlen kapcsolatban állnak az apparátussal. Ezek a vármegyék, kerületek, székely és szász székek, a kiváltságos közösségek öngazgatásai, melyek hatáskörét a központi hatalom nagymértékben korlátozza. A helyhatóságoknak a fejedelemség korában gyakorolt öngazgatásuk, amikor mind helyi törvényhozási, adminisztratív és gazdálkodási jogkörük volt – elsősorban a municipalitásoknak –, a 18. században, látványosabban a század második felében, a központi hatalom közvetlenül beavatkozik ezek belső irányításába. A központi hatalom és a vidéki intézmények közti kapcsolatot irattömegek – rendeletek és jelentések – biztosítják, melyek segítségével ez utóbbi intézményrendszer belső élete (kötségvetése, illetve ennek betartása stb.) tökéletesen

⁸⁵ Ist. Rom. 355-356.

ellenőrzötté lesz. Ugyanakkor az önkormányzatok fő intézménye, a közgyűlés óriási mértékben veszít jelentőségéből, az újonnan felállított bürokratikus intézmények, például az állandó táblák miatt; a közgyűlések éveken keresztül nélkülöznek minden komolyabb hatáskört, sok esetben nem is hívják össze őket.⁸⁶

Megállapítható, hogy az abszolutizmus bevezetésével mind az erdélyi politikai kezdeményezések, mind a kormányzati „eszközök” (intézményrendszer) a központi szándék pusztá alárendeltjeivé válnak. Még a társadalmi viszonyok javítását és megújítását célzó vagy a 18. századi felvilágosodás szellemiségében fogant és a haladást szolgáló intézkedések is a központi hatalom részéről érkeznek, az erdélyi társadalom mindenfajta kontribúcióját mellőzve.

Az abszolutista rendszer – kivált ennek felvilágosult szakasza –, nyilvánvalóan, pozitív következményeket is von maga után, mint amilyenek az úrbéri rendezések, a földbirtokosok és a jobbágyság viszonyainak jobbítása, az oktatás szabályozása, a türelmi rendelet kibocsátása, a közigazgatási apparátus modernizálása vagy akár a karrierbürokraták kiképzése. Ugyanakkor azonban a centralizmus következtében, a hozott intézkedéseknek csupán a birodalmi érdekeket szem előtt tartása a helyi sajátosságok figyelmen kívül hagyásával, megfosztotta az erdélyi társadalmat attól a lehetőségtől, hogy az európai haladó eszméket az itteni állapotoknak megfelelően meghonosíthassa és alkalmazhassa. Az abszolutizmus negatív következményei főként a gazdaság- és katonapolitika területén éreztetik hatásukat – ezeket a területeken ugyanis Erdély perifériára kerül a birodalom más országaival szemben. S amikor a 18. század végén, a felvilágosult abszolutizmus megteremtette kedvező körülmények között felütik a fejüket a belső reformkezdeményezések, az I. Ferenc fémjelezte centralizált abszolutizmus a haladás legádázabb ellenfelévé válik.

⁸⁶ Trócsányi 1988 385.

II. Az erdélyi emlékirodalom

II. 1. Történelmi források, proveniencia

A hagyományos (nem szilárd) íróanyagra – papiruszra, hólyagra, papírra – írott történelmi források megjelenésüktől kezdve két, egymástól jól elkülöníthető csoportba sorolhatók, keletkezésük, formajegyeik, rendeltetésük, illetve egyéb jellemzőik alapján, valamint abból kiindulva, hogy külön tudományágak tárgyát képezik. Az első csoportba azok a köz- és magániratok tartoznak, melyek a felek közti kapcsolatok, jogviszonyok eszközeiként születnek, szigorúan betartott formai előírások alapján, és eredetileg (a középkorban) erre, a különleges értékű tárgyak megőrzésére kijelölt helyen őrizték őket. A továbbiakban ezek képezték a kimondottan levéltári anyagokat. Ezeknek az iratoknak az értékét/forgalmát azoknak a jogoknak, javaknak az értéke/forgalma határozza meg, amelyekre vonatkoznak. Az említett iratok a levéltári iratok csoportját alkotják, és a levéltártudomány/archivisztika tárgyát képezik, a történetírás adott fejlődési szintjén pedig elsődleges történelmi forrásokként értékelik őket, de hosszú ideig még megtartják gyakorlati-jogbiztosító jellegüket is.

A történelmi források másik csoportját az úgynevezett elbeszélő források alkotják. Ezeket kezdetben – a levéltári anyagokhoz hasonlóan – szintén klerikusok szerkesztik, azonban nem kancelláriákban, hanem scriptoriumokban, s már eredetileg azzal a céllal írják őket, hogy az íróanyagon: a papiruszon, hártyán, papíron stb. az utókor számára megőrizzenek bizonyos, megörökítésre méltó eseményeket. Közvetítésüket a másolatok biztosítják, melyek a kódexekhez vagy kéziratokhoz hasonlóan kerülnek forgalomba. Könyvtárak őrzik őket, s a középkor viszonylatában a kodikológia tárgyát alkotják, azonban az iratoktól eltérően az esetek zömében mind a történetírás, mind az irodalomtörténet forrásként hasznosítja őket.⁸⁷

A történelmi kutatások szempontjából mindkét forráskategória elengedhetetlenül szükséges. Vizsgálatuk a hitelesség, illetve a forrásérték tekintetében a középkori viszonylatban alaptudományoknak is nevezett segédtudományok feladata: az oklevéltan (diplomatikáé) az autenticitás, a kodikológiáé az elbeszélő források tekintetében, a középkorkutatás összefüggéseinek, a források egymáshoz való viszonyulása vonatkozásában pedig a medievisztikáé.⁸⁸

Az írásbeliség fejlődésének sajátosságai, a történelmi források keletkezését, de főként tárolásukat befolyásoló történelmi viszonytársadalmak és földrajzi területenként határozzák meg a két forráskategória egymáshoz való viszonyulásának alakulását. Ilyenformán, a középkorkutatásban Franciaország és Itália esetében az elsőbbség az elbeszélő

⁸⁷ Sigismund Jakó și Radu Manolescu: *Scrierea latină în evul mediu*. București, 1971. 60–68, 69–106.

⁸⁸ Gabriele Pepe: *Introduzione allo studio del medio evo latino*. Napoli³, 1963.
H. Quirin: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. Braunschweig³, 1964.

forrásoké,⁸⁹ míg a mi tájainkon a levéltári anyag a bőségebb, illetve az elbeszélő forrásoknál nagyobb kontinuitással rendelkezőbb.

A középkor elbeszélő forrásai különböző formában öltenek testet, ugyanakkor egyidejűleg történelmi és irodalmi alkotások. A történetírás fejlődésével párhuzamosan a középkor elbeszélő forrásainak különféle válfajai tovább élnek a későbbi korokban is, megőrizve nevüket (például a krónikák), és váll-váll mellett haladnak a később kialakult forrástípusokkal. Az elbeszélő források csoportjában sajátos kategóriát alkotnak az emlékirodalom keretei közé sorolható írások. Az alábbiakban megkíséreljük felvázolni az erdélyi magyar emlékirodalom fejlődését, kiemelve a 17. század vége és a 19. század eleje közötti időszak emlékirodalmának sajátosságait.

Fogalmi meghatározás. A műfaji meghatározás az emlékiratok három fő aspektusára alapoz: vallomás, életrajzi dokumentum vagy apológia,⁹⁰ avagy más megfogalmazásban: egy életút megrajzolása, megtörtétek felvázolása. E „megrajzolás” azonban feltételezi a hierarchizált múlt fogalmának ismeretét, illetve a progresszív tapasztalatok perspektíváját (ellentétben a mítoszok ciklikus és ismétlődő múlt idejével), mely elengedhetetlen az elbeszélő személy belső, illetve külső útvonálának felvázolásához.⁹¹ Természetszerűen, az írások tárgyát képező események – eseménysorok – súlya meghatározza az illető munka műfaját, amit a címnek nem feltétlenül kell tudomásul vennie. Ugyanakkor az emlékirodalom keretei közé sorolható írások többnyire a történetírás és az irodalmi mű meghatározás határvonalán helyezkednek el. Következésképpen, nem könnyű egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy a nem kimondottan szépirodalmi igénnyel megfogalmazott, egyes szám, első személyben megírt s megtörtént eseményekről tudósító munkák, naplók, krónikák, memoárok, önéletrajzok és különféle visszaemlékezések végső soron az irodalom vagy a történetírás keretei közé sorolandók. Arisztotelész az ilyen jellegű műveket az irodalmon kívülre, a történetírás tárgykörébe sorolja. Szerinte a történetírót és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versbe lehetne foglalni, és versmértékben ugyanígy történetírás maradna, mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének.⁹²

A gyakorlat azonban nem ennyire egyértelmű. Joinville krónikáját (*Histoire de Saint Louis*), Philippe de Commines-ét vagy Ratz bíboros, La Rochefoucauld vagy Saint Simon herceg memoárjait nemcsak a történetírás, de az irodalomtörténet is tárgyalja. Vagy témánkhoz közelebbi példát keresve: Kemény János, illetve Bethlen Miklós emlékiratai szintén mind az irodalom, mind a történelem számára rendkívül értékes anyagnak bizonyulnak. Az „emlékezések” kifejezéssel is körülírható munkák művelődéstörténeti helyét és szerepét vizsgálva, a leghatározottabban talán az volna, ha a történetírás és irodalomtörténet határmezsgyéjén helyeznénk el őket, esetenként bírálva el, hogy történeti vagy irodalmi

⁸⁹ Mályusz Elemér: **A magyar medieviztika forráskérdései.** (Medieviztika és oklevélkiadás). Levéltári közlemények XXXIII/1967. A szerző e vonatkozásban a középkori források tekintetében egyik alapműre utal: Potthast A.: **Bibliotheca historica Medii Aevi** (Wegeiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters bis 1500) Berlin.

⁹⁰ **Grand Larousse encyclopédique.** VII. Paris, 1963. 245.

⁹¹ Danielle Kaisergruber: **Mémoires.** La Grand Encyclopédie. Marconi - mouvement. Paris, 1975. 7846.

⁹² Arisztotelész: **Poétika.** A bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Szabó György. Bukarest, 1969. 73.

értékük a domináns.⁹³ Wilhelm Bauer meglátása szerint az emlékirás gyökerében történetírás, de amint idővel több és több egyéni vonást visz bele az író, úgy tolódik át a történetírásból az irodalom körébe.⁹⁴

Az emlékirodalom keretei közé sorolható munkák tipologizálásakor megállapítható, hogy a krónika, emlékirat, önéletrajz és napló közös vonása, hogy megtörtént eseményekről számol be, írjuk többnyire arról tudósít, amit maga látott-tapasztalt-átélt. Vannak azonban olyan vonásaik is, amelyek alapján mégis jól elkülöníthetők egymástól.⁹⁵

A krónika többnyire jelentős, vagy az írója által jelentősnek átélt eseményről számol be, olyanformán, hogy a szerző szinte teljesen háttérben marad, s igyekszik beszámolóját minél személytelenebbé tenni. Az „emlékezések” közül ez a műforma áll a legközelebb a harmadik személyben íródott történetekhez.

A memoár vagy emlékirat az előbbinél jóval személyesebb műfaj. Írjuk – államférfiak, közéleti személyiségek, művészek, de néha egészen egyszerű emberek is művelték/művelik ezt a formát – olyan eseményekről számol be, melyeknek részese volt – akár résztvevőként, akár tanúként, megfigyelőként. Ezekben az írásokban az író figyelme többnyire a külvilág felé fordul, saját személye csak áttételesen, a történelmi események visszfényében jelenik meg. A tény, hogy milyen minőségben élték át az adott történéseket, nem hagyható figyelmen kívül, mert végső soron ez határozza meg nézőpontjukat az események értelmezésekor-értelmezésében. A nézőpont pedig igen fontos eleme az emlékiratoknak, hiszen ez a memoárok osztályozásának is megfelelő alapot szolgáltathat.

A krónika- és emlékiró a befejezett múltat ragadja meg – vagy másképpen, összegezi egy esemény tényezőit, lefolyását, illetve átfogja egy életút meghatározó történéseit, élményeit.

Az önéletrajz közel áll a memoárhoz, közös vonásuk az első személyben történő írásmód, az elbeszélés folyamatossága, a hitelességhez való többé-kevésbé ragaszkodás, és az, hogy az írás vázát a szerző élettörténete képezi. „A kettő közti különbség főleg a választott témában rejlik.”^{96,97} Már maga az életrajz kifejezés vagy más nyelvű megfelelői (autobiographie, autobiography, Selbstbiografie) kihangsúlyozzák azt, hogy munkájában a szerző saját életéről számol be. Nem krónikát ír, nem feltétlenül a kor eseményeit tükröző emlékiratot, hanem olyan írást, melyben elsősorban saját életét rögzíti. Ezekben az írásokban is váltakozó módon, hol az informatív, hol az irodalmi értékek kerülnek túlsúlyba.

A naplót formai szempontból könnyű elkülöníteni az előbbi műfajoktól. A naplóíró az önéletrajzírótól és memoárirótól eltérően, nem visszatekintve írja le az eseményeket, hanem napról napra jegyzi le a számára jelentőséggel bíró történéseket. A naplók tematikai változatossága rendkívül gazdag – a pusztán környezetéről számot adó, krónikaszerű naplóírástól el egészen a környezetről szinte csak jelzésszerűen beszámoló, erről alig-alig tudomást vevő, csak a saját érzéseit rögzítő-elemző naplóírásig. A naplók sajátos alfaját képezik a jegyzetek és töredékek, feljegyzések, melyek a naplóknál lazább felépítésű írások –

⁹³ Beöthy Zsolt: **A magyar irodalom története**. I. Budapest, 1899. 334–346, 466–474, 526–534.
Romanecz Mihály: **A magyar memoire és naplóirodalom 1711-től napjainkig**. A marosvásárhelyi m. kir. áll. főreáliskola értesítője az 1879–90. tanévről.

⁹⁴ Wilhelm Bauer: **Einführung in das Studium der Geschichte**. 1922. 289.

⁹⁵ Szávai János: **Az önéletírás**. Budapest, 1978. 6.

⁹⁶ Pepe: **I. m.** 342.

⁹⁷ Szávai: **I. m.** 7.

ezek esetében még a napló egyetlen kötöttsége, a napok jelölése is elmaradhat. Alkalmi-szórványos mivoltukból fakadóan jelentőségük is kisebb, mint az önéletrajzoké, emlékiratoké vagy naplóké. Szerepük elsősorban az információ, az előbbi műfajok kiegészítése.

II. 2. Tartalmi-formai jegyek

Az alábbiakban az „emlékezések” közül főként az emlékirat, önéletrajz és napló – a továbbiakban „önéletírás” megnevezéssel összefoglalva – tartalmi-formai jegyeit vizsgáljuk meg, mellőzve a krónikákat, mivel ez utóbbiak a tárgyalt korszakban túlhaladott műfajnak számítanak, és annak ellenére, hogy a „krónika” terminus fel-feltűnik egy-egy munka címében, ezek már nem valódi krónikák, a szó valódi értelmében, hanem sokkal inkább az emlékirodalom keretei közé illeszthető írások (lásd például Szalárdi „krónikáját”) vagy a történetírás alkotásai (például Šincai „krónikája”).

Amint már említettük, az önéletírás első személyben írott történet, amelyben a szerző önnön életéről számol be – kisebb-nagyobb távlatból, és teszi mindezt, szándékai szerint legalábbis, a történelmi hitelesség igényével. Történet tehát, elbeszélés egyfelől, másfelől azonban önarckép, és befele forduló jellege határolja el az elbeszélés más válfajaitól. Metszéspont az elbeszélő forma és az introspektív jelleg konvergenciapontján.

A memoárirodalom közös jellemzőit vizsgálva, ezeket elsősorban az önéletírások vonatkozásában kíséreljük meg kidomborítani, nem utolsósorban amiatt, mert az erdélyi magyar memorialisztika esetében éppen ezek képezik a csúcspontokat (gondoljunk itt csak Bethlen Miklós vagy Bethlen Kata önéletírásaira).

Az önéletírások szerzője nem elégszik meg azzal, hogy elsorolja életének kisebb-nagyobb eseményeit, leírja a közéletnek azokat a jelenségeit, amelyeket ismer; önvizsgálatot tart, viselkedése és tettei okait és közvetlen következményeit kutatja, formálódása törvényszerűségeit, vagyis tekintetét többnyire nem a külvilág felé, hanem a maga személyiségére fordítja, s írásában a külvilág csak közvetve, mint személyiségének alakítója jelenik meg.⁹⁸

Egyes vélemények szerint az önéletírás az európai-mediterrán civilizáció terméke, s első megjelenése a kereszténység elterjedésének időszakára esik. „Az önvizsgáló elbeszélésnek ezzel a kialakult formájával ennek előtte sem más korban, sem más civilizációban nem találkozunk.”⁹⁹

Az első mű, mely a fentebbi szempontok figyelembevételére alapján önéletírásnak nevezhető, Szent Ágoston munkája, a *Confessiones* volna. E munkának és szerzőjének a kultusza még a latin nyelvű írásbeliség súlyának csökkenésekor sem halványul el, töretlenül él a 18. század végéig–19. század elejéig. A későbbi önéletírók közül többek inspirálódnak ebből az új formát teremtő írásból. Ágoston példája nyomán kezd neki 1708-ban Élete leírásához Bethlen Miklós is.

Jean-Jacques Rousseau önéletírása (*Confessions*) fordulópontot jelent e műfaj történetében. Rousseau egyrészt összefoglalja és ugyanakkor új szintre emeli az addigi kezdeményezéseket, másrészt döntően meghatározza e műformának a további fejlődését. Nemcsak beszél a múltról, de emlékei alapján valósággal újratерemti életét ebben az általa is páratlannak

⁹⁸ Uo.13.

⁹⁹ Uo. 14.

nevezett vállalkozásban. Egyik legnagyobb érdeme a történeti szemlélet tudatosítása: ráérez arra, hogy a kor embere csak egy fejlődési folyamat végeredményeként ismerhető meg. Vallomásaival a műfaj máig érvényes modelljét teremti meg. Rousseau, de Chateaubriand (*Confessions d'un enfant de siècle*) és Musset (*Confessions – Reviers du promeneur solitaire*) esetében is több a személyes vonzat, mint elődeik írásaiban, munkáik ilyenformán valóságos belső memoárok, „én-történetek”. Az említett önéletírásokat tartalmi-formai sajátosságaikon innen és túl, joggal szokás „történelemformáló önéletírásoknak” nevezni.¹⁰⁰

Bár a műfaj szabályairól az önéletírások esetében nehéz volna beszélni, e műforma lehetőségei, keretei megvizsgálhatók – persze, ezeket is a szerzők az egyes munkák esetében a maguk tehetségével töltik ki. Mert, ha szabályai nincsenek is az önéletírásnak, eddigi fejlődése során kialakult egy hagyománya, melyet az önéletírók – tudatosan vagy sem – elsajátítottak, illetve a műfajra jellemző bizonyos sajátosságok.

Általában kialakult személyiség írja meg önéletírását – nem feltétlenül ragaszkodva ahhoz, hogy életútját folyamatosan tárgyalja.

Az írás értékének egyik alapvető feltétele egy feszültségekkel, válságokkal telített életút bemutatása. A problémátlan, töréspont nélküli – vagy így bemutatott – életút nem szolgáltat megfelelő alapot egy valódi önéletíráshoz. Az író, mikor munkájának nekikezd, már felmérte élete válságainak jelentőségét, és ezekhez mérten rendszerezi emlékeit, megjelöli a perspektívát, mely a mű egységét biztosítja, és meghatározza formai elemeit.

Többnyire nem ad nagyon széles társadalmi körképet, és a kor jelenségeinek is csak viszonylag szűk körét tekinti át. Bár az extenzivitás nem tartozik jellemzői közé, ez még nem jelenti azt, hogy az önéletrajz lemond a totalitás igényéről, és csak részizgazságok megragadására törekszik. A jó önéletrajz, ugyanúgy, mint minden valódi műalkotás, hű képe korának.¹⁰¹ De a kor problematikáját általában egy meghatározott összefüggésnél ragadja meg, egyén és társadalom kapcsolatában – egy személyiség fejlődésében követi nyomon az adott korszakot. „A kor társadalmának lényegi mozgásait ragadja meg, s ábrázolja a művészet eszközeivel. Vagyis totalitása nem extenzív, hanem intenzív totalitás.”¹⁰²

Ami az önéletírások emlékeinek rendjét illeti: mivel a szerző gyakran egybejátszat múltat és jelent, semmi oka nincs arra, hogy élményeit kronológiai sorrendben mondja el. Ez az elbeszélő mód inkább az objektívebb elbeszélési formákra jellemző. Az emlékiró viszont nemritkán szabadon csapong térben és időben, szakít a kronológiai felépítéssel, és felhasználja az emlékezés folyamatának természetességét. A legtöbb önéletíró az írásában bemutatott időszakot időegységekre tagolja, s egy-egy időegységen belül mozog előre-hátra. A történetbe időnként betör a jelen. Az eseményeket részletező elbeszélés és a leírások idézik a múltat, az eseményekhez kapcsolódó megjegyzések, elemzések, kommentárok pedig a jelent. Az önéletíró gyakran él az értékelés, kommentár lehetőségével. Ezek az értékelő részletek akkor nem jelentenek holt terhet, ha szervesen illeszkednek a szövegbe, s nem állítják le a cselekményt; amennyiben ennek az ellenkezője történik, a „túlelemzések” az adott munka irodalmi értékét csökkentik, viszont ugyanakkor emelhetik történelmi jelentőségét, hiszen nem egy esetben ezek a kommentárok hozzájárulhatnak egy adott időszak vagy személyiség alaposabb megismeréséhez. Az önéletírásnak a tényszerű hitelességhez való ragaszkodása azt a látszatot kelthetik, hogy írójának nem áll módjában műve témáját variálni.

¹⁰⁰ Kaisergruber: **I. m.** 8747.

¹⁰¹ Szávai: **I. m.** 83.

¹⁰² **Uo.** 83.

A gyakorlatban azonban, ennek ellenére, az önéletíró tág keretek között mozoghat, életéből tetszés szerint választhatja ki az általa említésre méltó eseményeket, s már ez a választás maga sokatmondó, ki mit és miért emel ki, illetve hogyan kapcsolja az egyes történeteket a kor eseményeihez.

Az előreutaló cím olyan formai elem, amely az írott művek – ez esetben az önéletírások – szerves része: tájékoztatja az olvasót a szerző szándékáról. Létezik azonban egy másfajta bevezető előreutalás, mely csak az önéletírára jellemző, s melyet Philippe Lejeune önéletrajzi szerződésnek nevez. Ezek azok a részek, amelyekben az író arról ír, hogy saját életét bemutatva hiteles tényeket fog elmondani és ragaszkodni fog a valósághoz.¹⁰³

Az önéletírások befejezései is többnyire tipikusak. Ennek változatai azokhoz az elbeszélő művekéhez állnak közel, amelyekben a szerző a történet lezárása után szükségét érzi – akár epilógus, akár néhány soros utalás formájában –, hogy túlmutasson a bemutatott események végpontján. Vannak moralizáló befejezések (tanulságok summái), és vannak olyanok, melyek egy korszakzáró, de ugyanakkor távlatokat nyitó eseménnyel zárulnak, utalva arra, hogy ezek az események milyen következményeket vonnak majd maguk után.

Az alábbiakban néhány olyan sajátos tartalmi-formai jegyet szögezünk le, melyek az önéletírások közül csak a naplóra érvényesek. Ezek legkezdetlegesebb formái a naptárszerű jegyzetek. Ilyenek a reformáció után tömegesen megjelenő családtörténeti feljegyzések. Ezekből fejlődik ki később a napló, mely műfajnak a természetes egysége a napi feljegyzés; az egység hosszúsága, tartalma, mondandója változó. Az egységek összekapcsolására nincs szabály – néha napok, sőt hosszabb időszakok is kimaradhatnak. A napi feljegyzések sorrendjét nem a lényegi összefüggések, hanem az időrendiség határozza meg.

Általában hiányzik belőlük az időbeli távlat, a distancia. Írójuk akkor írja le az eseményeket, amikor ezek megtörténnek. Ezért hitelesebbek általában, mint az önéletrajzok és a memoárok. Az információk hihetőségét erősen aláátamasztja a napló kevés számú formai kötöttségeinek az egyike: a dátum. Az azonban, hogy szinte formai kötöttségek nélkül íródik, sok esetben a naplók formai széthullását eredményezi – gyakrabban, mint az önéletrajzok vagy memoárok esetében.

Az erdélyi magyar nyelvű emlékirodalom fejlődéstörténete (17. század vége–19. század eleje). A műfaj fogalmi meghatározása és az önéletírások tartalmi-formai elemeinek vizsgálata után célunk az erdélyi magyar nyelvű emlékirodalom – főként a 17. század végi–19. század eleji – fejlődéstörténetének rövid bemutatása.

A humanista magyar nyelvű történetírásból – Erdélyben is – a Jagelló-kort követően a latin nyelvű írások mellett, melyek hosszú időn keresztül megőrzik még primátusukat a tudományos munkák sorában, megjelennek a nemzeti nyelveken – így magyarul is – írott történelmi jellegű művek. A 16. században ezek még őrzik az örökölt megnevezéseket és szerkezetet (versben és prózában írt krónikák: história, históriás ének, cantatio), ezekkel egyidejűleg azonban a történelmi elbeszélések új műfaja jelenik meg, melynek kezdetben nincs határozott megnevezése: emlékezet, önéletírás, memoriálé, vallomás, feljegyzés, mentség, emlékezetül hagyott írás, diárium stb. elnevezéssel íródnak ezek a munkák, amennyiben nem objektív, pártatlan és rendszerezett történeti művekről, hanem valamilyen más szempont által irányított vagy csupán a szubjektum belső problémáit feltáró írásokról van szó, melyek az országos kataklizmák közepette az egyén szerepét vizsgálják, néhol elmélkedő, máshol oknyomozó vagy vallomásos módszerekkel. Ez a meglehetősen széles

¹⁰³ Philippe Lejeune: **Le Pacte autobiographique**. Paris, 1975.

tematikájú műfaj legpontosabban talán az emlékirodalom fogalommal jelölhető – azzal a pontosítással, hogy a gyűjtőnév alkalmazásakor nem kizárólag csak az emlékiratokra, a memoárookra gondolunk, hanem idetartozónak véljük az önéletírások más, fentebb említett műformáit is. Ezek a 16. században megjelenő művek igen rohamosan terjednek, és az új műforma (magyar nyelvű) alkotásai információgazdagságuk és irodalmi értékük tekintetében is előkelő helyre kerülnek a magyar nyelvű írásbeliség anyagának rangsorában. A 16. század közepétől a 19. század elejéig tartó időintervallum 140 elbeszélő forrása a következőképpen csoportosítható: krónika 11, verses krónika 16, történet 3, napló, feljegyzés 54, emlékirat 19, memoriálé 2, önéletírás 25. (A kategorizálás, melynél szempontként az illető írás címe, de tartalmi jegyei is szerepelnek, természetesen több-kevesebb pontatlanságot tartalmaz, mivel a címek és a szerkezeti elemek nem felelnek meg minden esetben a tartalomnak.)¹⁰⁴ Kezdetben ugyanis mind kifejezési forma és tartalom, mind terminológia tekintetében ugyanis a régebbi modellek dominálnak. A prózában vagy versben, magyar nyelven írt krónikák és történetek (históriák) a latin nyelvűek folytatásai, s azokhoz hasonlóan már megírásuk éveiben nyomtatásban meg is jelennek (Heltai krónikája 1575-ben jelenik meg Kolozsváron; Székely Istváné Krakkóban 1559-ben; Heltai verses históriája Hunyadi Jánosról 1574-ben, ugyanabban az évben, amikor Temesvári István megírja, szintén verses formában a kenyérmezei győzelmet; vagy említhetnénk Gerzson Ambrus 1577-ben kinyomtatott, Mátyás királyról szóló munkáját.) Ezekkel a nagyközönségnek szánt és nyomtatott formában terjedő történelmi munkákkal szemben az emlékirodalom darabjai – talán éppen intim kifejezőmódjuk miatt – az esetek többségében csak kézirat formájában cirkulálnak, s majd a 19. század folyamán jelennek meg nyomtatásban, amikor a történetírás történeti forrásként kezdi kezelni őket.

Formai megjelenítés. Egyes vélekedések szerint az erdélyi emlékirók műveire formai szempontból jellemző keletkezési módjuk.¹⁰⁵ Ezt vizsgálva két nagy csoport különíthető el egymástól: a) a részletekben írt emlékiratok; b) a folyamatosan írt emlékiratok. E két csoport között lényeges műfaji eltolódás van, az előbbieket – ezek többnyire jegyzetek, feljegyzések (például Bánffy György 1664-es, naptárlapokra írt feljegyzései)¹⁰⁶ – azonban gyakran alkotják az utóbbiak alapjait. Egymástól különböző kifejezési formákról van szó tehát, melyek közül egyesek öröklöttek, mások újak – többé-kevésbé folyamatosak, az események feljegyzése pillanatnyi igényének vagy kényszerének termékei, melyek nem mindig ugyanazzal a megnevezéssel jelennek meg.

Krónika. A középkori latin nyelvű történelmi irodalom virágzó műfaja, melyet átvesznek a magyar nyelvű narratív munkák is. A 16. században a krónika verses és prózai formában egyaránt megjelenik még, majd prózai változata átveszi néhány új emlékirodalmi forma egyes elemeit. Mindazonáltal verses formában a 18. század végéig fennmarad egy másik középkori műforma, az ének, cantatio mellett. Más elbeszélő források – bár címükben őrzik a „krónika” megjelölést – a valóságban azonban vagy a napló jellegzetes vonásait veszik át (mint Segesvári Bálint „krónikája”¹⁰⁷ a Kolozsváron 1606–1654 között történetekről), vagy az

¹⁰⁴ A műformák vonatkozásában a számadatok az alábbi munka alapján: I. Crăciun–A. Ilieș: **Reper-toriul manuscriselor de cronici interne. Sec. XV–XVIII privind istoria României.** București, 1963.

¹⁰⁵ Kemény Katalin: **Erdélyi emlékirók.** Cluj-Kolozsvár, 1932. 10–14.

¹⁰⁶ Crăciun–Ilieș: **I. m.** 271–272/150. A továbbiakban az emlékiratok esetében az említett repertóriumot (Repertoriu) oldalszám és sorszám megjelöléssel idézem.

¹⁰⁷ **Uo.** 274/154.

emlékiratok sajátosságai dominálnak bennük, mint Szalárdi Jánosnál,¹⁰⁸ aki az 1526 és 1662 közti eseményekről fest drámai képet, a munka igazi értéke azonban az a rész, melyben a szerző, II. Rákóczi György fejedelem archiváriusa és könyvtárosa szemtanúként számol be arról, milyen siralmas helyzetbe került az ország 1657-tel kezdődően, II. Rákóczi György lengyelországi kalandozását követően.

Emlékirat. Az e csoportba tartozó írások többnyire „emlékirat”, „emlékezetre hagyott írás”, „emlékezetre hagyott dolgok” megnevezésűek, s tartalmilag kielégítik az emlékiratok kívánalmait: a szerző életében történt, jelentősebb események összefoglalásai. Bár a feljegyzett eseményekben való részvétel az emlékiratok alapvető követelménye, mégsem a szerző életének individuális eseményei adják meg eme írások sajátos hangját, hanem a nagyobb horderejű történések megjelenítése, mely akár országos vagy nagyobb léptékben társadalmi, esetleg szűkebb vonatkozásban közösségi jelentőségűek. Bár bizonyos formai jegyek révén az emlékirat megkülönböztethető az önéletírástól, e két műforma gyakran ötvöződik, főként akkor, ha az „én” a kollektív történések fölé helyeződik, vagy a mindkét műformában jelen lévő értékelések, lehetséges elemzések vallomásszerű interiorizáltságot nyernek.

Tartalmi vonatkozásban olyan írások is az emlékiratok sorába helyezhetők, melyek címükkel nem ezt sugallják, gondolunk itt akár Cserei Mihály históriájára,¹⁰⁹ vagy Kornis Gáspáréra,¹¹⁰ aki családja 1594–1683 közötti hányattatását írja meg, vagy akár Bethlen Farkas „históriájának” Hermányi Dienes József általi folytatására.¹¹¹

Az emlékiratok közé sorolható Bethlen Miklós 1659–1690-t átfogó önéletírása,¹¹² Apór Péter *Metamorphosis Transylvaniae* (1687–1736) című munkája, melyben a Habsburg Birodalom részévé vált Erdély „náj módijait” veti össze nosztalgizálva letűnt korok nagyszerűségével. Sajátos színfolt az említett Hermányi Dienes József egy másik munkája (Nagyenyedi Democritus),¹¹³ mely a 18. század történéseinek anekdotikus felvillantása, s amelyben számos jelentős személyiséget rajzol meg a szerző. Az emlékiratok sora folytatható Ujfalvy Sándor¹¹⁴ és az író Jósika Miklós írásaival,¹¹⁵ melyekben már feltűnnek a 19. század reformeszméi.

E munkák közül kitűnik – bár címében ez is „história” – a Cserei Miklósé, mely az 1661–1711 közti évekre vonatkozik. Jóllehet Cserei írása közel áll a történetíráshoz, talán ez sugallta a címet magát is, a szerző mégsem történelmet ír, sokkal inkább kora és eme évek stílusjegyeit vázolja. Saját szempontjait szem előtt tartva ragaszkodik a történelmi hűséghez, a történéseket mégis egyéni magyarázatokkal tüzdeli meg, s a konstrukcióban az országos jelentőségű események a magánéleti eseményekkel váltakoznak. Annak a tételnek a híveként, miszerint minden rossz Erdélybe kívülről gyűrűzik be, személyében a későbbi transzszilvanizmus egyik előfutárát fedezhetjük fel. Ezzel szemben a fentebb említett Apór

¹⁰⁸ Uo. 295–297/179.

¹⁰⁹ Uo. 353–358/250.

¹¹⁰ Uo. 318–319/199.

¹¹¹ Uo. 387/296.

¹¹² Uo. 307–308/186.

¹¹³ Uo. 375–376/278.

¹¹⁴ Kosáry Domokos: **Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába.** II. (1711–1825) Budapest, 1954. 401.

¹¹⁵ I. Tóth Zoltán: **Magyar történeti bibliográfia.** 1825–1867. III. Budapest, 1950. 19/933.

Péter esetében a narratív jelleg, a történetek egymásutánosságának dinamikája, a szereplők jellemzése kisebb súlyt kap. Írása valós tényekre, az anyagi világ elemzésére alapul, illetve szorítkozik.

Egyfajta sajátos hangot és látásmódot képvisel a vidéki nemes, Rettegi György emlékirata az 1718–1785-ös időszakra vonatkozóan.¹¹⁶ Periférikus helyzetéből adódó meglátásai nem valós információk értékekkel gazdagítják az állampolitika világáról alkotott képet, az írás történelmi értékét az adja, hogy az emlékirodalomban egy viszonylag ritkán jelentkező mentalitást, a vidéki nemesét képvisel, illetve annak a tükré, miként értékeli ez a társadalmi kategória a Habsburg-betagozódás általi változásokat.

Önéletírás – amint ez az előbbiekből is kitűnik, a műforma sokban rokonítható az emlékirattal, „önéletírás”, „életéről való maga írása”, „...életének rövid leírása” megnevezéssel fordul elő. Egyesek az önéletírások sorába illesztik be a memoriálét,¹¹⁷ de ugyanebbe a csoportba tartoznak a „mentség” besorolású írások is.

Az erdélyi magyar nyelvű önéletírások közül egyesek a szerző egész életútját egybefogják, mások ennek csupán részeit jelenítik meg. Az önéletírások kategóriájába sorolható például a fejedelmi követ Borsos Tamás,¹¹⁸ Pápai-Páriz Ferenc,¹¹⁹ Bod Péter,¹²⁰ vagy Kemény János 1607–1662-re vonatkozó írása, Bethlen Miklósnak az erdélyi magyar emlékirodalom egyik csúcsát képező önéletírása,¹²¹ illetve a Bethlen Kataé az 1700–1754-es évekre,¹²² ugyanitt kell viszont megemlítenünk a neves írástudó-nyomdász Misztótfalusi Kis Miklós 1698-ban írott, Mentség című önéletírását.¹²³

Napló. Ezek az írások többnyire „napló”, „naplókönyv”, „diárium” megnevezést viselnek, és természetesen a műforma meghatározó sajátossága a feltüntetett dátum. Az erdélyi magyar emlékirodalomban ez a forma a többenél sokkal nagyobb számban jelentkezik. Ismerünk hosszú kontinuitású naplókat, melyek az emlékiratoktól vagy önéletírásoktól csupán az események egymásutánossága bejelentésében különböznek. A naplók sorában is akadnak olyanok, melyek címükben más műformát sugallnak, mint például Segesvári Bálint „krónikája” az 1606–1654 közti évek kolozsvári történeteiről.¹²⁴ A jelentősebb naplók között megemlíthetjük Linczig János kolozsvári királybíró,¹²⁵ Vass György,¹²⁶ Szaniszló Zsigmond,¹²⁷

¹¹⁶ Crăciun–Ilieș: **I. m.** 405/319.

¹¹⁷ Kemény Katalin: **I. m.** 13.

¹¹⁸ Crăciun–Ilieș: **I. m.** 253, 254/128–130.

¹¹⁹ **Uo.** 330/214.

¹²⁰ **Uo.** 393–394/303.

¹²¹ **Uo.** 308–310/187.

¹²² **Uo.** 386/292.

¹²³ **Uo.** M. Tótfalusi K. Miklósnak a maga személyének, életének és különös cselekedeteinek Mentsége... Kolozsvárott, 1698. esztendőben. Erdélyi Fénix – Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. 164–280.

¹²⁴ Crăciun–Ilieș: **I. m.** 274/154.

¹²⁵ **Uo.** 311/190.

¹²⁶ **Uo.** 343–344/237.

¹²⁷ **Uo.** 475/444.

a szintén kolozsvári Szakál Ferenc,¹²⁸ Haller Gábor¹²⁹ naplóját, Halmágyi István szolgálati naplóját,¹³⁰ Gyulafi Lestárét,¹³¹ de mindenekelőtt Wesselényi István rendkívül adatgazdag, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc 1703–1708-as éveiről beszámoló naplóját¹³².

Tematika és érzelmi motiváció összefüggései. A 16. századi feljegyzéseket, emlékirat-kísérleteket a 17. századi memoárok követik, melyek közül némelyik már átmenet a humanista történetírói hagyomány és a barokk emlékirat között.

A 17. század végére Erdély török gyűrűbe bezárt „jelentéktelen és önállótlan tartományi országocskává” lett, „melyben a külön, sajátos, öncélú állami életnek már csak a látszata van meg”.¹³³ Nincs valódi közérdek, van azonban annál erőteljesebben kifejezésre juttatott magánérdek, tisztátalan módszerek és eszközök. „Az országos politika családi politikává silányodik.”¹³⁴ Az árulások, összeesküvések egyenes következményeként válik általánossá a gyanakvás, félelem, gyűlölködés. A leépülésnek ez a képe tárul az olvasó elé az emlékiratokból, melyek a haldokló Erdély közéletét és társadalmát rajzolják meg. A paradoxonként: az emlékirók kiállása Erdély és erdélyiségük mellett – éppen a fejedelemség haldoklásának idején.

Erdélynek a Habsburg Birodalomba való beilleszkedését követő háborús évek, maga a betagolódás folyamata, az új szervezési módszerek, eszmerendszerek összecsapása, az ezek által gerjesztett feszültségek mind-mind jelen vannak a kor emlékirodalmában.

E század reprezentáns emlékirói között elsősorban Bethlen Miklós említhető – aki az önálló Erdély bukása után alkotja meg szintézisét. A század önéletírói közül ő a legműveltebb, legtagabb látókörű, leginkább tárgyilagosságra törekvő és a legjobban író is. Elemzésének, önelemzésének mélysége a Szent Ágoston-i vallomásokat idézi. Több helyütt, „vallomástevő kedvében” maga is Ágostonra, illetve Petrarára hivatkozik.¹³⁵ De kortársai között akadnak más jeles képviselői is e műfajnak Misztótfalusi Kis Miklós vagy Bethlen Kata személyében, aki szintén vallomásos formát választ önéletírása számára.

A 18. magyar nyelvű emlékiratokból kirajzolódó Erdély-kép Habsburg-uralom alatti provinciát ábrázol, melyet a birodalom fővárosából irányítanak. Az új államrend nem tart igényt erdélyi államférfiakra, csupán a központi hatalom hűséges képviselőire. Mindazt, ami itt történik, Apor Péter határozza meg a legtömörebben: Metamorphosis Transylvaniae.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a hangsúly – önvédelemből – a belső, lelki függetlenség megőrzésére tevődik. Ha a szellem hatékonysága nem nyilvánulhat nem horizontálisan, ha nem éreztetheti hatását a társadalmi és politikai életben, akkor vertikális

¹²⁸ Uo. 367/263.

¹²⁹ Uo. 272/151.

¹³⁰ Uo. 397–398/310.

¹³¹ Uo. 452/394.

¹³² Uo. 346–347/242.

¹³³ Makkai Sándor: **Bevezetés.** Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. Haldokló Erdély. 1662–1703. VI. Budapest, XVI. (A továbbiakban: **Erdély VI.**)

¹³⁴ Uo. XVI.

¹³⁵ Bethlen Miklós: **Önéletírása.** (Szerk.: V. Windisch Éva) I-II. Budapest, 1955. 218. (A továbbiakban: **BMÖ.**)

irányt választ magának, s az irracionalitás irányába tolódik el. A túlzott hagyományörzés is ezt az önfenntartást, a kultúra megmentését szolgálja.

A századot Nyugathoz hasonlóan Erdélyben is a hitélet elmélyülése jellemzi. A hit általi feloldozás megfelel a kor erdélyi szellemiségének. Következésképpen a Descartes filozófiájában gyökerező, többnyire kartezianizmusként (a protestáns egyház szerint puritanizmusként, cocceianizmusként és pietizmusként) emlegetett, végső soron a katolikus jansenizmushoz is közel álló gondolkodásformák nagymértékben meghódítják az erdélyi szellemiséget.

A kartezianizmus – mely a belső életre hívja fel a figyelmet és kiváltja az analízis igényét – alapjává válik a 18. század új hangokat hallató emlékirásának.

Tény azonban, hogy a kartezianizmus eszméi már az önálló fejedelemség idején jelentkeztek Erdélyben – tanúskodnak erről Bethlen Miklós és Misztótfalusi Kis Miklós munkái (ez utóbbinál főként Descartes amszterdami tanítványa, Poiret formavilágának lecsapódása észlelhető). Vargyasi Daniel István tanúsága szerint ő maga is Bethlen Miklós környezetében teszi magáévá az új szellemiséget: „házában az igaz hitről való nyilvános vallástételnek, mind a szent gyülekezetekben, mind a mindennapi isteni tiszteletekben, a legtisztább és folytonos gyakorlata volt”.¹³⁶¹³⁷

Hermányi Dienes József Szatmári Pap Jánosról, az udvarhelyi rectorról – aki édesapja tanára is volt – jegyzi fel: „Ennek a tudós professornak keze alatt az én atyám a theológiába kezdte kapni s megkedvelé a Cartesiana filozofiát is...”¹³⁸

A kartezianizmus előzményeinek a kimutatása jelen írás keretei között annyiban érdekes csupán, amennyiben támpontot nyújt annak az állításnak az igazolására, miszerint ez a szellemiség – a buzgó vallásosság, az önelemző és a történelmi eseményeket analizáló líra – az emlékiratokat is áthatja.

Az őszinte személyesség a 17. században még lepleznivaló magánügy; ezzel szemben a 18. században magától értetődővé válik. A század emlékirodalmának tetemes része a sző Szent Ágoston-i értelmében vett önvallomás, egy-egy életút vége felé írt összefoglaló, melyben az egyéni életpálya és a közösségben vállalt szerep summázata olvasható. E munkák vallásos alaphangú elemző személyessége ahhoz a vonulathoz kapcsolja a 18. század emlékiróit, amely csúcspontját Rousseau-ban éri el. Pedig e korban nemcsak a magyar műveltség, de Rousseau maga sem érkezett el még ahhoz az analitikus stílushoz, melyet az utókor a nevéhez kapcsol. Mikor hozzákezd a Confessions megírásához, Bethlen Kata és a többi jelentős, e századot reprezentáló emlékiró, már nem él. Nem is a Confessions szerzőjétől elinduló stílus ez, hanem a hozzá vezető. „Az erdélyi emlékirók legjobbjainak műveiben megnyilatkozó stílus hazai láncszeme annak a láncnak, amely Descartes-tól Poiret-n keresztül Rousseau-hoz vezet, s tőle egyenes vonalban jut el a szentimentalizmushoz.”¹³⁹

A kifejezési módot és a téma felvezetését meghatározó érzelmi motivációhoz kapcsolódik a külső befolyásoló tényező is, mely szinte kényszerítő erőként lép fel a szerzővel szemben, hogy megírja a történeteket. Az emlékirodalom általános jellemzőiről szólva megemlítettük,

¹³⁶ Tolnai Gábor: **Bevezetés.** Erdély öröksége. VII. Erdély változása. 1703–1750. Budapest, XII. (A továbbiakban: **Erdély VII.**)

¹³⁷ Uo., XIV–XV.

¹³⁸ Uo., XV.

¹³⁹ Uo., XVI.

hogy a szerző, a társadalom életét válságok, kataklizmák kell hogy érintsék ahhoz, hogy az önéletírás valóban értékes legyen. Ha figyelemmel kísérjük azokat az időszakokat, amelyek nagy számban termelik ki az emlékiratokat, önéletírásokat, naplókat stb. megállapíthatjuk, hogy ezek megírása valóban sorsdöntő pillanatokhoz kapcsolódik. Már a 17. század legdrámaibb munkái (Kemény, Szalárdi) is II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi kudarcát követően íródtak. A 17. század végi erdélyi zaklatott helyzet, mely az önálló államiság megszűntét vonta maga után, majd a 18. század eleji integrációs évek alkotják Bethlen Miklós, Apor Péter, Cserei Mihály írásainak háttérét. Misztótfalusi Kis Miklóst személyes sérelmei veszik rá gondolatai írásba foglalásának, ugyanez a helyzet Bethlen Katával, akit az intolerancia iránti düh és fájdalom késztet önéletírásra. A Horea-féla, 1784-es felkelés is számos emlékirat ihletforrása, s később, a 19. század elején számos szerzőt a reformmozgalomban való részvétele indít arra, hogy az ebben játszott szerepét felvázolja, s emlékezetül az utókorra hagyja. Az események, történések leírásának mélysége, a vallomásos hangnem többnyire annak a függvényében gyengébb vagy erőteljesebb, hogy a szerző milyen mértékben implicált az általa leírt – társadalmi vagy személyes – válsághelyzetben. Kemény János, vert seregek parancsnokaként tatár rabságban, Bethlen Miklós, erdélyi kancellár császári börtönben írja meg – igazolásul/önigazolásul – életét, Misztótfalusi Kis Miklós vagy Bethlen Kata pedig a maga igazát kívánja világga kiáltani.

Az emlékirodalom és történelmi értéke. Az általunk vizsgált történelmi korban az írástudás nem általános jelenség, következésképpen az emlékirók a művelt rétegek sorából kerülnek ki. A szerzők között valóban fellelhetünk fejedelmeket (Rákóczi, a két Apafi), államférfiakat (a később fejedelemmé vált Kemény János, a kancellár Bethlen Miklós), illusztris személyiségek feleségeit (Bornemissza Anna, Apafi fejedelem felesége), diplomáciai követeket, birtokosokat, de városi céhmestereket is (Linczig, Szakál).

A Habsburg Birodalomba való beilleszkedés percipiálóiként tételezett emlékirók bemutatásának kísérletet teszünk társadalmi helyzetük, műveltségi szintjük, a köz- és politikai életben játszott szerepük körvonalazására – éppen írásaik forrásértéke meghatározhatóságának érdekében. Egy szerző által szolgáltatott információk autenticitása ugyanis egyenes arányban áll az illetőnek a leírtakban játszott szerepével, illetve azzal a politikai-társadalmi szereppel, amelyet betölt s melynek következtében módja/lehetősége/képessége van a háttér-információk beszerzésére, feldolgozására, az ok-okozati összefüggések kimutatására stb.

Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az illető emlékirat esetleges magyarázkodásai, a mentségek keresése, az apológiai jelleg milyen mértékben módosítja a történelmi valóságot a szerző láttatásában. Az emlékiratok rendkívül jelentős történelmi források, de elkerülhetetlen szubjektivitásuk szükségessé teszi születésük minél pontosabb körülményeit, a szerző alapállását, illetve más történeti forrásokkal és információkkal való egybevetésüket.

II. 3. A tárgyalt korszak jelentősebb erdélyi emlékirói

A Habsburg-hatalom integrációt elősegítő intézkedéseinek a magyar nyelvű emlékirodalom általi láttatása természetesen megköveteli a szerzők életrajzi adatainak ismeretét. Ugyanis, amint arra már rámutattunk, az egyes emlékirók társadalmi-politikai-gazdasági-felekezeti háttérének ismerete hiányában nem nyerhető releváns kép egy-egy emlékiratról. Ezek megértése felételezi a szerző életútjának nyomon követését, a karrierjét alakító tényezők vizsgálatát, amelyek – nem utolsósorban – közvetett módon rámutatnak az elbeszéltek objektivitásának fokára is.

Az elemzett emlékirók között – ahogyan az életrajzi adataik felvázolásából kitűnik – megtalálhatók a társadalmi és államhierarchia különféle fokain álló személyiségek, egyesek a Habsburg-uralom haszonélvezői, mások kárvalottjai vagy vallási hovatartozásuk áldozatai. Közös vonásuk, hogy mind írástudók, bár a műveltségi szint tekintetében különböznek egymástól – a kolozsvári Szakál (Barth) Ferenc ugyanúgy emlékiró, mint a költő, író Naláczi József és Jósika Miklós vagy az államférfi Bethlen Miklós, illetve a tudós Bolyai Farkas, Bod Péter vagy akár az Amerika-utazó Bölöni Farkas Sándor.

Egyesek az adott körülmények között is Erdély sorsának alakítói (Bethlen Miklós), mások pro-Habsburg családokból származnak (Cserei Mihály, Wesselényi István), akadnak köztük guberniumi tisztviselők (Halmágyi István, Bölöni Farkas Sándor, Ujfalvy Sándor), és akadnak olyanok, akik csupán a „közvélemény” szószólói.

Mindenikük írása történelmi forrás. A közölt információk azonban, melyek többé-kevésbé hozzájárulnak a kor valóságának rekonstruálhatóságához, mint minden szubjektív forráskategória esetében, csak egyéb forrásokkal egybevetve és gondos elemzés után használhatók. Az objektív értékelés kulcsa elsősorban pedig a szerzők életének ismerete.

Apor Péter (1676–1752)¹⁴⁰ – altorjai báró. Ősi nemesi családból származik. Nagybátyja, a tanácsúr Apor István nevelteti. Rokona Cserei Mihálynak is. A kolozsvári és nagyszombati jezsuita iskolában tanul, majd a nagyszombati egyetemen filozófiai és jogi doktorátust nyer. A kuruc mozgalmak idején 1704 januárjában Brassóba menekül; ugyanaz év júliusában azonban kuruccá válik. Ennek ellenére II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában a kurucok fogságába kerül, melyből csak I. József bocsátja szabadon. Hű szolgálatai és katolikus érzelmei jutalmául előkelő közhivatalokat nyer: Küüllő megyei főispán, majd Háromszék főkirálybírája lesz. 1713-ban bárói rangot kap. Az 1717-i tatár betörés alkalmával a Székelyföldről ő hárítja el a veszedelmet. 1744-ben főkormányiszéki tanácsosnak választják, és III. Károly arany nyaklánccal ajándékozza meg. A tanácsosságot azonban nem vállalja el, és megmarad főkirálybírónak. Latinul és magyarul, versben és prózában írt irodalom- és művelődéstörténeti szempontból értékes művei kéziratban maradtak fenn. Latin nyelvű munkái a *Lusus mundi* és a *Synopsis mutationum notabiliorum*. Az elsőben a családjának és a vele rokon erdélyi családoknak a történetét írja meg; a második az egykorú erdélyi események összegzése. Ez utóbbi magyar verses fordítását is elkészíti. Fennmaradt Fogsága története is versben, továbbá A nemes familiákról szóló versek, két részben. Idős korában versebe szedi a *Metamorphosis* tartalmát is. Ez utóbbi fő műve. Teljes címe: *Metamorphosis Transylvaniae* azaz: Erdélynek régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, cifra, felfordult állapotában koldusságra való változása... E munkáját 1736-ban fejezi be, emlékiratában a hatvanéves szerző a Habsburg-uralom óta meghonosodott új erkölcsökkel szemben meg kívánja örökíteni az önálló Erdély régi magyar egyszerű erkölcsi és társadalmi életét. Gyökeres magyar nyelven, hol kedélyes zsörtölődéssel, hol keserű gúnnyal szól a megváltozott szokásokról, s eleven és hű képét adja a 17. század végi és az ő korában már kialakulóban lévő új szokásoknak, divatos címkézéseknek, vendégségeknek,

¹⁴⁰ **Altörjai B. Apor Péter munkái.** Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XI. Közli: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 315. **Magyar Emlékirók 16–18. század.** Budapest, 1982. 946–948. (A továbbiakban: ME)

Magyar Irodalmi Lexikon (Szerk.: Dr. Ványi Ferenc) Budapest, é. n. 590. (A továbbiakban: MIL) Szinnyei József: **Magyar írók élete és munkái.** I. Budapest, 1891. 211–213. (A továbbiakban: Szinnyei)

I. Crăciun–A. Ilieș: **I. m.** 375–377.

visoletnek. A Metamorphosist és a Lusus mundit, valamint a Synopsist 1863-ban Kazinczy Gábor adja ki először.

Bethlen Kata (1700–1759)¹⁴¹ – bethleni, grófnő, bonyhai születésű, apja gróf Bethlen Sámuel, anyja Borsai Nagy Borbála, nanybátyja Bethlen János, a történetíró. Buzgó református családból származik, ő maga is igen vallásos; református létére családja a katolikus gróf Haller Lászlóhoz kényszeríti feleségül, akivel a kor vallási villongásaitól fertőzött levegőjében él. Férje halála után gróf Teleki József veszi feleségül, azonban már 1732-ben megözvegyül. Első házasságából született gyermekeit a katolikus rokonság kényszerrel véteti el tőle, többi gyermeke rövidesen meghal, ezután nevezi magát „árva” Bethlen Katának. Udvari papja, Bod Péter, akit a maga költségén neveltet, jóságos nagyasszonyként ír róla, aki napjait kegyes elmélkedéssel és szorgalmas olvasgatással tölti, illetve mindemellett mintaszerű gazdasszony is. Értékes magyar könyvtárát a nagyenyedi református kollégiumra hagyományozza. Művei: Bujdosásnak emlékezetköve (1733); Védelmező erős pais (1759); Eletének maga által való rövid leírása (Hely és név nélkül). Ez utóbbit K. Papp Miklós 1881-ben újra kiadja Kolozsváron. Összes művét és leveleit két kötetben Szádeczky Lajos adja ki Budapesten 1922–1923-ban.

Bethlen Miklós (1642–1716)¹⁴² – bethleni, gróf, kisbúni születésű, apja a történetíró Bethlen János kancellár. Első nevelője Keresztúri Pál, azután a gyulafehérvári kollégiumban Basire Izsáknál, majd Kolozsváron Apáczai Csere Jánosnál tanul. 1661 és 1663 között a heidelbergi, utrecht és leydeni egyetemeket látogatja, utána angliai és franciaországi utazást tesz. Hazatértét követően Zrínyi Miklós mellett kívánja katonai nevelését tökéletesíteni, de csak kevés időt tölthet mellette, ennek tragikus halála miatt. Mivel időközben a török harcok megszűnnek, 1665-ben Velencébe utazik, ahol olaszul is megtanul és tanulmányozza az olasz építészetet. (Itt szerzett tudását a maga tervezte bethlenszentmiklósi kastélya építésén értékesíti.)

Erdélyben rövid időn belül közéletti személyiséggé válik. Fiatalon részt vesz Béldi Pál összeesküvésében, és ezért 1677-ig Fogarason tartják fogságban. Kiszabadulva, 1681-ben főstrázsamester, majd 1682-ben a megyei hadak vezére lesz. Az erdélyi fejedelemség utolsó éveiben mint kövári kapitány, máramarosi főispán és fejedelmi tanácsos vesz részt a politikai életben, és Teleki Mihály – nagy ellenfele – halála után, 1690-ben kancellár lesz. Döntő szerepet játszik a Diploma Leopoldinum elfogadtatásában. Protestáns politikusként sokat küzd a bécsi udvar által támogatott katolikus ellenzék vezérével, Apor Istvánnal és a szászok politikai törekvéseit képviselő Sachs von Harteneck szász gróffal (akit a magyar emlékirók Szász Jánosnak neveznek). Legnagyobb ellensége azonban Rabutin császári generális (akit ő szójátékkal „Rabbá tön” generálisnak nevez). Mint a protestánsok vallásszabadságának és az erdélyi alkotmányos szabadságnak előharcosa, Bécsben rövidesen kellemetlen személlyé válik, és bár 1696-ban grófi címet kap, nem szűnik meg a gyanakvás ellene. Elsőként ismeri

¹⁴¹ Széki gróf Teleki József özvegye, bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. I–II. Budapest, 1922–1923. 105–117.

Erdély VII. 290.

Crăciun–Ilieș: I. m. 386.

¹⁴² Bethlen Miklós önéletírása (1642–1710) I–II. Pest, 1858–1860. Erdély VI. 104–115.

Crăciun–Ilieș 307–310.

BMÖ. 3–54.

fel a Rákóczi-szabadságharc horderejét. Ebben nem vesz részt, de olyan erőként ítéli meg, mely képes megingatni a Habsburg-hatalmat s melyet hasznosítani kell Erdély érdekében. 1704 álnéven kiadja az Olajágot viselő Noé galambja című művét (Olajágot viselő Noé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készített korsó víz, amely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának Nagybritannia királynéjának és a többi keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatatik Fridericus Veronensis által – Hágában, Theophilus Philadelphus betűivel, anno pacis mundi MDCCIV.). E művében Erdély önállóságának megvalósítását tételezi, külföldi protestáns fejedelem uralkodása alatt. S bár nem rokonszenvezik a kurucokkal, bátor politikai véleménynyilvánítása miatt Bécsbe viszik, ahol tizenkét évig tartják fogságban. 1716-ban hal meg Bécsben. Számos munkája közül említésre méltó – az elfogatását okozó Olajágon kívül – a neki tulajdonított francia nyelvű emlékirat (*Mémoires historiques*, Amsterdam, 1736, magyarul 1804-ben és 1864-ben jelenik meg) és önéletírása, amelyet elsőként 1858-ban ad ki Szalai László.

Bod Péter (1712–1769)¹⁴³ – felsőcsernátoni ev. ref. lelkész. Köznemesi családból származik, apja Bod Márton, anyja Sólyom Eufrozina. Iskoláit 1724-ben kezdi Nagyenyeden, majd Felsőbányára kerül tanítónak. Később Enyeden beiratkozik az akadémiai tanszakra. Részben tanításból, részben pártfogójának, Teleki József gróf feleségének, Bethlen Kata grófnőnek a segélyéből tartja fenn magát. 1736-ban a nagyenyedi könyvtár őre, a következő évben a zsidó nyelv segédtanára lesz. 1739-ben ösztöndíjjal a leydeni egyetemre megy, ahol teológián kívül keleti nyelveket, jogot, bölcselmet, történelmet és természettudományokat tanul. 1743-ban tér haza, és ekkor Bethlen Kata Hévíre (Nagyküllő vármegye) udvari papjának hívja meg. Néhány évvel később a hévízi eklézsia lelkésze lesz, majd a magyarigeni egyház hívja meg lelkésznek. Itt működik haláláig. Számos magyar és latin nyelvű vallásos és történelmi munkát ír, erősen hazafias és református szellemben. Főbb művei: Kősziklán épült ház ostroma (Kocsi Csergő Bálint története alapján a Lipót alatti protestáns üldözésekről) – 1738; Szentírás értelméről vezérlő magyar lexikon – 1746; A szent bibliának históriája – 1748; Tiszta fényes drága bíbor (Bethlen Kata grófnő koporsójánál tartott verses halotti beszéd) – 1762. Ír az erdélyi református és unitárius egyházak, az erdélyi románok és székelyek történetéről, Misztótfalusi Kis Miklós tevékenységéről (Erdélyi Féniks), átdolgozza Pápai Páriz Ferenc latin szótárát. Egyik kiemelkedő műve a Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereknek, nevezetesebben akik valami világ eleibe bocsátott írások által esmeretesebbé lettek s jó emlékezeteket fennhagyták, históriájuk, melyek sok esztendőnk alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybeszededetett és az mostan élőknak s ezután következendőknek tanúságokra s jóra való felserkentésekre közönségessé tett F. Ts. Bod Péter, a M. Igeni ekklésiában a Krisztus szolgája (Nagyszeben, 1766), mely az első magyar nyelvű irodalomtörténet. Önéletrajzát részben magyarul, részben latinul írja meg.

Bolyai Farkas (1775–1856)¹⁴⁴ – bolyai, református kollégiumi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Felső-Fehér megyében, Bolyán születik, apja Bolyai Gáspár megyei

¹⁴³ Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása 1712–1767 (Szerk.: Jancsó Elemér) Cluj, 1940. 3–66. Erdély VIII. 187. Crăciun–Ilieș: I. m. 393–394.

¹⁴⁴ Brassai Sámuel emlékbeszéde. Erdélyi Múzeum-Egylet Kiadványai. III. 3. Kolozsvár, 1886. Erdély IX. XXII–XXIV.

szolgabíró, anyja Vajna Krisztina. 1781-től a nagyenyedi református kollégiumban tanul (Herepei János diákjaként), majd Kolozsváron. Ifj. báró Kemény Simonnal – kinek korrepetitora – a jénai és göttingeni egyetemre utazik, ahol matematikát tanul. Göttingenben megismerkedik a szintén ott tanuló Gausszal, akivel később is levelezik. 1804-ben a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium meghívja a matematikai, fizikai és kémiai tanszékre. Nevét a Tentamen juventutem studiosam in elementa methesos purae, elementaris ac syblimioris methodo intuitiva, evidentiaque huic propria, introducendi. Cum appendice triplici, 2 kötetes, Marosvásárhelyen megjelent (1832–1833) matematikai munkája teszi világhírűvé. Műveli a szépirodalmat is. A Döbrentei Gábor kezdeményezésére 1814-ben kitűzött színdarabpályázatra ő is jelentkezik. Főbb munkái: Öt szomorújáték (1817); A párizsi per (1818); Pope próbatétele az emberről (1818); Arithmetica eleje (1830); Szívhangok (1852). Önéletrajzát Brassai Sámuel polihistor közli emlékbeszédében, majd Koncz József a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium Értesítőjében (1887).

Bölöni Farkas Sándor (1795–1842)¹⁴⁵ – bölöni, útleíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Nemesi családból származik. Tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban és a katolikus líceumban végzi. Előbb az Erdélyi Királyi Kormányshélynél, majd az Erdélyi Kancellárián hivatalnok, a kolozsvári Nemzeti Színháznál titkári tisztséget is visel. Széles skálájú tudásvágyát a bölcsélet, a teológia és a jogi tudományok nem elégítik ki, ezért, amint alkalmá nyílik erre, utazó lesz. Előbb Bécsben tanul jogot, majd 1830-ban Bély Ferenc gróffal bejárja Németországot, Hollandiát, Belgium és Anglia egy részét, sőt Amerikába is áthajózik. 1832 elején tér haza. Az első, aki Amerikáról részletesebben ír magyar nyelven: Utazás Észak-Amerikában (1834). Utazási naplójáért az MTA levelező tagjává választja. Irodalommal is foglalkozik, s ezáltal Kazinczy Ferenc támogatását és Wesselényi Miklós barátságát élvezi. Emlékiratait Papp Miklós adja ki 1870-ben, Naplóját ugyanő a kolozsvári naptárakban. Döbrentei Gáborhoz, Kazinczy Ferenchez intézett levelei, valamint értékes fordításai – Goethe: Werther; Schiller: Don Carlos; Stael: Corinna – kéziratban maradtak fenn.

Cserei Mihály (1668–1756)¹⁴⁶ – nagyajtai, csíkrákosi születésű, előkelő nemesi családból származik. Apja Cserei János, anyja Cserei Judit. Apja, Fogarasz kapitánya a Béli-összeesküvés miatt magára vonja Teleki Mihály haragját, aki több évig egyik börtönből a másikba hurcoltatja. Vagyonát közben széthordják, s amikor 1685-ben kiszabadul, fiát sem tudja tovább iskoláztatni. Cserei Mihály így a székelyudvarhelyi református kollégiumból hazakerül, s apja – hogy Telekit kiengesztelje – az ő udvarába küldi. Innen azonban a kemény bánásmód miatt két év múlva visszatér az apai házba. Thököly betörése alkalmával 1690-ben politikai meggyőződése ellenére csatlakozik hozzá, s a zárnești-i csata után vele együtt visszavonul. Mihályt alkalom adódik azonban, visszatér s Lipót hűségére esküszik fel. 1692-től nagybátyja, Apor István mellett commissarius secretariusi hivatalnok, s miután nagybátyja

¹⁴⁵ Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában Kiadatlan részét sajtó alá rendezte és bevezette Reményik Zsigmond. Budapest, 1934.

Uő. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benkő Samu. Bukarest, 1966. 3–59 Magyar Irodalmi Lexikon (Főszerkesztő: Benedek Marcell) A továbbiakban: MIL - BM)

¹⁴⁶ Erdély VI. 119–132. ME 141–146.

MIL 179–180.

Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest, 1852. 119–135. Szinnyei II. 292–295.

királyi kincstárnok lesz, mellette titkári hivatalt visel. A Habsburgokhoz való hűségében II. Rákóczi Ferenc idején is megmarad. A kurucoktól sok üldöztetést kell elszenvednie, s anyagi kárát később sem tudja kiheverni. Görgényben vészeli át ezeket az éveket, majd Brassóba távozik, itt kezd neki emlékiratainak elkészítéséhez, de csak időnként foglalkozhat írással, mert Wallenstein tábornok rendelete nyomán a dobolyi, uzoni, csíki hadjáratokban vesz részt. A kurucok dúlásai miatt Nagyajtára nem térhet vissza. 1701 és 1710 között csíki főkirálybíró, majd tartományi biztos, azután kormányiszéki hivatalnok. 1721-ben visszavonul, és csak családjának s a tudománynak él. Bod Péterrel is levelezésben áll, s rokonának, Apor Péternek irodalmi munkásságában nagy segítségére van. Kiseb naplói és feljegyzésein kívül ír egy történelembölcseleti munkát (*Compendium theologicum et politicum*) és ugyancsak brassói száműzetése alatt Nagyajtai Cserei Mihály *Históriája* címen megírja az erdélyi történelem 1661-től 1712-ig terjedő eseményeit, melyben erőteljes református érzülete, túlzó transzszilvanizmusa és Habsburg-hűsége keverednek. A munkát első ízben Kazinczy Gábor adja ki 1852-ben Pesten. Más munkái: Pótlék-megjegyzései Altorjai b. Apor Péter *Metamorphosisához*. Kézírt munkái közé tartozik Naplója, melyet 1698-ban Nagyajtán kezd írni, illetve latin nyelvű önéletrajza, mely tulajdonképpen folyamodvány (mikor ugyanis a csíki királybíró egyik birtokától, Alsó-Köhertől megfosztja, folyamodványban leírja szolgálatait).

Götfy Borbála (1770–)¹⁴⁷ – mátfalvi, a Kraszna megyei Kémeren születik. Apja, Götfy László Hunyad megyei adószedő, aki 1784-ben a Horea-felkeléskor veszti életét. Götfy Borbála maga is sok hányattatáson megy keresztül, de sikerül túlélnie az eseményeket. Később Thewrewk János táblabíróhoz megy feleségül, s fia, Ponori Thewrewk József ügyvéd, történíró és műgyűjtő ismert író lesz. (Ez utóbbi fedezi fel egyebként az utólag róla elnevezett Thewrewk-kódexet.) Emlékirása, Néhány mátfalvi Götfy László háznépének Hóra porhada miatt esett romlása 1823-ban jelenik meg Pesten, az első magyar nyelvű adalék az akkori eseményekhez.

Halmágyi István (1719–1785)¹⁴⁸ – szilágysomlyói születésű, nemesi családból származik. Apja, Halmágyi István, anyja Décei Zsófia. Iskoláit a kolozsvári református kollégiumban végzi. Tanulmányait befejezését követően az Erdélyi Főkormányzók szolgálatába áll fogalmazónak. 1752-ben gróf Teleki László kancellár rábízta fiának, Pálnak a külföldi tanulmányúton való kíséretét. Mintegy másfél évet tölt külföldön, többnyire Göttingenben. Útja közben mindenütt gondosan naplót vezet, amelyet hazatérte után is folytat. 1753-ban a Főkormányzók registrátora, majd 1762-ben titkára lesz, s ebben a minőségében vesz részt a székely határőrség felállításában, melyre vonatkozóan naplói a legjelentősebb forrást képviselik. 1772-ben a királyné a Királyi Tábla rendes bírájává nevezi ki, 1775-ben pedig Marosszék főkirálybírájává választják. Pályafutása csúcsát Háromszék vármegye főispánjává való kinevezése jelenti 1784-ben, de mielőtt hivatalát elfoglalhatná, kormánybiztosként kiküldik a Horea-felkelés okainak felderítésére.

¹⁴⁷ Erdély VIII. 189.
Szinyei III. 1397.

¹⁴⁸ Erdély VII. 289.
MIL 333.

Hermányi Dienes József (1699–1763)¹⁴⁹ – olasztelki születésű, apja Hermányi Dienes Péter református lelkész, anyja Verebélyi Ötves Sára. A székelyudvarhelyi és nagyenyedi református kollégiumban tanul, melyeknek akkori diákéletét önéletrajzában plasztikusan írja le. 1728-tól hét évig Torockószentgyörgyön, majd haláláig Nagyenyeden lelkész. Életében csak vallásos tárgyú munkái jelennek meg. Kéziratos hagyatéka mintegy 158 kötet – ezek történelmi, földrajzi, teológiai dolgozatok, németből és franciából fordított munkák, többek között egy nagy terjedelmű anekdotagyűjtemény is, melyből 1943-ban György Lajos Nagyenyedi siró Heraclitus és hol mosolygó s hol kacagó Democritus címmel kötetet szerkeszt. A további kiadások Nagyenyedi Democritus címmel jelennek meg.

Jósika Miklós (1794–1865)¹⁵⁰ – branyicskai, báró. Tordai születésű, apja gróf Jósika István, anyja gróf Lázár Eleonóra. főnemesi családból származik; a bárói rangot István, erdélyi kancellár nyeri el, akit Báthory Zsigmond lefejeztet (történetét Jósika Miklós regényben írja meg). Nagypapja Mária Terézia korában katolikus hitre tér. Gyermekkorát különböző családi birtokokon tölti. Mivel egy ideig apai nagyanyja, Jósika Imréné, báró Bornemissza Anna neveli Kolozsváron, itt nyer bepillantást az erdélyi főnemesség világába. Nagyanyja halála után a kolozsvári piarista gimnáziumba s annak konviktusába kerül. E gimnáziumban 1803–1810 között tanul, majd 1811-ben katonának áll, és Szavojai Jenő dragonyosezredében lesz hadapród. 1812-ben Galícián és Tirolon keresztül az olasz harctérre kerül. Egy évvel később Teschenben hadnagyi rangot nyer, és itt ismerkedik meg Dante, Petrarca, Tasso s az újabbak közül Metastasio és Goldoni műveivel. Egy idő után Bécsbe kerül egy gyalogezred kapitányaként. Részt vesz a bécsi kongresszus munkálatain, majd rövid időn belül visszatér Erdélybe. 1815-ben a francia hadjárat során eljut Párizsba, s megismerkedik a francia irodalommal és művészettel. Visszatér Bécsbe, közben spanyolul, angolul tanul, német drámát ír. 1818-ban hazatér Erdélybe gazdálkodni, egy idő után azonban többnyire Pesten él, ahol a kor neves íróival és politikusaival barátkozik. 1834-ben összehívják az erdélyi országgyűlést, és Jósika Miklós mint Wesselényi Miklós barátja, az ellenzék sorában harcol, fel is szólal a sajtószabadság ügyében. Reformeszméit Irány és Vázolatok című röpirataiban fejti ki, melyek akadémiai dicséretet nyernek, és Jósika Miklóst a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választja. Politikai szereplése, sikerei felébresztik írói ambícióit, s megírja a Zolyomi című, majd az Abafi című regényét. Ezeket más munkák is követik: Könnyelműek, Az utolsó Báthory, A csehek Magyarországon, Zrínyi, a költő. Szindarabokat is ír, és a korabeli lapokban közöl állandóan (novellákat, elbeszéléseket). Részt vesz az 1848-as forradalomban, majd a világosi fegyverletételt követően Lipcsébe menekül, onnan Brüsszelbe távozik, és az emigrációban is ír, valamint ápolja kapcsolatait a magyar szabadságharc vezetőivel (szervezi és irányítja az emigráció sajtóirodáját). Irodalmi tevékenysége a magyar szépirodalom 19. századi fellendülésének egyik legfontosabb tényezője. Regényei a verses epikához kapcsolódva a történelmi témák segítségével a

¹⁴⁹ Erdély VII. 289.
MIL – BM I. 434.

¹⁵⁰ Erdély IX. XVI–XX.
Gyulai Pál: **Jósika Miklós (Emlékbeszédek)** 1879. 6–53.
MIL 409–415.
MIL
BMÖ I. 542–545.
Szinnyei Ferenc: **Jósika humoros életképei.** 1913. 3–17.
Weber Antal: **A magyar regény kezdetei.** Budapest, 1959. 3–33.

hazafias nemesi hagyományt ápolják, de ugyanakkor a regényforma adta lehetőségekkel új tartalmat és új műfajt honosítanak meg a magyar irodalomban. A magyar Walter Scottként emlegetik. Emlékirata, amelyben életét és írói pályáját kívánja megrajzolni, töredékes formában maradt fenn.

Károlyi Sándor (1669–1743)¹⁵¹ – tábornok, emlékiró. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kirobbanásakor szétveri a felkelő seregeket, személyes sérelmei és családja veszélyeztetett helyzete azonban visszatérítik a kurucok közé. Tábornok, altábornagy, 1705-ben tábornaggyá léptetik elő. Részt vesz a romhányi csatában. A szatmári békét követően leteszi a fegyvert. 1711 után grófi címet nyer, bár nem válik az udvar emberévé. Jelentős összegeket áldoz társadalmi és művelődési célokra; Önéletírását Magam életének s azalatt történt állapotoknak emlékezetes folyási címmel Szalay László jelenteti meg 1866-ban.

Kis András és Domokos Ferenc¹⁵² – Hunyad vármegyei nemesek. Részt vesznek a Horeacsa-csapatok elleni harcokban. Közelebbi életrajzi adataik nem ismertek.

Naláczi József (1748–1822)¹⁵³ – báró, testőríró. Apja, Naláczi István, anyja Toldalagi Zsuzsanna. A nagyenyedi református kollégiumban tanul. Tanulmányai elvégzését követően királyi táblai jegyző lesz. 1766-ban Hadik András tábornok pártfogásával a nemes testőrség tagjává válik. Bécsben, Báróczi Sándor és Bessenyei György társaságában irodalommal kezd foglalkozni, főként verseket ír, és francia szerzők műveit fordítja magyarra. 1788-ban kilép a gárdistáktól, az Erdélyi Kormánysház tagjává válik, rövid időre a Kálnoky-huszárezred kapitánya, majd 1792-ben megyei főispán lesz. 1796-ban a nagyenyedi kollégium főgondnokává választják. 1791-ben 1 000 forintos alapítványt tesz elsőnek egy magyar tudós társaság létesítésére. Önéletrajza töredékes formában maradt fenn.

Rettegi György (1718–1786)¹⁵⁴ – kisbudaki, páncélcsehi (Doboka vármegye) születésű. Középnemesi családból származik, apja Rettegi György, anyja Csegezi Judit. Doboka vármegyének előbb pénztárnoka, majd 1768 és 1711 közt alispánja. Emlékiratai (1718–1777) a század nemesi családjainak életét, sok genealógiai adattal megtűzdelve, ábrázolják.

¹⁵¹ MIL – BM. I. 593.

¹⁵² Erdély VIII. 189.

¹⁵³ Ballagi Aladár: **A magyar kir. testőrség története** Pest, 1872. 227–232.
Beöthy Zsolt: **A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban**. II. Budapest, 1887. 194–196.
Szinyei IX. 799–800.

¹⁵⁴ Erdély VIII. 187.
Rettegi György: **Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784**. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1985. 6–35. (A továbbiakban: **EMD.**)

Szakál (Barth) Ferenc (1657–1726 után)¹⁵⁵ – kolozsvári születésű, polgári családból származik. Jómódú unitárius asztalosmester, 1692 és 1726 között gyakran viseli a céhmesteri tisztséget. Szász eredete ellenére magát mindig magyarul Szakálnak írja és naplóját is magyar nyelven fogalmazza, mint a vele kortárs többi kolozsvári szász emlékirók nagy része (Segesvári Bálint, Linczig János, Vizaknai Briccius György). A Rákóczi-szabadságharc első éveiben az óvári városnegyed kapitányi tisztét viseli, de 1704 végén több polgártársával együtt elhagyja a kurucok által ostromolt várost, és csak 1711-ben tér vissza. Az unitárius egyház szász részről való gondnokává választja, s ilyen minőségben vesz részt a főtéri templom 1716-ban történt kikényszerített átadásában. 1726 után hal meg. Naplója több helyen megrongálódott és hiányos.

Ujfalvy Sándor (1792–1866)¹⁵⁶ – édesapja Ujfalvy Samu kackói (Doboka vármegye) szolgabíró. 1799-ben a nagyenyedi Bethlen Kollégiumba kerül, és ott találkozik Körösi Csoma Sándorral, akiről gyakran megemlékezik emlékiratában. Enyed után Kolozsváron folytatja tanulmányait, itt jogot tanul, majd Marosvásárhelyre megy patvariára. Apja 1814-ben Bécsbe küldi hivatali szolgálatra, az Udvari Kancelláriához. Öt és fél év múlva tér vissza Erdélybe. Apja szakaturai (Doboka vármegye) birtokán telepedik meg. Jó barátja Wesselényi Miklósnak, bár Ujfalvy Sándor nem politikai téren tevékenykedik főképpen, hanem társadalmi és irodalmi síkon. A jobbágyság sorsának enyhítéséért, az úrbéri terhek könnyítéséért, különösen vármegyéjében sokat tesz, maga is súlyos áldozatokat vállal e tekintetben. Irodalomszeretetét Bécsből hozott mintegy 300 kötete is példázza; halálát követően jelentős vagyonát erdélyi közművelődési célokra hagyományozza.

Vargyasi Daniel István (1684–1774)¹⁵⁷ – vargyasi, báró. Székely főrendű unitárius családból származik. Apja Daniel István főkirálybíró, anyja Kemény Zsófia. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor Barssóba menekül, de a kurucok elfogják, és kényszerítik, tartson velük. Ettől kezdve Rákóczi ügyét szolgálja, előbb Magyarországon, Forgách Simon hadsegédeként, majd ennek fogságba jutása után Erdélybe kerülve, Pekri Lőrinc tábornok hadsegédje lesz. Ez utóbbinak lányát, Polixéniát veszi el feleségül, s ekkor tér át a református vallásra, melynek buzgó követője lesz. A szatmári békekötésnél mint a Moldvába menekült erdélyi nemesség képviselője vesz részt. Kegyelmet kérve, 1740-ben bárói rangot nyer, majd 1748-ban udvarhelyszéki főkirálybíróvá nevezik ki. Főbb munkái: *Monita paterna* (1750) – melyet lánya, Polixénia, báró Wesselényi Istvánné (id. Wesselényi Miklós anyja, maga is vallásos írónő) magyarra fordít, valamint a *Descriptio vitae* (1764). Ehhez csatolja az erdélyi protestánsok sérelméről szóló emlékiratát, melyért a könyvet elkobozzák, őt magát megbüntetik.

¹⁵⁵ Erdély VIII. 187.

Kolozsvári emlékirók. 1603–1720. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta, és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Bukarest, 1990. 81–5. (A továbbiakban: **KE**)

¹⁵⁶ Erdély IX. XI–IV.

¹⁵⁷ Erdély VII. 289.

Vitán Sándor¹⁵⁸ – bajesdi. Hunyad megyei szolgabíróként részt vesz a Horea-felkelés eseményeiben. Később Hunyad vármegye táblabírája lesz. Közelebbi adatok nem ismertek róla.

Wesselényi István (1674–1734)¹⁵⁹ – hadadi, báró, gerendi születésű. Apja Wesselényi Pál, anyja Béldi Zsuzsánna. Fiatal korától a Habsburgok híve, s már 1699-től Közép-Szolnok vármegye főispánja. A kuruc mozgalmak kitörésekor Hadadról menekülnie kell, és társaival együtt Szebenben telepedik meg – helyzetük is valódi fogság; Rabutin ugyanis nem bízik hűségükben, és a várost is csak kilépővel hagyhatják el. A gubernátor halála (1708) után a bécsi udvar a gubernátori széket betölteni nem kívánja, hanem elrendeli, hogy deputatusok vigyék a kormányt. Ilyen deputatus lesz Wesselényi is, aki később (1710–1713) a deputatio elnöki tisztjét is betölti. 1715-ben országgyűlési és táblai elnök, 1729-ben pedig belső titkos tanácsos. 1733-ban a szebeni országgyűlés a gubernátori székre jelöli első helyen; kinevezését azonban nem éri meg. Naplójában Erdély e mozgalmas korszakának minden részletéről tájékoztat, adatai pedig megbízhatóak, mert azokat vagy a guberniumtól, vagy a generálistól nyeri. Feljegyzéseiben tárgyilagos, a fontosabb okiratokat egész terjedelmükben lemásolja, és ezzel a napló forrásértékét még inkább növeli.

Vizaknai Bereck (Briccius) György (1688–1720)¹⁶⁰ – Vizaknai György és Zsibói Kata fia. A nagyenyedi kollégiumban végzett tanulmányai után 1693-ban Hollandiába megy Bánffy György alumnusaként. 1695-ben avatják orvosdoktorrá a franekeri egyetemen. Hazatérte után Kolozsváron folytat orvosi gyakorlatot. Már 1703-ban bevásztják a városi tanácsba, 1712-től királybíró, 1715-től pedig főbíróként intézi a város ügyeit. A kurucok oldalán vesz részt a szabadságharcban mint a pénzverde felügyelője és mint tábori főorvos.

¹⁵⁸ Erdély VIII. 189.

¹⁵⁹ Wesselényi István: **Sanyarú világ. Napló 1703–708.** Közzéteszi Magyar András. Bukarest, 1983. 5–4. (A továbbiakban: **Napló.**)

¹⁶⁰ KE 72–78.

III. A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a magyar nyelvű emlékirodalom láttatásában

III. 1. A bécsi politika megnyilvánulási formái

Az erdélyi fejedelemség hanyatló szakaszát – a „haldokló Erdély” korát, ahogyan a magyar történetírásban ezeket az éveket emlegetni szokták –, illetve a Habsburg-installáció kezdeti időszakát Cserei Mihály, Bethlen Miklós és Wesselényi István emlékiratai jellemzik a legadekvátabb módon. Mindhármuk életének meghatározó történelmi eseménye a Diploma Leopoldinum, melyet az erdélyi rendek szemszögéből ők is két egyenlő fél közti megegyezésként tételeznek: következőképp, szemükben a Diploma alkotmány szerepét tölti be, melynek szentesítenie kellene a rendi jogokat és szabadságjogokat. Az írásaikban szereplő évek – anélkül, hogy átlépnék az 1711-es határt, mellyel kezdetét veszi a Habsburg-uralom megszilárdulásának időszaka – a beilleszkedés kezdeti periódusát ölelik fel, melyet megszakít a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc.

A szerzők látásmódja, az integrációs folyamat láttatása, természetesen szerzőnként különbözik egymástól. Bethlen Miklós a Diploma körüli tárgyalások egyik kulcsszereplője, némi túlzással talán akár azt is kijelenthetjük, hogy valójában neki köszönhető a Diploma kibocsátása. Széles látókörű politikus, aki számára e szerződés nem látványos sikert – a politikában azonban egyáltalán nem lebecsülendő kompromisszumot jelent, jóllehet világosan felméri a Habsburg-uralom negatív aspektusait is, ő maga egyike lévén ez uralom áldozatainak.

A két előbbi emlékiró – Bethlen és Cserei – valójában pro-Habsburg beállítottságú, Cserei azonban buzgó kálvinizmusában nem tekinthet el a római-katolikus intoleráns restauráció különböző aspektusaitól, s bár némelykor a nemességet hibáztatja a rendi tévesztésekért, kénytelen tudomásul venni, hogy a Diploma leszögezte dualizmus ténylegesen háttérhelyzetbe szorítja az erdélyi nemességet. A kevésbé éles hangú bíráló Wesselényi jobbra a császári hatalom képviselőinek szemszögéből láttatja az események alakulását.

A „haldokló Erdély” közéleti szerepet vivő tényezői közül kétségtelenül Bethlen Miklós az a személyiség, aki nemcsak szemlélője a történelemnek, de kiemelkedő politikusként maga is kulcsszereplője az események alakulásának; tervei vannak a válság megoldására, kísérleteket tesz Erdély helyzetének javítására. E korszak erdélyi emlékirói között az elsőség vitathatatlanul őt illeti meg. Ő a legműveltebb, leginkább távlatokban gondolkodó, a legtárgyilagosabb. És ő a leginkább író.¹⁶¹ Politikai gondolkodásmódjának kialakulását az önálló Erdély hagyományai határozzák meg. Fejlődését elősegítik erdélyi tanulóévei, különösképpen a karteizianizmust vele megismertető Apáczai Csere János. Gondolkodása külföldön tovább mélyül, eszményévé válik a központosított monarchia, a nemzeti abszolutizmus. Bethlen, a nyugati műveltségű, hazafias erdélyi nemes mindent inkább kíván, mint a törökkel való évről évre súlyosabbá váló szolgai viszonyt. Thököly törökbarátságának elmélyülése nemcsak Bethlen Miklós, de több kuruc vezető szemében is kompromittálja a szabadságharcot. Ez utóbbiak egyenest felajánlják fegyvereiket a török elleni harcra. Ilyen körülmények között, a török kiűzése idején, Bethlen számos kortársához hasonlóan egy ideig azt reméli, hogy Erdély a Habsburgok segítségével lerázhatja az egyre súlyosbodó török nyomást. Ezért nyújt

¹⁶¹ EÖ. VI. XVIII.

átmenetileg segítséget a törökellenes hadjárat keleti bázisának megszervezéséhez, a Habsburgok erdélyi berendezkedéséhez. Elképzelése, hogy kialakítható a Habsburgokkal olyan természetű függő viszony, mint korábban a törökökkel. A realitásra való ráébredést követően „szeme előtt ismét megjelenik a régi és független Erdély hazafias elképzelése, nem török, most már nem is Habsburg, hanem külföldi protestáns fejedelem alatt”.¹⁶² A nemzeti abszolutizmus öröksége Bethlen Miklós esetében az erdélyi állam, az erdélyi független fejedelemség méretei és korlátai léptékét, a nemesség érdekeit jelenti. Ez az alapmotívum hatja át a Habsburg-berendezkedés éveit legéletszerűbben tükröző emlékiratot, Bethlen Miklós Önéletírását, melyet a szerző 1708-ban kezd el írni az eszéki börtönben, s 1710-ben fejez be, bécsi fogsága idején.

Furcsa életpálya a háttere Bethlen Miklós emlékiratának, melyet többnyire kudarcba fulladt nagy tervek és szándékok jellemeznek. Lehetőségek sora vonul el előtte, ugyanakkor szinte minden lépésre akadályba ütközik (kezdve fiatalságától, az Apafi uralkodását alapjában átszövő feudális anarchiától). A sikeres rangemelkedések ellenére is ilyen az élete; a hanyatlás és az uralomváltás korabeli Erdély politikájának és műveltségének egész sor kiemelkedő alakja osztozik egyébként az ő kudarcaiban, ha más formák, más körülmények között is. „Szerencse” és „balszerencse” közti korszak ez, ahogyan Bethlen Miklós fogalmaz; e két fogalom mögött azonban reális valóság, társadalmi és politikai erők húzódnak – melyek létevel a szerző maga is tisztában van. „Szerencse” és „balszerencse” között Bethlen azonban felvázolja a kor politikai-társadalmi-gazdasági életének alakulását, nyomon követve a Habsburg-uralom fokozatos megerősödését Erdélyben.

Ami a szerzőnek a korabeli erdélyi politikusokkal való személyközi kapcsolatait illeti, ezek is tanúbizonyságai gondolkodásmódjának, politikai realizmusának. Telekivel való nézetkülönbségei már a Halleri Diploma elfogadása idején jelentkeznek: Bethlen Miklós tudatlanságnak minősíti Telekinek a tiltakozását, miszerint nem lesz senkinek „vazallusa, jobbágya”. Bethlen a reálpolitika híve – attól tart, hogy amennyiben Erdély nem kíván tisztességes vazallusa lenni a Habsburg Birodalomnak, rab- és jobbágyszerep vár rá.¹⁶³

A Diploma Leopoldinum elfogadtatásának kiemelt helyet szán Önéletírásában. Joggal teszi ezt, hiszen ő maga a Diploma kieszközölője Bécsben. „A diplomát megadták, és engem a császár nevével a vajdasággal holtig, és úri grófi titulussal, jószágokkal megkínálnának, de én reverzálisomra nézve megvetém” – írja önérzetesen.¹⁶⁴ De neheztelését sem titkolja: sajnálja, hogy elvesztette a „diploma projectuma párját”, mely dokumentálhatná, mennyi munkája fekszik ennek megszövegezésében, módosításaiban.¹⁶⁵

Emlékirata röviden megvonja a Diploma Leopoldinumot követő első évek mérlegét is: 1691-ben, 1692-ben és 1693-ban „és még azután is, egész Rabutin üdejéig” Bécs „igen kegyelmesen és csendesen bánt Erdéllyel, és az új diplomát igyekezte megtartani praxissal is. Ehhez pedig sokat tett Bécsben a Kinsky és Erdélyben a Veterani bölcsessége, Kleinburg és Absolon embersége és jó conscientiája.”¹⁶⁶

¹⁶² EÖ. VI. XVII.

¹⁶³ BMÖ. I. 345.

¹⁶⁴ BMÖ. I. 403.

¹⁶⁵ BMÖ. I. 404.

¹⁶⁶ BMÖ. II. 13.

Az Öneletírás azonban feljegyzí a – főként későbbi – visszaéléseket, törvénytelenéseket is; „a gubernium sem jámbornak, sem gonosznak igazságot nem szolgáltatott” – fakad ki Bethlen Miklós, miközben példákat sorakoztat fel e visszaélésekre. E vonatkozásban megemlíti – egyebek között – a Rabutin által elraboltatott Dévai Csáki István esetét; mint írja, a Gubernium semmi hajlandóságot nem mutat az ügyről Rabutinnal beszélni – végül homályban marad, mi is történt valójában Dévai Csáki Istvánnal.¹⁶⁷

Szintén e vonatkozásban – a visszaélések sorában – említi meg a kincstári bizottság (cameralis commissio) létrehozását, mely intézmény „kimosdatá [...] az országot szabadságából, diplomájából”.¹⁶⁸ Elégedetlensége 1695-ben felerősödik, amikor is Kálnoki Sámuel nevezik ki alkancellárnak. Bethlen eredetileg Jósika Gábort javasolja. „Tartozzá már diploma, Erdély, gubernium, religiók, mert Bécsben Kálnoki vice, Hevesi Gábor jezsuita fő, Kollonics kardinál archi-cancellarius; ugyanezek a fők és Apor ezeknek locumtenensek, gubernátor cum partibus jesuitis Transsylvanicis. Ezeknek egymással szóló echójok az egész regimen. Bánffi gubernátor és Bethlen cancellarius, pulvis et umbra sumus.”¹⁶⁹ Eme áldatlan állapot Veterani halálával éri el csúcspontját. Vele „minden egyéb jó rend, egyesség, és a közönséges jóra, diplomára való vigyázás, gondviselés” eltűnt – véli Bethlen.¹⁷⁰

A törvénytelenések orvoslásában a maga szerepét sem hallgatja el – kellő malíciával és öniróniával ír saját tehetetlenségéről. „A diploma és Aprobata szerént törvényes gyűléseknek és octavalis terminusoknak esztendőnként kell vala lenni: mind is, ha két-három terminus volt; vármegyékben sem folyt a törvény; országgyűlése felette sok és hosszasak, tudok tizennégy hétig tartót is egyet, de igen vékonyan volt csak híre-pora is a törvénynek [...] Ezek miatt tették volt a státusok mind a három natio megegyezésével amaz híres, solemnis protestatiót in anno 1695, mikoron mű hárman Bécsben voltunk, melynek summája volt: a gubernium nagy fogyatkozásai, és a célja volt azoknak megigazíttatása [...] Hazajövéen mű, ezt a protestatiót az országgal lehangyatók, ígervén ex parte gubernii correctionem corrigendorum, minden jót etc. Én ebben a lehangyátásban nagy és tiszta kezű munkás, de rossz politikus voltam, mert ez a protestatio engemet teljességgel nem ferálta, sőt én utál- vagy abutáltattam volna véle a gubernátor elbúcsúztatására és magam promotiójára per statuum cándidationem [...] de én ezt nem cselekedtem.”¹⁷¹

Gyakori szereplői Bethlen Miklós önéletrajzának kortárs politikus-társai. Osztrák részről Rabutinra történik gyakran – nyilvánvalóan – negatív hangvételű utalás. A köztük levő feszült viszony adott pillanatban oly mértékű ellenségeskedéssé válik, hogy Rabutin halálra ítéltetné Bethlen Miklóst. Utóbbi diabolikus, Erdélyt megrontó személyiséggént ábrázolja a tábornokot. 1704-ben Haller, Apor és Bethlen emlékezetes találkozáon vesz részt a Rabutinnal, aki előbbieket hibáztatja Erdély sorsáért. „Tű az ország közönséges javára gondot nem viseltek, osztán egymásra vettek, egymást okozzátok, egymással mentitek magatokat [...] Azért most itt vagytok, mondjátok szembe egymásnak, mert (fordulván körül, reánk monda ezt), hogy közönségesen a tű impertinence, nonchalance, azaz: alkalmatlankodástok, tunyaságtok miatt a császár és az ország szolgálatja szenvedje s elveszen, azt én meg nem engedem...” Ha minden egyéb igen, ez a – némi valós helyzetfelismerésről tanúskodó –

¹⁶⁷ BMÖ. II. 73.

¹⁶⁸ BMÖ. II. 38.

¹⁶⁹ BMÖ. II. 20.

¹⁷⁰ BMÖ. II. 20.

¹⁷¹ BMÖ. II. 44.

ledorongolás megbocsáthatatlannak bizonyul az erdélyi főurak körében, akik ettől a perctől fogva mind halálos ellenségeivé lettek Rabutinnak.¹⁷² Szintén 1704-ből datálódik Bethlennek egy másik, Rabutinra vonatkozó megjegyzése: „Az Isten tudja, mely nehezen oltalmazók meg Tordát Aporral ketten tőle, hogy fel ne égesse, kardra ne hányassa akkor, mikor Aranyosszéket és Dést, és csak azért, hogy miért hódolt meg a kurucnak.

Micsoda stílusú leveleket és pátenseket bocsáttatott ki velünk, meglátszik magokból. Bizony irtóztunk hivataljától, beszéditől, izenetétől; mert kivált osztán, hogy a dolgok nehezedtek, merő Saullá válék [...] Ha lehetett volna a papiroson és szavával, mennykövet, pestist, basiliscust hányt volna.”¹⁷³ Bethlen Rabutin-ellenessége gyakorlatilag átszővi az egész önéletírást (a 25–26. fejezetek szinte kizárólagos témája ez).

Az erdélyiek közül az egyik főszereplő Teleki Mihály – szintén nem kedvező stílusban prezentálva. Ellentétük homlokegyenest ellenkező gondolkodásmódjukból eredeztethető. Keserűen ír Teleki politikai pályafutásáról: „Elkeseredett minden értelmes hazafiának a lelke rajta, mint veszté el az országot, ecclesiát, fejedelmet, és egyszóval mindent, még az utánunk leendő maradékot is az egy Teleki Mihály mind urán, mind hazáján való uralkodása, tudatlansága és interessátussága.”¹⁷⁴

Az Apor Istvánnal való – szintén nem túl baráti – kapcsolatára is fény derül, Bethlen Miklós e kapcsolat megromlásáért Aport hibáztatja, akit „minden halandók közt a legbecsvágyóbb”-nak nevez, és aki azért neheztel Bethlenre, mert úgy véli, megakadályozza az „ő promotióját”. (1691-ig egyébként Apor István Bethlen Miklós jóakarója, utána válik esküdt ellenségévé; az előbbi halála előtt néhány héttel azonban megenyhül a viszony kettejük között.)

A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamatát és ezen belül kiemelt helyen a bécsi politika megnyilvánulási formáit az integráció kezdeti szakaszának egy másik emlékirója is vázolja. Ami Cserei Mihály Históriaját – Erdély történetét – illeti, ennek alapmotívuma a szüntelen elégedetlenség, melynek egyik forrása családja anyagi és társadalmi helyzetének megrendülésében keresendő. Mindezt gyűlöletté fokozza, hogy tapasztalnia kell a fejedelmi udvarban az „idegenek” (Csereinél ez összefoglaló megnevezése a nem erdélyi és nem ősi nemesi származásúaknak) felemelkedését: „Akármely nyomorult tetves bejött Magyarországról, mindjárt talál vala promótiót magának” – véli Cserei.¹⁷⁵ A legfőbb idegen – nála – Teleki: ennek megfelelően is ír róla.

A vizsgált korszak narrációs struktúrája és eseménysora azzal indít, hogy Teleki Mihály haszonlesésből eladta az országot Bécsnek. A jelenkori történetírás azonban arra az álláspontra helyezkedik, hogy „józan megítélés szerint nem tett mást, minthogy eladta azt a jószágot, amelyet a másik fél mindenképpen megszerzett volna tőle vagy mástól, alkuval vagy erőszakkal – s legalább megmaradt tárgyalópartnernek”.¹⁷⁶

Apafi és Teleki halála után új szakasz kezdődik Erdély történetében. A régi nagybirtokos családok új tagjai tűnnek fel Erdély irányításában, a külpolitikai helyzet a török vereségével egyértelművé válik, és Bethlen Miklós meghozza a Diploma Leopoldinumot. A fejedelmi korszakhoz képest mindez jelentős módosulást jelent, mégis, a tisztségek zömét erdélyiek

¹⁷² **BMÖ.** II. 144–145.

¹⁷³ 13. **BMÖ.** II. 138.

¹⁷⁴ **BMÖ.** I. 370.

¹⁷⁵ **EH.** 158.

¹⁷⁶ Trócsányi Zsolt: **Teleki Mihály és a kurucmozgalom 1690-ig.** Budapest, 1972. 296.

töltik be – rendi felfogás szerint tehát az ország függetlensége biztosított. Talán ez a magyarázata annak, hogy Cserei Mihály számára is a Diploma a mérce – minden olyan eseményt, törekvést, amely ez ellen irányul, elítél; kárhoztatja a katolikusok önzését, a protestáns főurak tehetetlenségét, amiért engedték „tőből kiforgatni” a Diplomát. Hosszasan elemzi a Diploma szövegét, precízen felsorolja 18 pontját, majd levonja a maga konzekvenciáját. „Bizony gyönyörűséges Diploma vala, és merem mondani, a bécsi udvar soha nem is violálta volna, s nagy boldogságban s békességben élhattünk volna mellette, de a három náció között vala controversia, a négy relígiók között való sok competentia szolgáltatata alkalmatosságot annak a szent Diplomának eversiójára.”¹⁷⁷

Az erdélyi kormányzat átszervezésének az udvar által egyre erőteljesebben szorgalmazott folyamatát 1703-ban a kuruc felkelés szakítja meg, mellyel Cserei életének is újabb szakasza kezdődik. Eleinte ellenzője a mozgalomnak, majd maga is Rákóczi oldalára áll, és 1705-ben – a vesztt zsbói csatát követően – újra elhagyja a kuruc táborn, s kitart mindvégig a császár oldalán. Sok esetben említi Rabutin nagylelkűségét, aki „megsegítette” a kurucok által ostromolt városokat.¹⁷⁸ Akkora Habsburg-lojalitás jellemző életének erre a szakaszára, hogy az ország pusztulásáért a felkelőket tartja felelősnek; láttatásában a kuruc = tolvaj, rabló. „Rettenetes bódulás vala Erdélyben mindenfelől. Az urak, főemberek, nemesek cselédestől szekerekre rakodván, futottanak, szaladtanak a közel való várakban, városokban. Többször minden jóvok, kivált gabonájok, marhájok kinn maradván, és azokat a sok tolvaj kurucok mind elpraedálván, úgyannyira, hogy sok lecsületes urak, főemberek, nemesemberek minden jóvoktól megfosztatván, éppen koldulásra jutának. Ki ne tudná leírni vagy elészámlálni, mennyi károkat tőnek Erdélyben...”¹⁷⁹ A szatmári béke felháborítja. „A gyilkos, rabló kurucoknak adott kegyelem természet ellen való dolog” – írja.¹⁸⁰ „...ezért bizony csak tíz magyarnak sem kellett volna levágnia magát. Mert a revolúció előtt mindezeket bírtuk, sőt ezeknél hasznosabb volt a Diploma, mert minden törvényünknek, lelki-testi szabadságunknak a Diploma volt az ereje, azt pedig most a pacificációban elé sem hozzák...”¹⁸¹ Kiábrándítja, hogy a Habsburg-udvar nem méltányolja kellőképpen magatartását. Szkeptikus hangon formál erről véleményt: „Bolond magyar, aki ezután a német hűségéért magát öleti, fogatja, praedáltatja, hanem ő is csak húzzon, vonjon, praedáljon, mert aki ördögnek szolgál, kinnal fizetnek annak.”¹⁸²

Az újjaszerveződő erdélyi politikum és államiság tevékenységébe nem kapcsolódik be, köztisztviséget nem vállal. Élete hátralévő része eseménytelenül zajlik; írásba menekül, és elhatalmasodik rajta a letűnt Erdély iránti nosztalgia.¹⁸³

A História a maga eseményeivel, egyéni vagy hallomásból visszaadott véleményeivel, a társadalmi-művelődési élet és a mindennapok történéseinek, nemesek és polgárok nézeteinek

¹⁷⁷ EH. 247.

¹⁷⁸ EH. 336.

¹⁷⁹ EH. 336.

¹⁸⁰ EH. 457.

¹⁸¹ EH. 456.

¹⁸² EH. 28.

¹⁸³ Ezért látja el jegyzetekkel Apor Péter **Metamorphosis Transylvaniae** című munkáját, és ezzel a **művelődéstörténet és az erdélyi nemesi életmód** leírásának értékes forrását nyújtja az utókor számára.

láttatásával egy letűnőben lévő korszak és egy eltűnőben lévő, konzervatív orientációjú nemesi társadalom eszmerendszerének, gondolatvilágának és mentalitásának a tükré.

Az integrációs folyamat, illetve a bécsi politika megnyilvánulási formái más-más megvilágításból láttatva jelentkeznek Bethlen Miklósnál és Cserei Mihálynál. A folyamatot mindketten a Diploma Leopoldinum kitételeinek betartásához viszonyítják. Bethlen, aki aktív szerepet játszik e politikai okmány kibocsátásában (s jól ismeri ennek mögöttes tartományait is), felméri a Diploma valódi célját s kivédhetetlen történésként az integrációt, bár ezt rövid időre megszakítja a Rákóczi-mozgalom. Ezzel szemben Cserei, a Habsburgok híveként, jóllehet percipálja a Diplomának ellentmondó integrációs tendenciákat, kálvinistaként érzékeli a katolikus restaurációt, ezeket nem a császári központosító politika rovására írja, hanem az erdélyi nemesség egoizmusát, a rendi társadalomban a „natiók” közti ellentéteket, illetve – az ellenreformáció vonatkozásában – a jezsuitákat hibáztatja.

E témakört egy másik erdélyi emlékiró, Wesselényi István is felöleli Naplójában. A familiárisok közül kiemelkedő családból származó Wesselényi István főként a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc páratlanul gazdag memoárirodalmát gyarapítja.

A történelmi feltételek, a családi környezet, melyben a naplóíró Wesselényi felnőtt, nem mondhatók kedvezőknek egy császárhű egyéniség formálódásához, hiszen gyermekkorára egybeesett a Habsburg-ellenes harcok időszakával, és Wesselényi Péter – Wesselényi István apja – maga is Habsburg-ellenes magatartást tanúsít. Ennek ellenére a Várad 1691–1692-es ostroma Wesselényi Istvánt a császári zászló alatt találja, s a család a 17. század utolsó évtizedeiben kifejezetten prohabsburg magatartást tanúsít.

A fokozódó válság jegyében zajló 1690-es éveket az aktív politikai élettől elvonulva, Wesselényi hadadi és zsidói birtokain tölti, ebben az időben – a közélet nagyfokú beszűkülése miatt – nem folytat számottevő politikai tevékenységet. Energiáját főként gazdasági foglalatosságokban vezeti le, majd miután 1699-től Közép-Szolnok vármegye főispánja lesz, a tisztségével járó dolgok intézése köti le. Életének ebben a valójában passzivitásra ítélt szakaszában, a közügyek terén érzett tehetetlenség hatására alakulhat ki szkeptikus szemlélete, amely a fatalista és pietista felfogás keverékének tekinthető.

Mindezek ellenére azonban – számos kortársához hasonlóan – nem hasonlik meg személyisége, visszakanyarodik a valóság talajára és kora politikai életének és társadalmi viszonyainak sikeres elemzését nyújtja. Áll ez mindenekelőtt a kuruc szabadságharc időszakára, amelynek Naplóját szenteli.

Életét ugyanis 1703-tól e szabadságharc eseményei határozzák meg. Hiszen a felkelés az ő birtokait sem kíméli meg, sőt, adott pillanatban élete és személyes biztonsága is veszélybe kerül. Naplójában így ír erről: „... sokféle kárvallásim, vexatióim, marháim és egyéb bonumim elprédálások után, amelyeket a sokfelől gyűlt nép elprédált, végre kész voltam házamat, jószágimat és minden külső és belső javaimat...” elhagyni.¹⁸⁴ Szebenbe kerül, ahol valósággal besodródik a magaspolitikába. Ő képviseli a partiumi részeket a Rabutin által önkényesen diétának minősített, menekült főurakból álló gyülekezetben, ugyanakkor apósának, a gubernátornak valóságos magántitkára lesz. Így tájékozódik mindenről, érintkezésbe kerül minden lehetséges hírforrással, a felkelők tevékenységéről beszámoló hivatalos vagy titkos információkkal. Ennek a szinte teljes információs lehetőségnek köszönhető naplójának páratlan gazdagságú tényanyaga, s ami igen fontos, az értesülések túlnyomó többségének

¹⁸⁴ Napló. 55.

hitelessége. Talán a hozzá befutó hírözön készteti naplóírássra is, bár saját bevallása szerint írását időtöltésből kezdi.

Wesselényi a naplóíróknak abba a csoportjába tartozik, akik bizonyos történelmi jelentőségű események idején vették kezükbe a tollat, hogy tájékoztatást nyújtsanak a történésekről. Távolról sem áll szándékában – amint azt hangsúlyozza –, hogy koráról vagy önnön tevékenységéről összefogó, elemző képet nyújtson. Megelégszik az események naponkénti feljegyzésével, az utókorra bízva azok értékelését. Igaz azonban, annak ellenére, hogy a legmagasabb politikai körökben forog, nem tartozik a politikai vagy más természetű országos ügyekben a döntés jogával felruházottak közé, és így nem kell igazolnia tettei helyes vagy helytelen voltát. Nem kerül abba a helyzetbe, mint nagy kortársa, Bethlen Miklós, aki Önéletrírásában végeredményben cselekedetei motiváltságát kívánja demonstrálni.

A Napló forrásértékét emeli, hogy írója nem visszaemlékezés vagy szűkszavú jegyzetek alapján rekonstruálja mondandóját – kivéve az 1705. év végét, amikor is betegsége miatt, szolgája megsemmisíti feljegyzéseit –, hanem naponként jegyzi az események alakulását, függetlenül jelentőségüktől vagy természetüktől. Így szinte a minimumra csökken a tárgyi tévedések lehetősége, nem számítva a szerzőhöz már eredetileg valótlan vagy téves formában érkező híreket. Értesüléseit rendszerint közvetlen forrásból meríti, nem szorul másod- vagy harmadkézből vett információkra, és emiatt feljegyzései általában fedik a valóságot. Egyes időbeli és ténybeli tévedések természetesen előfordulnak, hiszen a kuruc szabadságharc időszaka annyira zsúfolt eseményekben, hogy az akkori információs lehetőségek közepette egyszerűen lehetetlen azokat pontosan nyomon követni.

Wesselényi munkája viszonylag rövid időszakot ölel fel; érdeklődési köre azonban annál szélesebb. Ez azért is figyelemre méltó, mivel Szebenből írja naplóját, mely várost öt év alatt két alkalommal hagy csak el. Szeben azonban nemcsak a bécsi udvarhoz lojális nemesség és a Főkormánysház menedékhelye, hanem Erdély osztrák katonai parancsnokának székhelye is. Politikai és katonai központ egyidejűleg. Nagyszerű rálátás nyílik innen az eseményekre – Wesselényi István nem is mulasztja el e lehetőséget. Rámutat a mozgalom társadalmi és gazdasági indítékaira, megismerteti a kuruc szabadságharc erdélyi hadmozdulatait. Teszi ezt részletesebben, mint bármely más emlékiró. Ráirányítja a figyelmet arra, hogy a kuruc mozgalom itteni társadalmi bázisát mindenekelőtt a székelyek és a román jobbágyok alkotják. Ábrázolja a fegyvert fogott parasztság nemességellenes magatartását, és a történelmi irodalomban e téren eddig ismeretlen gazdagságú híranyagot rögzít.¹⁸⁵

Országos dolgok, egyéni és közösségi sorsok, az erkölcsi helytállás pozitív megnyilvánulásai vagy negatív magatartások képei váltogatják egymást a Naplóban. Figyelemre méltó, hogy a főnemesség képviselőjeként nagyfokú érdeklődést és megértést tanúsít a fellázadt parasztság iránt. Csak elvétve emel szót ezek „kegyetlen tettei” ellen, sőt mintha igazoltak vélné eljárásukat, bár az események őt magát is sújtják. Ez csakis azzal magyarázható, hogy tisztában van a felkelés valódi okaival, az elviselhetetlen terhekkal. Erről így ír: „... hogy az ű okok nem egyéb lehetett, mint azt magok is föltették, hanem a sokféle opressiójok a magyaroknak. Egyébben pedig nem bízhattak, hanem abban, hogy a császárnak sokféle distractiói lévén és hadakozási mostan, azt gondolták, hogy nem érkezik rea a császár üellenek is hadakozzék”.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Magyarai András: **Bevezetés. Napló.** 43.

¹⁸⁶ **Napló.** 46.

A Napló igazi érdekessége, hogy a császárhűség kötelességszerű hangoztatása mellett léptenyomon felbukkan németellenessége. Nála is jelentkeznek a Bethlen Miklós-féle transzszilvanizmus jegyei. Ez a látásmód teszi Wesselényit az Erdélyben érvényesülő Habsburg-uralom meglehetősen erős bírálójává: nem titkolja felháborodását amiatt, hogy a császári főparancsnok semmibe veszi a Guberniumot, a szebeni erdélyi polgári hatóságokkal együtt. Szerinte a dolgok odáig fajulnak, hogy „a mi magistratusink csak szalma népek, nem egyebek”.

Wesselényi Naplója nem szokásos politikai színezetű diarium, amely főleg az írójára kedvező feljegyzéseket tartalmazza. Sokkal inkább korrajz, amelynek központi témája az erdélyi kuruc szabadságharc, de ezen túlmenően elvezet a korabeli élet majd minden területére, bepillantást enged a 17. század végi, 18. század eleji Erdély életébe. Ugyanakkor gazdag anyagot nyújt a Habsburgok erdélyi térhódítása által előidézett válság és a szabadságharc megértéséhez.

E konfüzióktól nem mentes évtizedek szülötte Rettegi György is, aki emlékiratában az újkori Erdély legjelentősebb változásairól nyújt képet; arról a „metamorphosisról”, melynek felszíni jelenségeit Apor Péter – valamivel korábban – már felvázolta.

Rettegi születésének évében az erdélyi nemesség még azt reméli, hogy pusztán főhatalomváltásról van szó, strukturális és lényegi változtatások nélkül. Felnőtté válva azonban Retteginek – és kortársainak – rá kell döbenniük, hogy az erdélyi élet változatlanul vélt felszíne alatt osztályának érdekeivel ellentétes, új, domináns erők érvényesülnek. Tapasztalja, hogy „mindenféle törvényünk, addig observált jó rendtartásunk felfordult”, és „soha rosszabb positurában Erdély nem lehetett, mint most”.¹⁸⁷

A nemesség reményvesztetten tekint a jövőbe, a válságérzés általános tünetté válik. A 18. század közepére ugyanis nyilvánvalóvá lesz, hogy az addigi világ alapjait olyan erők korrodálják, melyre a nemesség nem gyakorolhat tényleges hatást. A császári abszolutizmus erdélyi aktivizálódása során a nemesség kénytelen belátni, hogy ellenállása Béccsel szemben hiábavaló.

Amíg a nemesség görcsösen ragaszkodik a rendiség megőrzéséhez, a Habsburg-abszolutizmus minden kezdeményezést magához ragad; hatalmi apparátust épít ki, a maga javára alakítja a helyi erőviszonyokat, miből eredően olyan keretet képes adni az események alakulásának, hogy az a saját pozícióit erősítse, gyengítve a rendi ellenfelet. Az 1730-as évektől folyamatosan erősödik az abszolutizmus, miközben a rendiség szintén folyamatosan veszít hadállásaiból. Rettegi György emlékirata bizonyítja, hogy a század közepén a vidéki nemesség egy része is felismeri, hova vezet a helyzet ilyenforma alakulása, és a „megoldást” egy furcsa kettősségben véli megtalálni: nosztalgiával fordul a visszahozhatatlanul letűnt fejedelemség kori állapotok felé, illetve aggódással figyeli a jövőt. Ez a két alapvonás jellemzi leginkább Rettegi emlékiratát is, mely munka annak a belső emigrációnak a terméke, amelybe az erdélyi nemesség a 18. század közepén saját országában kényszerül.

A 18. század közepén azonban némi változás figyelhető meg az integráció kérdéseinek az emlékirók általi percipiálásában. Az előbbi évtizedekben jobbra csupán az integráció fő célkitűzései, a centralizáció, az abszolutizmus tünetei, a katolikus restauráció, a császári hadsereg ütőképessége stb. képezik az emlékiratok narrációs keretét, illetve az önálló fejedelemség utáni általánosságban vett, konkrétumokat nélkülöző sóvárgás, az új társadalom és születőben lévő társadalmi rétegek bírálata. A 18. század közepétől azonban a beilleszkedési folyamat az integrációt szolgáló konkrét intézkedések (adminisztratív, törvénykezési,

¹⁸⁷ EMD. 85.

adózási, katonai reformok) láttatásával történik, és az emlékiróknak eme intézkedésekhez való viszonyulása is jóval konkrétabb az elődeikénél.

Rettegi György a nemesség kálvinista középrétegéből származik, mely réteget érint leginkább az új helyzet. Látásmódja – természetszerűleg – e réteg jellemző szemlélete. Ezért is válhat a középnemesség válságának leghitelesebb ábrázolójává. Feljegyzései annyira osztályának közérdekű gondjaival foglalkoznak, hogy szinte teljességgel nélkülözik az életrajzi adatokat-momentumokat. A feljegyzések között – egyebek mellett – képet ad a nemesi testőrség felállításáról,¹⁸⁸ Hadik András erdélyi beköszöntéséről,¹⁸⁹ Bruckenthal gubernátorságáról,¹⁹⁰ a türelmi rendeletről,¹⁹¹ József császár egyéb „újításairól”, a változásokról, melyek az ország igazgatásában bekövetkeztek.¹⁹²

A szerző annak függvényében értékeli az újonnan bevezetett intézkedéseket, hogy azok mennyire szolgálják az általa képviselt nemesi réteg érdekeit. Ilyenformán az első nagy horderejű adminisztratív-igazságszolgáltatási intézkedést, az állandó táblák felállítását a következőképpen értékeli: [1762]: „Tegnap, id est 2-da Junii, ismét ott voltam ebéden [Daniel Tódor szamosújvári örmény kereskedőnél]. Odaérkezék Mósa László uram, ki is mutatá a gubernium commissióját az öfelsége rescriptumával együtt, melyben expresse parancsol öfelsége a collegiatum judicium felől, mely is szüntelen fennálljon mint a Királyi Tábla. Isten tudja a consequentiát továbbra mi leszen, de én csak nem improbalhatom, mert mind a törvények folyása ezzel a hébe-hóba esett székezéssel rosszul volt, mind a cuasák periclitáltak.” A hivatalosságok visszaéléseit sorolva a következő konklúzióra jut: „Amazok is hogy a gratiában megmaradjanak s a tisztségektől is el ne búcsúztassák, per fas et nefas örökké a mulcta gyűjtésében foglalatostkodtak. De gondolom, hogy elkoppannak ökegyelmek az efféletől.”¹⁹³ Az állandó táblák felállítását követően pedig a következőket írja: „A continuum judicium felállta, de nem sok köszönet vagyon benne.”¹⁹⁴

Rettegi – és általában a nemesség – elégedetlenségének okai igencsak érthetőek. Erdély hagyományos államapparátusának működése hosszú idő óta nem felel meg az integráció követelményeinek, mi több, nem hozható összhangba a központi hatalom modern bürokratikus apparátusával. Az olyan helyi intézmények létrehozásának igényét, melyek a központi szándék gyakorlatba ültetői lehetnek, az eladdig működő intézmények nem megfelelő volta motiválja. A törvénykezés ügymenetének jobbítása csak egyik – deklarált – ok annak a bizottságnak a létrehozására, melyek új jogi keret és bírói hatóságok felállítását kapják feladatul. Intézményi vonatkozásban a bizottság működése az úgynevezett állandó táblák felállításával zárul, melyek a hagyományos ítélőtáblákkal szemben állandóan működnek, és képesek biztosítani a törvénykezés egységes jellegét. A központi hatalom szándékai szerint azonban az állandó táblák a vármegyék és a székely székek közigazgatására is kiterjesztik kompetenciájukat, ilyenformán ebben a vonatkozásban is folyamatos működést biztosítanak, állandó székhellyel és karrierhivatalnokokkal.¹⁹⁵ A rendek vármegyei és székely

¹⁸⁸ EMD. 109.

¹⁸⁹ EMD. 175.

¹⁹⁰ EMD. 378–381.

¹⁹¹ EMD. 325.

¹⁹² EMD. 423–425.

¹⁹³ EMD. 141.

¹⁹⁴ EMD. 154.

¹⁹⁵ *Îndrumător al Arhivelor Statului județului Cluj. I.* București, 1979. 149–152.

székekbeli szerepe ennek következtében jelentős mértékben beszűkül. Az intézkedés elsősorban a vármegyei nemesség és a székely székek privilegizált rétegeit érinti. Ugyanakkor azonban az állandó táblák nem kerülnek bevezetésre a szász székekbe és kerületekbe – ez a tény még inkább fokozza a vármegyei és a székely székekbeli nemesség elégedetlenségét. Ezzel magyarázható jórészt mindaz az averzió, mellyel főként a vidéki nemesség soraiból származó emlékirók viseltetnek (lásd Rettegi) az állandó táblákkal szemben.

A türelmi rendeletről az alábbiakat jegyzi fel [1782]: „Igen dicsőségesen kezdé felséges urunk második József császár. Legelsőben is uralkodásának kezdetiben az Istennek dicsőségét kíváná előmozdítani, mert a tolerantiának titulusa alatt megengedteték, hogy valakik reformátusból vagy egy más okból pápistává lettenek volt, szabadon vissza állhatnak. Olyan hamar is vissza állának, hogy három vagy négy hét alatt az egész országban alig hiszem maradtott volna egy is, kivált az közönséges nép között, aki vissza ne tért volna. Sőt született pápisták közül is igen sokan lettenek reformátussá.”¹⁹⁶ [Mária Terézia aposztáziarendeletere tiltja és bünteti az ilyenfajta áttérést.] Két évvel később a következőképpen értékeli II. József rendeleteinek eredményét: „Szörnyű dolgokat vün végbe ez az József császár mind a religio dolgában, mind egyebekben. A religiót annyira vitte titulo sacrae tolerantiae, hogy az az szörnyű gyűlölség, mellyel viseltettek a pápista atyafiak a reformátusokhoz, megszűnt, a tisztségek iránt sincs az az consideratio, mely eddig.”¹⁹⁷ Majd: „A bányákról is az ezüstöt, aranyat Erdélyből is mind Bécsbe viteti, pénzt is csak ott vernek; sok templomokat elvett, a benne való kincset a maga tárházába vitette, de még sem tölt meg, hanem az nemességre azt akarta vetni, hogy minden száz forint jövedelemből 40 az ő cassájába menjen, melyet hogy véghez viszen, reáigérte volt magát ez az szász gubernátor...”¹⁹⁸ Bírálja a német nyelv hivatalos nyelvvé tételét, s még inkább az 1784-es új közigazgatási felosztást: „[József császár] nagy zűrzavart csinála az országban, mert nem gondolván egynéhány saeculumoktól fogva az országnak vármegyékre, székely és szász székekre való osztásával, a vármegyéket, a székely és szász székekkel együtt tizenegy vármegyékre, majd minden proportio nélkül, feldaraboltatta.”¹⁹⁹

A 18. századi erdélyi középnemesség Rettegi révén megismerhető életkörülményei és életfelfogása alig különbözik a 17. századiétól. A „metamorphosis” azonban – bár kezdeti jegyei nyilván a politikum és társadalom területén jelentkeznek – áthatja az egyén életét is. Rettegi ugyan idealizálja a letűnt nemesi életformát, és korát elfajzottnak minősíti, értékrendjében mindazonáltal a legfontosabb helyre – új elemként – a művelődés kerül. A művelődésre való permanens vágy azonban összeegyeztethetetlen azzal a letűnt világgal, amit Rettegi újraélesztene, hiszen a polgárosodás irányába hat. (A tanulást például annyira fontosnak ítéli meg, hogy még a protestánsok által olyannyira gyűlölt jezsuitákról is van elismerő szava, mert hatékony oktatási rendszerrel bírnak. Ugyanakkor azonban az is a kép teljességéhez tartozik, hogy a jezsuita rend eltörlésének szükségességéről is elmélkedik – protestáns szemszögből fejtve ki mondanivalóját.²⁰⁰ Rettegi a maga elavult olvasmányaiival, korszerűtlenül autodidakta műveltségével is kivételes jelenség kortársai között, akik – éppen olthatatlan művelődési vágya miatt – különcként tekintik; ennek ellenére válik szokásává a

¹⁹⁶ EMD. 417.

¹⁹⁷ EMD. 423.

¹⁹⁸ EMD. 423.

¹⁹⁹ EMD. 425–426.

²⁰⁰ EMD.

„scriptitatio”. Hézagos műveltségével magyarázható, hogy írásában csak a válság tüneteit ábrázolja, az átalakulás árnyaltabb érzékelésére és értékelésére nem eléggé kifinomult.

Feljegyzéseiben főként a nemességgel foglalkozik; támadja nem osztályként, hiszen ennek ő is része, de egyénenként ennek tagjait – leleplező kép áll össze a mozaikokból. Emlékei lejegyzését – főleg az első évtizedben – szinte csak személyes használatra szánja, őszinteségében már csak ezért sem kételkedhetünk. „Rettegi kritikájának súlya nem a kálvinista prédikátorok modorában megfogalmazott dörgedelmes ítéleteiben, hanem a szépítés nélkül leírt valóságos esetekben van.”²⁰¹ „Insider”-ként, belülről mutatja be, miként gondolkodik a 18. századi nemesség kora legjelentősebb kérdéseiről, milyen álláspontra helyezkedik ezekkel szemben, mennyire alkalmas arra a vezető szerepre, amelyet a társadalomban önmagának kiigényel.

Anakronizmus lenne számon kérni Rettegi Györgytől, hogy miért nem viseltetik több megértéssel a nemességen kívüli más osztályokkal szemben – gondolunk itt főként a jobbágyságra. Ő (és ők) a paraszt érdekében csak akkor lépnek fel, ha attól tartanak, az államhatalom fokozódó adóigényei veszélyeztetik saját lehetőségeiket, illetve érdekeiket. Különösen kiéleződik a nemes–jobbágys viszony József trónörökös 1773-as látogatását követően, amikor a parasztok ezerszámra adják be a kéréseket sérelmeik orvoslására. Ezután – Rettegi György szerint – „a parasztság oly szarvakat emelt magának, hogy teljességgel elhitette magával, hogy ők tovább urat nem szolgálnak, hanem, mely földön laknak, övék lesz” (a páncélcsehi jobbágyság felkeléséről).

Ami a bécsi politika megnyilvánulási formáinak a 19. század eleji emlékirodalomban való tükröződését illeti, ez a legpregnansabb formában talán Ujfalvy Sándornál jelentkezik. A francia forradalom eszményei még élnek, dúlnak a napóleoni háborúk, de az I. Ferenc által bevezetett és gyakorolt abszolutizmus már sújtja a társadalmat. Fellobban a nemzeti öntudat, mely összefogó társadalmi tevékenységbe kezd.

Ujfalvy Sándor a vidéki életforma és a családi kapcsolatok ábrázolásában felülmúlhatatlan. Apja, a keveset tanult táblabíró – aki a naptáron és Cserei Mihály kéziratos erdélyi történetén kívül alig olvas egyebet – bizarr módon mind életvitelében, mind hivatali tevékenységében a racionális gondolkodás iskolapéldájának számított.

Jellemző e korra és a táblabírói gondolkodásra, hogy az osztrák bürokráciát – mely sokat ír, keveset intéz – önkényesnek és brutálisnak tekintette. Minden a személyiség autoritásán, a tekintélyelven múlik – vélte. E belső tekintély hordozza a társadalmi és állami élet rendjét és biztonságát. És hogy mennyire „nemesi” szolgálat ez, példázza, hogy 36 évi összfizetése 4 975 váltó forint, és mégis, amikor királya rászorul, s az állam részére „hű magyarjaitól” kölcsönt kér, Ujfalvy Sándor apja már másnap 10 000 forintot visz gróf Bánffy György kormányzóhoz, arra kérve, juttassa el a királyhoz azzal, hogy „nem kölcsön fejébe, hanem őszinte jó szívvel ajándokul küldi a fölségnek; s ha még ezután is szükség lenne, készséggel osztja meg vagyonát; mert azt, hogy királya szükségét szenvedjen, sehogysem türendi”.

Ujfalvy Sándor a nagyenyedi Bethlen Kollégium diákjaként találkozik Körösi Csoma Sándorral – emlékiratában külön fejezetben emlékezik meg róla. Az erdélyi iskoláztatást követően Bécsbe kerül, ahol alkalma nyílik az erdélyi viszonyokat az ottaniakkal összehasonlítani. A különbséget így fogalmazza meg: „Az őszinte, férfias kört szolgálalelkű nyegleség váltá fel. Ők lenéztek engem szabad modoromért s én őket szolgálalelkükért.” A bécsi éveire nem sok örömmel emlékszik vissza: „Bécsben töltött éveimből kevés öröm és

²⁰¹ EMD. 32.

sok keserűség utóérzete maradt fenn későbbi éveimre, Bécs sem hivatali, sem magánköreibben nem elégíthetné ki egy alkotmányos ország fiának szabadabb szellemi igényeit. Honát e körben csak olyan lelheté, kinek uralkodó eszméje a nagyravágyás s ki elfogadja kormányembereinek ezen alapelvét: A cél szentesíti az eszközöket. Nem ismerek gondolkodó emberre szomorítóbbat, mint egy felelősség nélküli kormány működésének közelségi szemlélését.”²⁰²

Az erdélyi liberalizmusnak a birodalmi bürokratizmussal való inkompatibilitása az, ami Ujfalvy Sándort hazatérésre ösztönzi: „... hazám és az emberiség körüli teendőimről más fogalmaim voltak, mint miket e hivatali körben létesítheték” – írja egy helyütt.

Bár Wesselényi Miklós közeli barátja – róla is portrét rajzol emlékiratában –, Ujfalvy maga keveset tevékenykedik politikai téren; annál inkább társadalmi és irodalmi vonatkozásban. A jobbágyság helyzetének javításáért az úrbéri terhek könnyítéséért, különösen vármegyéje területén sokat tesz, maga személyesen pedig súlyos anyagi áldozatokat is vállal. Irodalom-szeretetét pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az a Bécsből hozott mintegy 300 kötet, melyekről emlékiratában is megemlékezik.

A Habsburg Birodalom fő célkitűzése – Erdély beillesztése e heterogén államkonglomerátumba –, illetve a bécsi politika fő megnyilvánulás formái a hatalom megszilárdítása érdekében esetenként a kor emlékirodalmának alapvető témáit képezik. Talán az e fejezetben tárgyalt emlékiratok azok, akiknél határozottabban körvonalazva jelenik meg e megnyilvánulási formáknak a bemutatása és elemzése. Az említettek némelyike az integráció kezdeti éveire utal. Bethlen Miklós például teszi ezt rendkívüli tisztánlátással és rávilágít: a hatalom megszervezésének és megszilárdításának éveit követően a birodalom pregnánsabban folytatja előző tevékenységét – Erdély politikai alárendelését, a központi hatalom általi gúzsba kötését, a politikai hatalom alapállásainak – kormánysszervek, hadsereg, pénzügyek – birtokba vételét. E folyamat során a birodalom nem szünteti meg Erdély intézményrendszerét. Nem nyilvánítja semmisnek a Diploma Leopoldinumot, sem az ebbe foglalt kötelezettségeit, csupán átértelmezi, a maga szolgálatába állítja ezeket. Más emlékiratok az integrációs folyamat egyéb aspektusaira utalnak főképp, illetve egy későbbi periódusra, amikor is a bécsi politika megszilárdulása teljében levő folyamat vagy éppenséggel befejezett tény.

III. 2. A császári politikai és katonai hatóságok tevékenysége; a Habsburg-uralom megszilárdítását célzó módszerek és eszközök

A Habsburg-uralom erdélyi megszilárdítása jórészt a politikai és katonai hatóságok tevékenysége révén történik, olyan adekvát módszerek és eszközök igénybevételével, melyek elősegítik a beilleszkedési folyamat felgyorsítását. Az erdélyi politikai és gazdasági intézmények – amint arról már szó volt egy előző fejezetben – csupán végrehajtói a központi akaratnak. S biztonságos működésüket a központosító politika elsődleges eszköze, a katonai hatalom szavatolja.

A hatalmi szervek különböző szálakkal kötődnek a központi hatalomhoz, és a központi politikai szervek révén – Udvari Kancellária, Udvari Kamara, Haditanács – a császárnak alárendeltek.

Erdély vonatkozásában a bécsi udvar a többszörösen kipróbált és jól bevált módszert, a „divide et impera” elvét alkalmazza – a politikai nemzetek, a felekezetek, a politikai személyiségek közti ellentéteket szítva. Ugyanakkor szem előtt tart egy másik módszert is: a

²⁰² EÖ. IX. 36.

prominens politikai és közéleti személyiségek lojalitásának megvásárlását – rangokkal, címekkel egyéb juttatásokkal. A központi hatalom nem húz nyíltan ujjat az uralkodó osztállyal, látszólag kompenzálja is ezt az úgymond elszenvedett sérelmekért, s így nemcsak elégedetlenségét csitítja sikerrel, de a nemesség egy részének hűségét is bírja, olyannyira, hogy erre a rétegre építi hatalmát.

A központi hatalom és az uralkodó osztály közti megegyezés következményeit elsősorban az alsóbb osztályok és rétegek viselik. A jobbágyság kizsákmányolása parttalanul folyhat, másrészt a nemesség teljes adómentessége miatt az adóterhek súlya is jórészt a jobbagyokat sújtja.

Az állami terhek, az adózás és az egyéb, a katonaság fenntartásával összefüggő kötelezettségek a hódító háborúk időszakát követően sem enyhülnek. A birodalom ezután is hosszú háborúkat folytat, s emiatt ütőképes hadseregre van szüksége – mely az adóterhek növelését és rendkívüli adók kirovását vonja maga után. A rendszer megszilárdulása egy jól fizetett és állandóan gyarapodó létszámú államapparátust von maga után – mely esetünkben nemcsak a centralista állam szükségleteit hivatott kielégíteni, de kohéziós eszközként is szolgál az osztrák birodalom olyannyira heterogén összetételében.

Az állam egyre növekvő szükségletei a bevételek permanens növekedését követelik meg. Ennek érdekében a birodalom a „felszabadított” területek bevételeit igyekszik növelni, s merkantilista politikát folytat az örökös tartományok javára.

Hatalma megszilárdítása érdekében a Habsburg-uralom felhasználja ugyanakkor a katolicizmus fegyverét is – a Diploma Leopoldinum kitételeinek ellenére az államapparátusban a katolikusok arányszáma folyamatosan emelkedő tendenciát mutat.

A központi hatalomnak ezt a tevékenységét közvetlen és közvetett formában kíséri nyomon a korabeli magyar nyelvű emlékirodalom. A politikai és közéletben valóban döntő tényezőként szerepet vállaló emlékirók – mint amilyen Bethlen Miklós – némelykor közvetlenül utalnak erre a – konszolidációt elősegítő – tevékenységre. Halmágyi István szintén közvetlen módon tárgyalja a Habsburg-uralom megszilárdítását célzó módszereket és eszközöket. Mások – például Wesselényi István vagy a kolozsvári emlékirók – jobbra azokra az ellenállási hullámokra utalnak, melyek a rendszer, eme módszerek és eszközök ellen jelentkeznek, és amelyek a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcban kulminálnak.

Apor Péter munkájának tárgyalása e fejezet keretei között azért indokolt, mivel a szerző által felvázolt illuzórikus világ egyféle tiltakozás éppen az ellen a valóság ellen, melyet a Habsburg-uralom megszilárdítását célzó módszerek és eszközök jelenítenek meg, s így válik azoknak az időknek mintegy „ellenelemzésévé”.

A császári hatóságok, illetve a rendszer megszilárdítását célzó, alkalmazott módszerek és eszközök természetesen különféleképpen jelennek meg az egyes emlékiróknál. A Diplomát mérceként tételező Cserei nem hajlandó tudomásul venni, hogy ez nem két egyenlő fél egyezsége, hanem a hatalmat ténylegesen bíró Bécs jól kimódolt politikai játékának eredménye. Cserei idején az udvar nem kíván lényeges változtatásokat. Sőt, koncként dobja az erdélyi urak elé az adójövedelmeket is.²⁰³ S bár ebben az átmeneti időszakban a valós hatalom a császári generálisok kezében van, Cserei úgy véli, hogy ezek magatartása egyéniségük függvényében negatív vagy pozitív, jóllehet – ma már ez nyilvánvaló – minden esetben csupán Bécs politikájának végrehajtói. Ugyanakkor azonban igazat kell adnunk Csereinek abban, hogy a kilátástalanságból kiutat nem látó erdélyi rendek tehetetlensége

²⁰³ Cserei Mihály: **Historiaja, 1662–1711**. Pest, 1852, 183.

nagymértékben hozzájárul a Diploma alkalmazhatóságához, és jelentősen megkönnyíti az udvar e vonatkozású elképzeléseinek gyakorlatba ültetését. Nem a császár, sokkal inkább az erdélyiek bűne a Diploma átértelmezése – véli Cserei, aki egyébként megértőnek bizonyul a kincstári bizottság felállításával szemben. Ezt a bizottságot 1699-ben küldik Erdélybe Ludwig Albert Thavonath vezetésével és két megbízással: a bányauigyek egy részének ellenőrzése, illetve a Tezaurariátus megreformálása a feladata. Ilyenformán Erdély pénzügyigazgatása szinte teljes mértékben kikerül a nemesség kezéből. Míg Bethlen Miklós felháborodik e bizottság létrehozásának hírére – Habsburg-visszaélésnek minősítve ezt –, Cserei mentségeket keres, és felmenti a központi hatalmat, mert – véli – nem az elv rossz, hanem a a Diploma „önmagából való kiforgatása” minden rosszak kútforrása. E megengedő magatartással ellentétben azonban megemlíti, hogy már Caraffa 1688-as magatartásából arra lehetett következtetni, miszerint Bécs minden eszközt felhasznál az ellenzékiesség megtörésére. Miután ugyanis Caraffa Szebenbe érkezik, és megbeszélést folytat Teleki Mihállyal, első dolga megfélemlíteni és megaláznia az erdélyi urakat.²⁰⁴

Az 1688-as szebeni Caraffa-találkozót Bethlen is megemlíti. Mint írja, Caraffa nem pontos instrukciókkal érkezik Bécsből, csak azzal, hogy „quod serviti caesaris melius et practicabilius videtur, pro re nata faciat[...]” Látván Caraffa a műmezítelenségünket, és hogy Erdély men diplomára, nem fejedelem, tanács és ország nevek, hanem járomra méltó és alkalmas, melius e re caesaris iudicavit Transsylvaniam accipere et opprimere, quam per diploma et suavia conservare et reformare juxta proiectum meum.”²⁰⁵ Egyébiránt szintén Cserei az az emlékirat, aki megjegyzi – e témakörnél maradva –, miszerint Rabutin a maga kénye-kedve szerint táncoltatja az erdélyi magyar urakat.²⁰⁶

A 17. század utolsó évtizedeiben nemcsak a Habsburg-ház érzi megszilárdítottnak erdélyi hatalmát, de nyilvánvalónak látszik, hogy a török–osztrák összetűzés a Habsburgok javára dől el. Az erdélyi arisztokrácia nagy része a császár iránti lojalitást választja. Ez az arisztokrácia ugyanis szemtanúja az 1680–1690-es történéseknek, amikor is – ahogyan azt Cserei Mihály találóan megállapítja – az ország a pogány fajárma helyett a Habsburgok vasjarmát kénytelenek a nyakukba venni.

A Bécs általi nyomás ugyanakkor egyre erőteljesebben jelentkező ellenállást gerjeszt az uralkodó osztályok körében. Ez az ellenállás azonban nem egységes, sokkal inkább politikai és gazdasági csoportérdekeken alapul. Jóllehet a nemesség felháborodik az őt ért jogfosztások miatt, nem lép tovább, mivel kiváltságos helyzetének garanciáját mégis a császárból véli felfedezni. Mi több, a nemesség hangadói – Bánffy György, Apor István, Haller István stb. – előnyös pozíciókba próbálnak kerülni az udvar iránti lojalitásuk bizonygatásával. Ugyanakkor azonban Bethlen Miklós magatartása kétértelmű. Ürügyet ennek emlékiratában való vázolására az 1693-as események felelevenítése szolgált, amikor is az uralkodó a kancellár Bethlent Bécsbe költöztetné – s ő nem kíván eleget tenni e császári parancsnak. Mint írja, a bécsi körök meg vannak győződve arról, hogy németellenessége miatt nem költözik „a bestye lélek német kurva fia”²⁰⁷ közé. Grófi kinevezése hasonló incidensre ad alkalmat. Kezdetben nem kívánja elfogadni e titulust, visszaemlékszik azonban Teleki Mihály tanácsára: „Vedd fel, mert kénytelenek lesznek véle, a németek, a pápisták és ama csiri csankó magyarországi

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ BMÖ. I. 377.

²⁰⁶ Cserei: I. m. 249.

²⁰⁷ BMÖ. II. 10.

magyságos urakra nézve, mert nem becsülnek, sőt hátravetnek benneteket.”²⁰⁸ Ugyanakkor nem tudja nem észrevenni, hogy a katolikusok úton-útfélen rangemelésben részesülnek: „... és a titulus alkalmatossága latens persecutio et esca illecebrosa ad apostasiam”.²⁰⁹

A középnemesség ezzel szemben elégedetlen mind az arisztokrácia megengedő és békülékeny magatartásával, mind addigi szerepköre és lehetőségei beszűkülésével. Ebből fakadóan a középnemesség két irányba tekint: Bécsre és az erdélyi arisztokráciát vádolja saját helyzete romlása miatt, ugyanakkor valamelyest rokonszenvez a császári hatóságokkal, mivel ezeken kívül nem lát más olyan erőt, mely megvédheti az alsóbb osztályok részéről jövő fenyegetésekkel szemben. Ilyen körülmények között természetesen nem alakulhat ki egységes Habsburg-ellenes nemesi ellenállás.

Az 1703-as szabadságharc Erdélyt feszültségekkel teli, forrongó állapotban találja – állapítja meg Wesselényi István; naplójának sorai közel sem az egyszerű időtöltés hangulatát árasztják. Sokkal inkább arról tanúskodnak, hogy a szerző nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy magyarázatot találjon az általa is képviselt arisztokrácia hanyatlásának okaira és mikéntjére, valamint a bécsi udvar ígéretei és a császári hatóságok és zsoldos katonaság kíméletlen terrorja között levő ellentmondásokra. Ebben a vívódásban bontakozik ki a kép, mely részletesen ábrázolja az 1703–1708 közötti évek Erdélyének minden vonatkozású problémáját, Wesselényi erkölcsi és politikai tartását.

Érdekes módon, Wesselényi – császárhűsége ellenére, bár a politikai élet élvonalában van, az udvari körök éberrel vigyáznak arra, hogy tényleges hatalmi tényezővé ne válhassék Erdélyben. Az udvar ellenszenvét minden bizonnyal azzal váltja ki, hogy nem azonosítja magát teljesen a bécsi politika Erdéllyel kapcsolatos szándékaival. Mint említettük, jóllehet nem kérdőjelezhető meg a császárral szembeni lojalitása, tovább él benne a kuruc mozgalom idején megfigyelhető transzszilvanista törekvés, miszerint most már a Habsburg-fennhatóság alatt próbálni kell védelmezni az ország hagyományos intézményeit és az erdélyi arisztokrácia érdekeit a feltétlen behódolást követelő osztrák adminisztrációval szemben. Az udvar és a magyar főnemesség képviselői között létrejött szatmári kompromisszumot Wesselényi ugyanis úgy értelmezi, hogy Bécs jogot nyer ugyan összbírodalmi politikát folytatni, ami kizárja Erdély autonómiájának elvi lehetőségét is, főként külpolitikai tekintetben, de ez nem jelenti azt, hogy az ország eddigi törvénykezési, törvényhozási, közigazgatási, gazdasági, kulturális, vallási és más intézményeit teljesen az udvar ízlése szerint kell átstrukturálni. A bécsi politikai körök viszont éppen ez utóbbit igyekeznek elérni, függetlenül attól, hogy ez milyen következményeket von maga után. Ez az ellentmondás taszítja Wesselényi Istvánt arra az útra, amely jóllehet nem nyílt formában, de lényegében mégis bizonyos burkolt rendi opposíciót jelent a Habsburg-hatalommal szemben, és ezt Bécsben nyilvánvalóan nem veszik jó néven.

E fejezet keretei közé kívánczik Apor Péter „antielemezése” is a Habsburg-hatalom megszilárdítását célzó módszerekről és eszközökről. Az emlékiratok nagy részétől eltérően Apor Péter memoárjából, a *Metamorphosis Transylvaniae*-ből hiányzik az elbeszélő jelleg, a cselekményesség, a jellemábrázolás. A konzervatív szemléletű, idős erdélyi nemes a fél évszázaddal korábbi Erdély szokásairól, erkölceiről, mindennapjairól és ünnepeiről ír. E megszépített, idealizált múltból viszonyul minden – a leromlott, értékvesztett jelen, és így válik a múlt mintegy ellenpontjává az író környezetének.

²⁰⁸ BMÖ. II. 21.

²⁰⁹ BMÖ. II. 21.

Nem kétséges, hogy sarkított kép ez, melyből a sok életszerű megfigyelés ellenére is túlzottan egyszerűsített, csak fehér és fekete színnel megrajzolt kép alakul ki, de Apor Péterre éppen ez jellemző: múlt és jelen pólusait az írói alkotó fantázia festi oly ellentétes színűekké, és ez a hagyományokhoz fordulás fejezi ki a legadekvátabb módon a világgal, a bécsi politika konszolidációs tendenciáival szembehelyezkedő magatartását.

A *Metamorphosis* valójában egy belsőleg determinált, fiktív világ és a szerző szubjektivitásával bemutatott külső, lehangoló realitás határán ingadozó, a két szférát permanensen egybevető munka, mely narrációs struktúraként egy élettörténetet választ, és bár egyes szám első személyben, a hitelesség igényével íródik – az emlékirat határműfajából adódóan –, az objektív történelmi valóság szempontjából sok esetben pontatlannak, elfogultnak minősül. Adekvát tükrözője azonban annak a lét- és életérzésnek, melyet a 18. századi mutációk váltanak ki abból a nemességből, amely mindaddig a szinte megváltoztathatatlan viszonyok érték- és szokásrendjében élt.

A változások okozta válságérzés és tehetetlenség – mely Apor Péter munkájában mindvégig nyomon követhető – a kor egész erdélyi nemességére jellemző. Mert a 18. század második harmadától kezdve már számára is nyilvánvaló, hogy a régi világ menthetetlenül letűnően van, az új világban pedig olyan erők érvényesülnek, melyeket képtelen ellenőrzése alatt tartani. A legfeljebb tartományi méretekben gondolkodó erdélyi rendek ellenállása a bécsi politika európai kitekintéssel és birodalmi gyakorlattal rendelkező abszolutizmusával szemben kudarcra ítéltetik. S bár nem szívesen vallja be, az erdélyi nemesség valójában már sejti, hogy Béccsel, a modernizációval szemben eleve esélytelen, következképp felmerül benne a pusztulás, a „világ vége” látomása.

Ennek a kornak, társadalmi osztálynak, mentalitásnak a reprezentánsa Apor Péter és a *Metamorphosis Transylvaniae*. „A könyv olyan ízes, mint egy flamand kép” – állapítja meg róla Szerb Antal.

Az Erdély manírjairól és etikájáról, életéről szóló sóvárgás, a külföldről beáramló civilizációs formák és hatások elleni tiltakozás a magyar kulturális konzervativizmus első megnyilvánulásainak egyike.

”Oka pedig ezen írásomnak az, hogy mivel ab anno 1687, amely esztendőben a német legelsőbbben bejőve, azoltától fogva látom minden esztendőben új-új mód, avagy amint az német mondja, nájmódi vagyon, úgyhogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább paszamántos köntösökre vágyunk, és már atyáink szokott eledelét meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincsen, és különbnél különféle drága ételeket nem főz, hogy azért azon időbeli bécsi szokás, amelyben, amint másutt is íram, más munkában, midőn erat pingvissimus vitulus et rarissimus titulus, maradváinknál éppen feledékenységbe ne menjen, ami kevés eszembe jut, leírom” – indítja a *Metamorphosist* Apor Péter,²¹⁰ aki a kor többi emlékirójához hasonlóan szükségesnek véli megindokolni, miért kezd hozzá emlékei megírásához.

A memoárból – mint már említettük – egy letűnt világ minden dimenziójáról kimerítő részletességű képet nyerünk. Az alábbiakban – elvonatkoztatva az anyagi valóságot ábrázoló részekről – két olyan aspektus, mely mentalitásbeli változásokra utal: „Az 1687. esztendő előtt olyan emberséges ország vala Erdély, hogy egy pénz nélkül keresztül mehetél volna rajta; mégis mind magad, mind lovad jól lakhatott volna [...] úgy abban az időben az urak épen az pénz gyűjtésre semmit sem vigyáztanak, hanem csak az egy böcsületre és

²¹⁰ AP. 315–316.

emberségre; az paraszt is, sem magyar, sem szász, sem oláh, szegényebb nem volt, mint most, sőt bizony sokkal gazdagabbak voltak, mint most.”²¹¹

Az erkölcsi és vallási kérdések fejtegetésén túl Apor a titulusokról is véleményt mond: régen kevesen bírtak címeket, rangokat. I. Lipót azonban címesővel árasztja el Erdélyt. E kérdést Apor igen részletesen és indulatosan tárgyalja, jó információs anyagot szolgáltatva arra vonatkozóan, hogy ki mikor kapott címet. A konzervatív szerző maliciózan értékeli a ranginflációt: „mennyi báró, mennyi gróf lett, hosszú volna leírni, mert teli vélek az ország; azt az egyet írom csak le, hogy az mennyin vagyunk grófok és bárók, hogy ha úgy viselnők az grófságot és báróságot, mint az régi magyarok viselték, egész Erdély elég nem volna, hogy titulusunknak megfelelhettünk.”²¹²

Tartalmát és formáját tekintve is új szint jelent az emlékirók munkái között Vizaknai Bereck (Briccius) György naplója [Vizaknai Bereck (Briccius) György naplófeljegyzései (1693–1717)]. Az 1693-ban Hollandiában kezdett napló a szerző hazajövetelét követően is folytatódik, így a 18. század második évtizedére átnyúló feljegyzések a kurucok és labancok közti harc hiteles forrásaként jöhetnek számításba. Annál is inkább, mivel Vizaknai maga is közvetlen résztvevője az eseményeknek.

A naplókönyvecske második része eseménytörténeti beszámolónak tekinthető, annak ellenére, hogy ez a tartalmi egység családtörténeti feljegyzésekkel indul. Családi életének néhány állomását vázolja, anélkül, hogy valamennyi változásról beszámolna. Változást – láttatásában – az 1703-as év hoz, amikor a szerzőt a Rákóczi-szabadságharc kezdetének évében városi assessornak választják meg. A közhivatal vállalása fordulatot hoz életébe, és ettől kezdve a napló jellege is megváltozik. A rövid napi feljegyzések terjedelmes, az emlékezetre támaszkodó részletekkel váltakoznak, és családi jellegű közlésekre csak elvétve bukkanunk. Vizaknai naplójának e fejezete Kolozsvár lakosságának a kuruc időkbeli magatartására és a Rákóczi-szabadságharc hullámozó menetére derít fényt az események e jelentős helyi szereplőjének meglátásai alapján.

Kolozsvár a kuruc és a labanc csapatok között örlődik, és a városnak, illetve lakóinak jócskán kijut az eseményekből: Rabutin Kolozsváron; Csáki László gróf és Vajó András blokádja; Kolozsvár Teleki Mihály általi 1704. szeptember 24-i bevétele; fegyverszünet; Rabutin patai legyőzése; a szabadságharc egyéb erdélyi vonatkozásainak a városra való kisugárzása, a szerző részvétele a diétán, Pekri Lőrinc táborában folytatott tevékenysége stb. Vizaknai számára az egyetlen lényeges kérdés: hogyan szolgálhatná a legeredményesebben városa és polgártársai érdekeit? Keresi a kiutat a válságos helyzetből, miközben tudja, hogy a döntés óhatatlanul elkötelezettséget jelent egyik vagy másik oldalon. Az események igazolják a fenntartásokat, hiszen a város 1703–1711 között többször cserél gazdát.

Vizaknai Bereck György a Habsburg-ellenes mozgalom elkötelezettjeként naplójában – természetesen – egyféle láttatásban vázolja a központi hatalom integrációt elősegítő módszereit és eszközeit. Több, Vizaknai által említett esemény Csereiné is feltűnik (például a kurucok kolozsvári győzelme, a gyulafehérvári, szentbenedeki csaták, a Guthi István vezette kuruc csapatok Holdvilág melletti veresége, a labancok nagyváradi győzelme stb.) Prohabsburg szemlélete miatt azonban Cserei nyilvánvalóan más értékhierarchiába sorolva tárgyalja az említetteket.

²¹¹ AP. 335.

²¹² AP. 317.

Egy másik kolozsvári emlékiró, Szakál Ferenc történeti naplót ír – beszámolója az önállóságától megfosztott város sorsával azonosuló polgár életérzésének beszédes tanúsága. Írásra a tekintélyt biztosító közéleti tisztség (óvári városnegyed kapitánya) készíti. Naplója szintén a kuruc harcok éveit fogja át, és többnyire a kuruc–labanc összetűzéseket tárgyalja. Igyekszik az eseményeket azok megtörténte után azonnal vagy rövid idő elteltével feljegyezni, biztosítva azok tárgyszerűségét. Hogy így cselekedett, arról egyik kijelentése is tanúskodik: „ez után 3–4 hetekkel írom ezt”. A mozgalmas történelmi események részeseként ő is azokra a mozzanatokra összpontosít, amelyeknek közvetlen szereplője volt. Jó megfigyelőként környezetének, a körülötte történeteknek valósághű percipálója. Írásának a részletekre kiterjedő aprólékossága és pontos tájékoztató jellege avatja a naplót értékes forrássá.

Ellentétben az ugyanabban a korban született és tartalmilag is sok közös vonást mutató Vizaknai-emlékezéssel, az országos politika történései helyett a helyi változásokat részesíti előnyben. Az erdélyi kuruc mozgalomnak inkább a Kolozsvárt és környékét érintő mozzanataira figyel. Elsősorban azt jegyzi fel, amit személyesen tapasztalt, és azokról ír, akikkel az események összehozták. „Rákóczi Ferenc híre lengedez[...] lengedez a hír, hogy ide is, Kolozsvárra is eljönnek [a kurucok]”.²¹³²¹⁴ „1703 die 20. Septembris. Ez néhány napokban, mivel a kurucok néha-néha igen közel jártak [...]”²¹⁵ – olvasható Szakál Ferenc 1703-as feljegyzései között. A naplójegyzetek alapján körvonalazódik Kolozsvár lakóinak a kuruc csapatok többszörös megjelenésével, az osztrák seregek ellenállásával, az 1703–1711 közti tragikus eseményekkel szembeni magatartása – s mindezek átszőve egy olyan város történéseivel, mely a háborús időkben is éli a maga mindennapi életét.

A szubjektum előtérbe kerülésének magyarázata az, hogy Szakál Ferenc – a többi emlékiróhoz hasonlóan – az éles politikai vetélkedés hatása alatt áll. Ez azonban nem zárja ki, hogy feljegyzéseiben a hallottak és a másoktól nyert információk is helyet kapjanak. Többször találunk a napi jegyzetekben erre utalást: „lengedez a hír”, „semmi hír eddig efelől nem hallatván”, „új hír” stb.

A hallott események lejegyzésében tárgyilagosságra törekszik. Kritikai érzékre vall és szavahihetőségét támasztja alá, hogy semmit sem rögzít addig, míg meg nem győződik a hír valódiságáról. Ilyen értelemben valóságos hitvallást fogalmaz meg: „[...] de minthogy mostan inkább több dolgokat nem igazán hirdetnek, mivel az igazat nem is merik valójában mondani, azért én akarván elvárni, mikor valóban hitelesen hallhassam azon dolgokat – de a mai napig is nem egyeznek efelől való hírek –, azért ezt várván, el is vétettem napját, mikor volt.”

Szemben Vizaknai Bereck Györggyel, aki utólagos eseménytörténeti beszámolókat készít, Szakál Ferenc a történeteket egyénileg elbírálván tömörít vagy részletez. Nem törekszik valamennyi történés megörökítésére. Naplója mentes a megtörténeteket szárazon közlő beszámoló stílusától, de a másik végletet jelentő patrióta-vallásos inspirációból eredő érzelmességtől is. Az események hiteles megrajzolása mellett a szereplőket is jellemzi. Hitbuzgó unitáriusként nem tud belenyugodni a bécsi udvar pártfogását élvező jezsuiták hatalmi törekvéseibe. Így aztán nem is titkolja, mennyire ellenszenves számára az a jezsuita páter, aki „ennek a városnak a bosszúságára járt”. Az Óvár kapitányaként gyűlik meg a baja a várost „bolondoskodtató” és a tanácsot semmibe vevő Vízkeleti Zsigmond kolozsvári jezsuita házfőnökkel, akiről korántsem hízelgő portrét fest. A közéleti szereplés amúgy sem csábítja,

²¹³ KE. 241–253.

²¹⁴ KE. 275.

²¹⁵ KE. 278.

és igyekszik is a kellemetlen feladatokkal járó tisztségektől, mindenekelőtt a fertálykapitányságtól megszabadulni. Ez – mint írja – több ízben kárára volt, és sok kellemetlenséget szerzett számára. Nem titkolja a véleményét a város rovására „sok méltatlan dolgot elkövető” császári katonákról sem. Élethű jellemzéseket készít a város lakóiról is. II. Rákóczi Ferenc egyéniségéről egyetlen helyen emlékezik meg. Már akkor felismeri személyiségének jelentőségét, amikor 1703 elején Kolozsváron még csak „híre lengedez”.²¹⁶ Nem külső vagy belső jellemzését adja a reménykeltő fejedelemnek, hanem a biblikus világ hasonlataival ábrázolja. Erdélyt Izráelhez, népét a „kiválasztott” zsidókéhoz hasonlítja. Szakálnál a biblikus összevetés, a fejedelem – Megváltó párhuzam több mint a kordivat sugallta stílusfordulat, Rákócziban a „magyarok testi szabadítóját” látja, aki nyomorgatott népét a császáriaktól, a „mostani római Heródes kegyetlensége” elől megmenti. Szakál és polgártársai számára nem kétséges, hogy „Rákóczi jó dologban indult meg”, és a reménykedés mellett a később beigazolódnak jogos féltés is kiérződik soraiból: „csak a magyar uraimék is a magok gonosz erkölcsökkel ezen Isten, ez ember által feltett jószándékot el ne vesztegelnék”.²¹⁷ A pátoszos hang indolkolt, hiszen II. Rákóczi Ferencet valóban megváltóként várta és tisztelte egész Erdély és Kolozsvár népe.

Vargyasi Daniel István emlékiratának (Saját életének leírása) nagy részét is a Rákóczi-szabadságharc eseményeire való visszaemlékezés képezi. Tényagyaga zömét az 1703–1711 közti események alkotják. Kezdetben a „lázas vétkét az uralkodó Fejedeleme [Lipót császár és király] ellen” „Isten és emberek előtt gyűlöletes és egyszersmind vszedelmes”-nek minősíti. Ekkor még az ellentáborba tartozók egy részéhez hasonlóan Brassóba menekül, a kurucok azonban elfogják, és kényszerítik, hogy velük tartson: Vargyasi Daniel István fiatalkori határozatlanságával és az akkori idők zavaros mivoltával indokolja, hogy végül is „a szövetkezett magyarok társaságába” került. A Rákóczi-pártiak megbízásából Havasalföldre megy, hogy a „mi szomszédunkat a magyarok szövetségének és felvállalt hadviselésének okairól bizonyossá tegye”.²¹⁸

Constantin Brîncoveanuról pozitív képet fest, s megemlékezik kancellárjáról, Constantin Cantacuzinóról is: „Ez már előhaladott korú férfiú volt, aki a maga keleti módon, szőnyegekkel ékesített pamlagán ülven, könyvtárával körülkerítve volt, lelkének különös gyönyörűségét a könyvekben találván.”²¹⁹

A szatmári béke tárgyalásain a Moldvába menekült erdélyi nemesség képviselőjeként vesz részt.

Évek múlva kegyelemben részesül, majd – 1740-ben – bárói rangot kap. Ezekben az években, hatvanéves korában „... a helyzet úgy hozta, hogy midőn a legközelebb következő évben a királyi szent kéz csókolására kellett mennem, hogy az Udvarhelyszéken ürességben levő főkirálybírói hivatalra törvényes kijelölést nyervén, ennél fogva az ő legkegyelmesebb felségének választát a legalázatosabban kinyerjem”,²²⁰ a hivatalt végül is sikerül megszereznie, mely eseményről szintén beszámol emlékiratában.

²¹⁶ KE. 275.

²¹⁷ KE. 275.

²¹⁸ EÖ. VII. 183.

²¹⁹ EÖ. VII. 184.

²²⁰ EÖ. VII. 202.

A szatmári békétől a nemzeti ébredésig eltelt ötven év alatt talán Bod Péter jellemzi leginkább a sajátos erdélyi magyar művelődést. Önéletrajzában feljegyzi a kor közéleti személyiségeire vonatkozó történeteket is – így nemcsak saját környezetének változásáról-alakulásáról vázol képet, de tágabb vonatkozású információkat is nyújt. Csupán egy kiragadott részlet: „Ebben az 1764-dik esztendőben holtanak meg Erdélyben az oláh Püspök Petrus Paulus Aron Episcopus Graeci Ritus Unitorum de Bisztra, aki sokat munkálkodta, hogy az oláhok uniálják magokat a catholicusokkal. Holt meg A[brud] Bányán hozták Balásfalvára, s ott temették el. 2. Nicolaus Adolphus Buccow generalis commendans, aki Erdélyt sokféle bajba ejtette. 3. L. B. Iosephus Iosintzi consiliarius, aki eszköze volt homi dolgokban. 4. Ioh. Simon de Bibartzfalva Procurator, akivel új törvényeket irattak volt sub tit. Codex Theresianus.”²²¹

Az elemzett emlékirodalomban az egyes események, a központi hatalom intézkedései olyan narratív részekbe beleszöve jelentkeznek, melyek nem tárgyalják közvetlenül a kormányzáshoz kapcsolódó problematikát, a Habsburg-hatalom megszilárdítását célzó komplex folyamatot. Így például Bod Péter számára csupán az 1764-es év halottainak számbavétele teremt lehetőséget arra, hogy kielemezze az elhunytak közéleti tevékenységét vagy hogy a régi adminisztrációs és törvénykezési rendszer megreformálási kísérleteiről szóljon. Buccow személyének említését az „Erdélyt sokféle bajba ejtette” megállapítás kíséri. A szerző eme megállapítása a rendek általános véleményét tükrözi, akik szemében a generális a megtestesítője mindannak, ami ellentmond a Diploma Leopoldinum kitételeinek. A Buccow iránti ellenszenvet erőteljesebbé teszi emennek zsoldos mentalitása, mely egyebek közt a Şofronie vezette ortodox román mozgalom vagy a határőrezredek létrehozása elleni tiltakozó mozgalmak elfojtásában is megnyilvánul.²²²

Buccownak a közvélemény általi negatív megítélése munkatársai emlékét is beárnyékolja. Ilyenformán a guberniumi tanácsos Inczédi–Josinczi Józsefet Bod Péter egyszerűen „Buccow eszközének” nevezi. (Inczédi Josinczi Józsefről egyébként Halmágyi István naplójában is olvashatunk, ugyanis Josinczi – kezdetben guberniumi titkárként – Halmágyi elődje volt). Buccow másik munkatársáról, a híres ügyvéd Bibartzfalvi Simon Jánosról – aki Buccow és Samuel Bruckenthal jogi szakértője – Bod megjegyzi, hogy „vele új törvényeket irattak volt”. Itt Bibartzfalvynak a Codex Theresianus kidolgozásában való szerepéről van szó, e törvénykönyv ugyanis Mária Terézia elképzelései szerint egyik fő megvalósítása kellett volna hogy legyen az erdélyi törvénykezési reformnak. A Codex egyébként a központi hatalom által összeállított bizottság munkája, mely bizottság feladata, hogy felvázolja az állandó törvénykezési testületet tervét, a vármegyék és a székely székek szisztematikus tevékenységével, s eme testületek hatékony működése érdekében kodifikálja a jogi normákat. A munkálatok befejeztekor létrejönnek az úgynevezett állandó táblák, melyek 1790-ig működnek, s a feladat második részeként összeáll az öt fő részt tartalmazó Codex Theresianus Transsylvanicus terve. A törvénykönyvet azonban sem a rendek, sem az udvar nem fogadja el – ilyenformán nem lép életbe. Helyette Bécs 1769-ben elrendeli a Constitutio Criminalis Theresianam elnevezésű büntetőtörvénykönyv Erdély általi elfogadását is.²²³

Egy másik emlékiró, aki feljegyzéseiben a központi hatalom erdélyi módszereit és eszközeinek alkalmazási módját tárgyalja Halmágyi István. Az új keletű nemesi családból származó szerző Naplóiban szintén a 18. század derekának éveit örökíti meg. Halmágyi

²²¹ EMD.

²²² Kutschera, Rolf: I. m. 45–59.

²²³ Gál László: **Javallat (Az első erdélyi magyar nyelvű törvénykönyv tervezet 1839)** A bevezetőt írta és a szöveget sajtó alá rendezte Hajdu Lajos. Budapest, 1992. 11–12.

érdekes életutat jár be: szegény kálvinista diákból – a kolozsvári Református Kollégiumban Rettegi György iskolatársa – külföldi tanulmányutak után guberniumi titkárrá válik, majd királyi táblabíró, főkirálybíró, viceprefektus, majd – József császár új, megyei felosztását követően – Hármosház vármegye főispánja.

Első naplója külföldi tanulmányokról, útiélményekről, tapasztalatokról szól, nemzetgazdasági viszonyokról értekezik e feljegyzésekben – a külföldön látottakat pedig minduntalan összeveti az erdélyi állapotokkal. Művelődéstörténeti és néprajzi adalékokban is bővelkednek e feljegyzések (kártyázás Franciaországban és Hannoverben az udvarnál; hollandok-franciák-angolok jellemzése), sőt tréfákkal, anekdotákkal tűzdeli meg írását (a würtzburgi püspök kedvenc zsidójának megbotoztatása a palotaőrség által).

Másfél évi göttingeni tartózkodás után tér haza, és várakozása ellenére elnyeri a guberniumi registratori tisztséget; a Főkormánysház a protestáns jelöltek között a legtöbb szavazattal őt választja, bár maga Halmágyi kezdetben szkeptikus az ügyben: „én nem hiszem ezzel is vagy két esztendeig lelket nem lesnek” – véli (ti. olyannak adják e tisztséget, aki katolizál), nem rejtve véka alá, mit gondol az osztrák katolicizáló politikáról, a cím- és rangesőről, ami ezekben az években előnti Erdélyt.

A származás hiányában adott rangokról Rettegi Györgynek is megvan a maga véleménye: „Igazán megvallom, hogy nem approbáltam eleitől fogva az alacsony, obscurae originis embereknek ebben a saeculumban lett felettébb és álmélkodásra méltó promotiójokat. Ilyenvolt Bukow, ilyen Hadik, Siskovics, Bogáti, Seeberg, Brukenthal, Halmágyi, qui vix habet ubi pedem figat.”²²⁴

Az 1753-as erdélyi országgyűlés munkálatairól informáló naplórészletek Halmágyi István guberniumi tevékenységének éveire datálhatók. A Főnaplót mintegy tíz évvel később írja – ennek fő témája a 18. századi erdélyi történelem egyik korszakos eseménye: a székely határőrség megszervezése.

Az udvar kérésére 1761-ben Buccow generális részletes tervezetet mutat be e vonatkozásban; Mária Terézia elfogadja e projektumot, és 1762. április 15-i keltezéssel kiadja a határőrség felállításáról szóló rendeletet; a feladat érdembeli lebonyolítását (15 000 embert „titulo Landmiliz” felállítani) magára Buccowra bízta.²²⁵

Halmágyi, amikor e naplóját írja, guberniumi titkár; hivatali kötelességei közé tartozik a gubernium tanácskozásainak jegyzőkönyvét vezetni, a rábízott ügyekről referálni stb. Jól ismeri az aktákat; azokat is, amelyeket a bécsi Erdélyi Kancellária felé terjesztenek és amelyeket onnan küldenek Erdélybe is (vármegyék, székek felé). „Ő képviselte egyszersmind e gyorsan változó testületben a continuitást. Őt-hat elnök alatt szolgált, kik egymást gyorsan követték, úgyhogy alig tanult be egyik az ügyek vezetésébe, jött helyébe a másik” – állapítja meg Szádeczky Lajos.²²⁶

Mária Terézia uralkodásának második felében ugyanis elmúlik az alkotmányos korszak, amikor az uralkodó az erdélyi országgyűlés jelölését figyelembe véve nevezi ki a gubernátort. Az udvar katonai reformokat célzó politikája, a határőrség erőszakos megszervezése miatt mindenre hajlandó személyeket kíván a főkormányzói székekben látni, és így Bécs – az

²²⁴ EMD. 170.

²²⁵ Halmágyi István naplói (1752–53. 1762–69) és iratai (1669–1785). Közli Dr. Szádeczky Lajos. Budapest, 1906. 12–13. (A továbbiakban: HIN.)

²²⁶ HIN. XXII.

alkotmány megkerülésével – gubernátorok helyett főkormányzéki elnököket nevez ki; rendszerint – német – katonai főhadparancsnokot. Így nevezik ki a lemondott gróf Kemény László helyett kormányzósági elnöknek 1762-ben báró Adolf Buccow lovassági tábornok, erdélyi főhadparancsnokot, azzal a megbízással, hogy a székely határőrséget megszervezze. Főtanácsosnak a tartományi kancellárrá kinevezett és bárói méltóságra emelt Samuel Bruckenthalt rendelik mellé.

Halmágyi István főnaplója éppen ezzel az új korszakkal, 1762 nyarával indít. Lelkiismereti válságba kerül, mert „jó erdélyiként” hivatali kötelessége a kormány és a fent vázolt elvek szolgálatára kötelezi. 1764 szeptemberében így jellemzi helyzetét: „Ily chrysisekkel kell nekem is szolgálnom, melyekben sokan mondják, hogy durálhatok minden insinuatio nélkül? Ülök a hajó fenekén s hallgatom a felyül zúgó habokat s az Isten kegyelme tart főképpen meg minden világi veszedelmek között. Mert most az ártatlan is hamar elnyomatik.”²²⁷

Lelkiismeret-furdalását úgy csillapítja, hogy naplójában leírja mindazt, amit nem mondhat ki nyilvánosan; és mivel – mint említettük – hivatala révén testközelből ismeri Erdély politikai elitjét és első kézből a titkos rugókat mozgató aktákat, naplója felmérhetetlen értékű történelmi forrás.

Gróf Haller János és gróf Kemény László gubernátorok, majd Buccow főkormányzéki elnök, Bruckenthal kancellár, később gróf Hadik András, O'Donell főhadparancsnokok mellett jelentékeny hivatalt tölt be, és gróf Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellár, gróf Lázár János országos elnök, gróf Bethlen Miklós főkommissarius, gróf Teleki László kormánytanácsos – általában mind döntéshozó tényezők – bizalmasaként vagy ismerőseként, feljegyzései a legjelentősebb állami ügyekre vonatkoznak: Buccow túlkapásai; Buccow halála; Hadik András érkezése és az erdélyiek reménykedése; II. József reformjai; a Gubernium tevékenysége; az adórendszer; ausztriai lutheránusok Erdélybe való telepítése stb. 1766-ban az addig leírtak mintegy megkoronázásaként a szerző az udvarnak Erdélyről való vélekedését jegyzi le – onnan ugyanis úgy néz ki, hogy minden jó, ami Erdélyben fellelhető a szászok, minden rossz, zajongás, konfúzió a nemesek „érdeme”.²²⁸ Naplójában központi helyet foglal el a székely határőrség megszervezésének problematikája, mely az akkori politikai életet leginkább foglalkoztató kérdés. 1763–1764 között maga is tagja lévén a székely határőrség szervezésére kiküldött bizottságnak, valóban szakavatott ismerője e témának.

A Napló a határőrség szervezéssel szembeni ellenállást sem hallgatja el. A székelyeknek – a Diploma Leopoldinum kitételei szerint ugyanis – katonai szolgálatteljesítés fejében nem kell adózniuk. Az új rendszer számára, mely állandó saját hadsereget működtet, a székelyek nem reguláris és bizonytalan csapatokat jelentenek, akik sok esetben pénzzel váltják meg a katonai szolgálatot. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot követően még erőteljesebben nyilvánul meg optimális megoldásként ez a tendencia. A székelység vissza kíván térni régi kiváltságaihoz, saját katonai szervezettségéhez, vagy – amennyiben ez nem lehetséges – inkább megváltja a katonai szolgálatot.

1762 áprilisában mégis megkezdődik a székely határőrség szervezése. Buccow második projektuma alapján két gyalogos és egy lovas ezred felállítását célozza a hatalom. Buccow katonai bizottságot küld ki Karl Schröder ezredes vezetésével.²²⁹ A bizottság megkezdí a sorozást – „önkéntes” alapon.

²²⁷ HIN. 130.

²²⁸ HIN. 266.

²²⁹ HIN. 13, 21.

A székelyek már a kezdetektől fogva ellenállást tanúsítanak. A Napló több ízben jegyez fel panaszokat az erőszakkal felállított határőrezredek vonatkozásában.²³⁰ A „jobb” meggyőzés érdekében előbb megjelennek a császári katonai alakulatok, majd maga Buccow tábornok személyesen, hogy részt vegyen az újoncok eskületétélén. A sorozás egyre több akadályba ütközik, a székelyek tiltakoznak az erőszakos katonaállítás ellen, és nemegyszer elmenekülnek, illetve Moldvába emigrálnak emiatt.²³¹ A zavargások egyre aggasztóbb méreteket öltenek és felerősödik a rendszerellenes harc. Egy év múltán Mária Terézia visszarendeli Buccowot, és Siskovich tábornokot bízta meg az akció további vezetésével. Az új bizottság élén – melynek tagja Lázár János és Bethlen Miklós is – Siskovich tábornok munkába kezd. Tevékenysége eredménye az 1763. október 8-i császári pátens. Halmágyi élethűen rögzíti a határőrezredek létrejöttéhez kapcsolódó eseményeket – a mádéfalvi történeteket, a székely határőrmilícia 1764-es szabályzatát, Buccow vádjait a Siculicidiummal kapcsolatban.

Buccow 1764-ben bekövetkezett halála jó alkalom Halmágyi számára a tábornok jellemzésére – a kép pedig távolról sem pozitív.²³²

A határőrezredek állítására végzett tevékenységéről Halmágyi jegyzőkönyvet is készít, mely Teleki Domokos véleménye szerint a katonásító bizottság jegyzőkönyvének csaknem teljes példánya. A jegyzőkönyv Mária Terézia 1763. május 21-i rendeletével kezdődik, mely a bizottság működésének irányt szab. Ezt a bizottság üléseinek és tárgyalásainak jegyzőkönyve és iratai követik, majd a vegyes törvényszék szervezete, a büntetővizsgáló bizottság utasítása, a „hadi articulusok”, a „regulamentum” a székely határőrség számára, majd táblázatos kimutatások. A jegyzőkönyv ugyanakkor aktákat is tartalmaz a román határőrségről.

A buccowi terrorrendszer– és ebben Bruckenthal szerepvállalása –, majd ennek az attitűdnek a Hadik András általi ellenpontozása, és utóda, O'Donnell egyénisége, gróf Lázár János és Bethlen Miklós személye – a napló narratívájának alappillérei. A székelyek ellenállásait a törvénytelen katonásítás ellen, a Horea–Cloșca–Crișan vezette felkelést, a Buccow halála utáni felszabadultságot, majd Hadik pozitív hozzáállását az erdélyi eseménysorozathoz – mind belefoglalja írásába Halmágyi.

A Napló ugyanakkor nemcsak a politikai élet alakulásának hiteles ábrázolása. Halmágyi István – jó megfigyelőképességgel, amint az első naplójából is kitűnik – a társadalom alakulását is nyomon követi, a vallási villongásokat – a protestánsok üldöztetésétől a jezsuiták térnyerésén keresztül –, az egyházi élet alakulását, az iskolaügyet, a gazdasági életet, az adózási viszonyokat. A gazdasági életre vonatkozóan felfigyel arra, hogy Bécs gazdaságpolitikája tudatosan gátolja az országbeli fejlődést. A jobbágyság emigrációját tekintve pedig kimondja, hogy a jelenség kivizsgálására „Cancellistákat küldének ki, hogy a profugium okairól inquirálnának. Kevés volt, ki az adónak súlyosságát említette volna, többire mind a földesurak keménységét allegálták; midőn pedig a szolgálat rendét előkérdezték, kevés találtatott, ki a mensurát általhágta volna”.²³³ Mindezeket kaelidoszkópszerűen megtűzdelve anekdotákkal és családi történetekkel. Beszámol arról is, hogyan szeretett volna megválni

²³⁰ HIN. 22, 44, 62, 77.

²³¹ HIN. 53, 94.

²³² HIN. 118.

²³³ HIN. 127.

guberniumi tisztségétől, „abból a sok változásból, ha lehet menekedjék”,²³⁴ Bruckenthal azonban megüzeni neki Bécsből, „hogya arról ne is gondolkozzék, mivel a gubernium mellől elmennie nem lehet”.²³⁵

1769-ben az aranyosszéki főkirálybírósgát szeretné megszerezni – kísérlete azonban visszautasításba ütközik. Mint Hadik András bizalmas közléséből értesül, előléptetését az is gátolja, hogy hazafisága és vallásossága miatt beárulták az udvarnál. Felelete: „Az az igaz hive őfelségének, aki hazáját szereti és ennek megmaradását a királyi szolgálattal egybeköti.” Vallására vonatkozóan pedig – protestáns lévén – elégtétellel állapítja meg: „ezen részben sem tértem ki határomból”.²³⁶

Jellemző az akkori erdélyi és bécsi állapotokra Hadik nyilatkozata: „Azok, kik most kormányon ülnek, nem szeretik az igazmondást, oly három-négy emberekkel tart B[ruckenthal] B[áró] is correspondentiát, kiknek se lelke, se vallása nincsen; hazudnak mindent rakásra, egyébbel magoknak meritumot nem szerezhethvén, hímezik hámozzák a dolgokat, és más színekkel festik azokat; de lekopik nemsokára a hamis festék és akkor fogja őfelsége az igazságot a hamisságtól megkülönböztetni.”²³⁷

1784-ben Halmágyi új feladatot kap a Guberniumtól. Szébenben tartózkodik, mikor a román jobbagyság mozgalmának híre ideérkezik. A Gubernium őt küldi Alsó-Fehér vármegyébe, hogy ott vizsgálatot indítson a mozgalom keletkezése okai kiderítésére, szüntesse be a katonai összeírást és csillapítsa le a felkelőket. Halmágyi vizsgálata, jelentései és ezek mellékletei rávilágítanak a felkelés okaira, céljára – és új adatokkal gazdagítják a Horea-világ történetét. A felkelés maga azonban Halmágyi vizsgálatát követően robban ki ténylegesen, és lefolyásában Halmágyi nem játszott szerepet; feljegyzései nem is tudósítanak erről.

A napló, mely lényegében a székelység nagy társadalmi átalakulásáról rajzol reális képet, tárgyilagos történelmi forrásnak minősül; szerzője szemtanú, aki kötelességének véli a történelmi események és folyamatok rögzítését az utókor számára.

Naláczi József az emlékiróknak abba a csoportjába tartozik, aki közvetett módon tárgyalja a központi hatalomnak a rendszer megszilárdítását célzó intézkedéseit, e vonatkozásban ő főképp a látszólagos megnyilvánulásokról számol be. A „nagy történésekkel” ellentétben ugyanis saját személyes világának láttatását részesíti előnyben. Emlékiratát eredetének, családjának, tanulóéveinek bemutatásával indítja. Személyes jellegű – néhol csapongó – megállapításai közé beékeli azonban az 1762-es „nagy rémulést a muszkatatóroktól, folyván akkor a 7 esztendőss prusszus háború felséges Mária Thérézia és Nagy Fridrik között, amidőn a muszka cárné, a nagy Katharina minket cserben hagyván, a prusszus király mellé állott. Igaz volt, hogy 80 ezer tatárból való népe készen is állott a lejövetelre...”²³⁸

Naláczi József feljegyzéseiben utal Halmágyi István naplójára is, amit jól ismert, és igen nagyra értékelt. „Igen szép munka, maga néhai marosszéki főtiszt Halmágyi István úrtól kaptam volt olvasásra. Annál több talán nincsen is” – vélekedik a naplóról.²³⁹

²³⁴ HIN. 244.

²³⁵ Uo.

²³⁶ HIN. 359.

²³⁷ Uo.

²³⁸ EÖ. VIII. 129.

²³⁹ EÖ. VIII. 131.

Feljegyzéseiben gyakorta szerepel az erdélyi nemességnek a németiséghez való viszonyulása. Gondban voltak a német urak – állapítja meg nem minden kajánság nélkül –, mivel az erdélyi nemesség nőtagjai nemigen bírták a német nyelvet. „Az egész országban senkit sem ismertem mást, aki németül tudott, hanem csak generális gróf Gyulai Ferencné, gróf Haller Karolinát, gróf Teleki Pálnét, a Doboka vármegyei főispánét; a gavallérok közül is csak azok tudtak, akik vagy katonák voltak, vagy akadémiákon jártak.”²⁴⁰ E „nyelvi ellenálláshoz” a magyarság külsőségeiben való megnyilatkozásai társultak: 1791-ben, mikor Kolozsváron II. Lipótnak az országgyűlés felesküdt, „kisasszonyaink a nagy nemzeti igyekezetben magyarosan akarának öltözni [...] Erdélyben a német főköttöt gróf Teleki Pálné tette fel, gróf Haller leány, másnak senkinek sem volt [...] Az urak is mind magyar köntöst viseltek, s azután csak hamar, néhány esztendő múlva öltözenek kaputba, striblibe s miaffélébe.”²⁴¹

Naláczi József anekdotákkal, családi történetekkel megtűzdelt emlékiratából sem hiányzik a pártfogó Hadik András jellemzése. Mint általában a kor erdélyi magyar emlékirói, ő is tisztelettel, mi több, feltétlen ragaszkodással ír róla: „Ez a nagy úr nemcsak hadban volt nagy, hanem a haza dolgaiban is olyan értelemmel bírt, hogy sem a deákban, sem a magyarban ékességét senki is az egész hazában utól nem érte” – jellemzi Hadikot.²⁴²

A kor emlékirodalma egyaránt tükrözi a bécsi politika, illetve a politikai és katonai hatóságok tevékenységet, a Habsburg-uralom megszilárdítását célzó módszereket és eszközöket. E kérdéskör tárgyalásának a módja, az elemzési készség, az ok-okozati kapcsolatok láttatása, a gondolatmenet és az érvrendszer – természetszerűen – szerzőnként más-más. Az emlékirók között fellelhetők a politikai és közélet markáns egyéniségei, az arisztokrácia és a vidéki középnemesség, a városi polgárság képviselői, Habsburg-ellenes és osztrák-szimpátiát melengető, lojális szerzők – akik más-más szemszögből tárgyalják a megtörténtekeket. Mindegyikük munkája azonban hozzájárul az illető kor tükrözéséhez, mely csupán ezeknek az emlékiratoknak az összessége alapján rekonstruálható.

²⁴⁰ EÖ. VIII. 133.

²⁴¹ EÖ. VIII. 133.

²⁴² EÖ. VIII. 135.

IV. A Habsburg-uralom erdélyi következményei

IV. 1. A politikai élet és az intézményrendszer területén jelentkező átalakulások

A Habsburg-uralom politikai és intézményrendszert érintő következményeinek láttatása a a korabeli erdélyi magyar nyelvű emlékirodalomban különböző formában és az uralommegszilárdítás fejlettségi fokának függvényében történik. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy e változások elsősorban azokat az emlékiratokat foglalkoztatják, akik közvetlen módon implicáltak – alanyai vagy legalábbis tanúi – e változásoknak. Az is szembeötlő, hogy a beilleszkedés első szakaszában a Habsburg-uralom politikai következményeinek a tükrözése hangsúlyosabb. Az évek múlásával, az osztrák uralom kiteljesedésével, amikor Erdély pozícióját – s ezen belül a rendek helyzetét – illetően nem csillan fel egy más alternatíva esélye, az emlékiratok jobbra a hatalom politikai célkitűzéseinek valóra váltását, ezeknek a társadalomra gyakorolt hatását, illetve a közigazgatási, törvénykezési vagy pénzügyi reformokat taglalják. Ezeket is főként akkor és annyiban, amikor és amennyiben változást jelentenek a hagyományos struktúrákkal és szervezettséggel szemben. Természetesen az emlékiratokban fellelhető célzások, utalások vagy konkrét leírásai a Habsburg-installáció politikai vetületeinek, valamint az intézményrendszert módosító intézkedéseknek a szerző szándékai szerint csak „másodlagos információk” lehetnek, hiszen az emlékirók közvetlen célja nem a fennálló politikai elemzése vagy organizatorikus rendeletek nyomán követése. Az emlékiró tényeket, eseményeket-eseménysorokat sorol fel, melyeket saját és társadalma életéből szelektál. A politikai vagy intézményrendszeri vonatkozás tehát igencsak esetleges a narráció folyamán, és sokkal inkább közvetlen vagy közvetett utalásokból áll. A szerző nézőpontja és a történelmi igazság közti korrekt megfeleltetés érdekében figyelembe kell vennünk az emlékiratok keletkezésének körülményeit is. Az első szakaszban – melynek emlékirodalmában a Habsburg-uralom politikai következményeinek erőteljesebb ábrázolása jelenik meg – a legszámottevőbb szerzők valahogy hasonló körülmények között írják visszaemlékezéseiket. Bethlen Miklósról van szó, aki császári fogságban írja emlékiratait és Wesselényi Istvánról, aki – bár szabadlábon van – naplóját szigorúan császári környezetben írja, mondhatnánk akár, hogy Bécs árgus tekintetét érezve magán. E körülmények természetesen tompítják mondanivalójukat. A szerzők tudatában vannak annak, hogy a papírra vetett gondolatok egynémelyike felhasználható ellenük. Emiatt néhány aspektust nem is említene. Például Wesselényi Bethlen Miklós ügyének tárgyalása és az – egyébként megdőbbsen – rendek vitája kapcsán megjegyzi, hogy e vitákat nem jegyezte fel naplójába.²⁴³ Politikai és társadalmi státusukat tekintve Bethlen Miklós és Wesselényi István egyaránt azok, akik a Habsburg-installáció első időszakának politikai vonzatait, az események gerjesztő okait valós mivoltukban mérik fel. Az írásaikban kronológiai szempontból fellelhető párhuzamok, ugyanakkor azonban az eseményeknek a különböző látószögből való vázolása miatt a két szerző információs szempontból a legerősebben kiegészíti egymást.²⁴⁴

Kortársaik közül – akik szintén a beilleszkedés első szakaszát ábrázolják – Apor Péter tulajdonképpen az életmód- és életformabeli, nemesi szokásokban megnyilvánuló válto-

²⁴³ Napló. I. 131, 134.

²⁴⁴ R. Várkonyi Ágnes: **Bethlen Miklós gróf, a politikus.** Erdélyi Múzeum. LV. 1992. 1-2, 12.

zásokat percipiálja, Cserei Mihály – távolabb a dolgok menetét meghatározó erőktől – magánvéleményét fejt ki a Habsburg-hatalom kiteljesedését illetően, míg Szakál Ferenc jobbra városa, Kolozsvár eseményeire koncentrál, és II. Rákóczi Ferenc híveként láttatja a kuruc–labanc viszályt.

Az, hogy az említett emlékirók különböző szemszögből vizsgálják az általuk elmondottakat, nem zárja ki, hogy az elbeszéléseikbe foglaltak többé-kevésbé kiegészítsék egymást. A különbözőségek ellenére már a Habsburg-uralom kezdetén körvonalazódik egy közös vonás, ami – ez esetben – az uralomváltás politikai következményeit illeti. Más-más hangsúlyokkal és motivációkkal, de erőteljesen jelentkezik ez emlékiróknál a kiábrándultság – egyeseknél kifejezetten a kudarc – érzése. Ez jórészt annak tulajdonítható, hogy az osztrák uralom kiteljesedése, a kormányzás módja, az alkalmazott módszerek és eszközök nincsenek összhangban a Diploma Leopoldinum kitételeivel. Pedig az erdélyi rendek szemében e Diploma – kiegészítve a katolikusok javára a Resolutio Alvinczianával – referenciális pont a Habsburg-uralom létrejöttét követő évek kiértékelésénél. A Bethlen Miklós kitartásának köszönhető Diploma – ez a rendeknek kedvező kompromisszum – nem a rendi remények szerint lép életbe, hanem sokkal inkább az erősebb fél elvárásait kiszolgálva. S a háborús körülményekből adódóan ez a szerződő fél – a birodalom – a legkevésbé rugalmas császári intézmény, a hadsereg révén van jelen Erdélyben. Az államférfi – és ugyanakkor emlékiró – Bethlen Miklós egyes passzusokban nyíltan elmondja véleményét a Diploma alkalmazási módjának a Habsburg-uralom megszilárdulásában játszott szerepéről. Valójában a Diploma erdélyi kidolgozójának koncepciója szerint – amint az egyébként leveleiből és álnéven megjelent munkájából²⁴⁵ is kitűnik – Erdély számára a legoptimálisabb megoldás az volna, ha önálló fejedelemséggé válhatna egy protestáns fejedelem uralma és külföld garanciája mellett. Ezzel szemben a Diploma ráció kínálta kompromisszuma csupán Erdély államiságának a megőrzési lehetőségét jelentheti. E kompromisszum életbe léptetése azonban annak az önéletírásában tükröződik, aki ezt – bár létrehozta – kudarcként éli meg. Már az Önéletírás motiválása is ezt sugallja. A Diploma tető alá hozásában jelentős szerepet játszó Bethlen – akit kétszer fosztanak meg szabadságától – úgy véli, hogy az őt nem ismerő utókor az akkori idők legsemmibb emberének fogja tartani. Ez veszi rá, hogy öngazolásként megírja a történeteket. Mert a „művében”, a Diplomában szavatoltakat senki nem veszi komolyan (lásd Rabutin, aki azzal fenyegetőzik, hogy meg nem felelő magatartás esetén bármelyik főurat lefejezteti).²⁴⁶ A Rabutin által mondottak idézése nyilvánvalóvá teszi, mekkora a valós hatalmuk és tekintélyük a Diploma kitételei alapján létrehozott tisztségekbe kerülő erdélyi nemeseknek. És amikor Bethlen Miklós a guberniumi ülésen idézi a Diploma 17. cikkelyét, mely kimondja, hogy a tábornokok nem avatkozhatnak be a politikába, Rabutin fenyegetően közli vele, miszerint ő olyan „spiritus familiaris”-szal – vagyis bizalmas informátorral – rendelkezik, aki értesíti mindarról, ami a Gubernium ülésein történik.²⁴⁷ Talán ez az egyik legmeggyőzőbb ábrázolása annak, hogy a Gubernium, Erdély legfelsőbb végrehajtó szerve mekkora szerepet tölt be valójában az államapparátusban, mennyire megalázó helyzetbe kényszerül, és a realitásban a császári katonai autoritás állandó felügyeletét érezheti magán.

Bár a Diploma megállapítja az adózás mikéntjét, az önéletírás kitér arra, hogy az állandó – és többnyire folyamatosan növekvő – adókon kívül milyen rendkívüli (elsősorban a katonaság számára behajtott) adók sújtják a lakosságot – és ez nemcsak Rabutin számlájára írható.²⁴⁸ A

²⁴⁵ Olajágat viselő Noé galambja... Hága, 1704.

²⁴⁶ BMÖ. II. 29.

²⁴⁷ Uo.

²⁴⁸ Uo.33.

Diploma kitételeit más területeken is áthágják – nemcsak a hadsereg és a tábornokok. Az adórendszer tekintetében például Apor István, az udvar egyik bizalmija, a katolikus restauráció egyik vehemens exponense, miután elmozdítottja tisztjéből Haller János tezauráriust, a Diploma cikkelyeinek ellenére megfosztja a református parókiákat és iskolákat a kincstár részéről jövő összes juttatástól, míg a jezsuitákat látványosan előnyös helyzetbe juttatja.²⁴⁹

Bethlen Miklóssal szemben Wesselényi István kevesebb szubjektív megállapítást tesz a politikai változások vonatkozásában.²⁵⁰ Bár, jóllehet lojális a Habsburgokhoz, nemegyszer teszi szóvá a Diploma be nem tartását, a császári hivatalosságok visszaéléseit, az egyre növekvő kötelezettségeket, melyek jóval túlmutatnak a Diplomában leszögezeteken.

Ugyanakkor elválasztja a feljegyzéseiben megrajzolt negatív képet és elnyomást a uralkodó személyétől, és minden rosszat jórészt a katonai szerveknek, elsősorban Rabutin tábornoknak tulajdonít.²⁵¹ E látás- és tükröztetésmódnak megfelelően szükségesnek véli minél részletesebben bemutatni az uralkodónak a Gubernium beadványára küldött válaszát,²⁵² melyben I. Lipót a nemességet szabadságaik tiszteletben tartásáról, a parasztságot tulajdonaik zavartalan megőrzési lehetőségéről biztosítja, illetőleg annak a szándékának ad kifejezést, hogy a rendet a hadsereg igénybevétele és megtorlások nélkül fogja fenntartani.²⁵³ Hasonló hozzáállással találkozunk egy másik uralkodói levélre való hivatkozáskor, melyben a császár azt kéri Bethlen Miklós kancellár megvádolásakor, hogy ez utóbbinak semmi baja ne essék.²⁵⁴ E levelek fényében azonban még markánsabban kirajzolódik a kép arról, ahogyan a központi hatalom figyelmen kívül hagyja a Diploma előírásait, visszaélésekkel és a lakosságot sújtó, állandóan növekvő adókkal tüzdeli meg erdélyi térhódítását. Megállapítható azonban, hogy jóllehet Bethlen Miklós önéletírásának kicsengése szerint a Habsburg-uralom kiteljesedése a politikai következmények tekintetében totálcsődöt jelent, Wesselényi István kevésbé szubjektív napi feljegyzései nem hazudtolják meg a Bethlen által elmondottakat. Csupán szemlélet- és hangvételbeli különbözőségről van szó. Például Bethlen Miklós megvádolása esetében, az önéletírásban kifejtett érvekkel szemben a Wesselényi által leírtak – egy adott napon történtek feljegyzése, alkalmanként összegzése – némelykor az önéletírásból hiányzó részeket tartalmaznak, kiegészítik Bethlen munkáját. Legyen szó a procedurális előírások figyelemmel kívül hagyásáról, a nemesi szabadságok beszűkítéséről,²⁵⁵ Bethlen személyének megjelenítéséről, magáról a tárgyalásról²⁵⁶ és a fogvatartás körülményeiről.²⁵⁷

Bethlen Miklós kancellár sorsa és a vele szembeni eljárás csak egy aspektusa annak, hogyan „forgatták ki a Diplomát valójából”, illetve hogy a Habsburg-rendszer a realitásban másként

²⁴⁹ Uo. 19–29.

²⁵⁰ Napló. I. 51.

²⁵¹ Uo. 48.

²⁵² Valószínűleg az erdélyi rendek által az uralkodónak küldött **Transylvaniae iam expiranti gemitus** című memóriumból van szó, mely a Diploma Leopoldinum kitételeinek a megszegésére, illetve a császári katonai hatóságok visszaéléseire vonatkozik. L.: **Wesselényi** II. 680. 77. sz. jegyzet.

²⁵³ **I. m.** I. 197.

²⁵⁴ Uo. 206.

²⁵⁵ Uo. 156.

²⁵⁶ Uo. 114–120, 130–135, 136–146.

²⁵⁷ Uo. 542–543.

fest, mint ahogy ezt előzetesen papíron kidolgozták. Az emlékirodalomból szinte általános érvénnyel kitűnik, hogy az országban a birodalom érdekei bírnak primátussal. Az első időszakban legalábbis azonban ezeknek az érdekeknek katonák az érvényesítői – háborúk ürügyén, beleértve a belső „háborút”, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot. A rosszul fizetett katonák pedig természetesen helyezték előtérbe – „birodalmi érdekek” címszóval ellátva – saját érdekeiket. Ez a mentalitás világlik ki Rabutinnak a Gubernium beadványára írt válaszából, melyben ez utóbbi a hadseregnek a lakossággal szembeni visszaéléseiről panaszkodik: „a had fizetetlen és nem tarthatja disciplinában, hanem nem bánja bármint reportálják a császárnak és ha fizetést adnak a hadaknak azután ő is szorosabb commandot tart”.²⁵⁸ A helyi hivatalosságokat „szalmabáboknak” tekintve, semmibe veszik a hadsereg képviselői.²⁵⁹ E bánásmód alól Erdély legmagasabb tisztségviselője, a gubernátor sem képez kivételt; a tábornok „mint egy gyermekkel”, úgy bánik vele, s egyáltalán minden általa felvetett kérdést nevetségesnek tart.²⁶⁰ Mi több, a tábornok rendeletéből megtiltatik neki, hogy kilépjen a városkapun: „[...] de még a kapura láncsás káplárokat és muskotélyosokat állatának, hogy senki se ki, se be ne mehessen a kapun. És így bennünket, mind gubernátorostul együtt megárestálának. Ez meglehet a második stichnek; először hogy a kapun ki nem bocsáták a gubernátort, másodsor hogy ez csakugyan meglehetett, de még több is lesz efféle”.²⁶¹ E vonatkozásban sokatmondó a gubernátor véleménye is – a bécsi udvar „mindenki udvara”, míg Erdély olyanokra bizatik, mint Tige báró úr és Henis úr, akik nem törődnek azzal, hogyan vész el az ország, hiszen őket mindenképpen megfizetik.²⁶²

Wesselényi mindennapi feljegyzéseiből sem hiányoznak a lakosságot nyomasztó, permanensen növekvő tendenciát mutató adóterhekről szóló elmélkedések: „Ma értettük, hogy a generál parancsolatjából a Gubernium az itt körül levő székekre és vármegyékre patenseket bocsátott ki, hogy mind az reájok vetett quantumot ide administrálják, minden késedelem nélkül, mindazon kívül, ami naturaléjok vagyon, csak a mindennapi szükségekre hagyjanak, a többit mind béhozzák, mert másképpen is a militia kimegyen, és mindeneket béhozzák.”²⁶³ Az ilyen és hasonló információk olvastán érthetővé válik, hogy Wesselényi – Bánffy gubernátor vejeként is lojális Habsburg-pártiként – miért ismeri be valójában, egy császári kapitány szavait idézve, hogy a lakosság és a kurucok között érthető módon együttműködés áll fenn, az előbbieket támogatják az utóbbiakat, és az osztrákokkal szemben az ő pártjukon állnak – ismeri be Wesselényi császári kapitánya.²⁶⁴

A Habsburg-installáció első időszakát elemzi emlékiratában Cserei Mihály is.

Egy exkluzivista „transzszilvanizmus” képviselőjeként, mely számára minden, ami kívülről, főképp a nem erdélyi magyarok részéről érkezik, csak rossz és káros lehet az erdélyiekre nézve, Cserei ugyanakkor a császár híve – s mint ilyen, természetesen Rákóczi-ellenes.

Mindazonáltal az osztrák uralom általa összefoglalt következményeit, emlékirótársaihoz hasonlóan ő is a Diploma Leopoldinum kitételeinek figyelembevételével vizsgálja – és a

²⁵⁸ Uo. 48.

²⁵⁹ Uo. 49.

²⁶⁰ Uo. 474.

²⁶¹ Uo. 240.

²⁶² Uo. II. 162.

²⁶³ Uo. I. 370.

²⁶⁴ Uo. II. 533.

többiekéhez hasonló következtetésekre jut. Abban különbözik azonban a fentebb említettektől, hogy ő a Habsburg-uralom káros politikai következményeiért – melyeket írásában tisztességesen számba vesz – az erdélyi rendeket hibáztatja, amelyek nem tudnak mit kezdeni a „gyönyörűséges Diplomával”, s kicsinyes acsarkodásaikkal alkalmat nyújtanak a Diplomában foglaltak megszegésére.²⁶⁵ Protestánsként felméri a katolikus restauráció következményeit, de ezeket sem Bécs számlájára, hanem a Habsburgok erdélyi exponense, Apor Istvánére írja.²⁶⁶ Cserei nem tekint el az uralomváltás során alkalmazott visszaélések legsúlyosabb következményének, a Rákóczi-mozgalomnak a leírásától sem. És jóllehet a kurucokat hibáztatja az ország tönkretételéért,²⁶⁷ Wesselényivel ellentétben, aki megőrzi császárhűségét, Cserei kemény szavakkal illeti a Habsburgokat, mert nem tartanak igényt lojalitására.²⁶⁸

A Habsburg-berendezkedés egyik legsúlyosabb politikai következménye valójában az erdélyiek részvétele a II. Rákóczi Ferenc vezette mozgalomban. Ez egyrészt a Diploma Leopoldinum figyelmen kívül hagyásának, másrészt az egyre súlyosbodó adóterheknek tulajdonítható. A mozgalom társadalmi hátterének tulajdoníthatóan – melyet az említett túlzott anyagi megterhelések és ezek drasztikus végrehajtása vált ki – a szabadságharc idején vannak olyan időszakok, amikor a Habsburg-végrehajtó hatalom szinte nem gyakorolható Erdélyben és az uralom konszolidálódása – beleértve a tervbe vett intézményszervezést – félbeszakad. A végrehajtó hatalom nagyon szűk körében, Szebenben végbementekről Wesselényi tudósít a legkompetensebben, aki ő maga részese a Habsburg-végrehajtó hatalom tevékenységének. Ami a Rákóczi-mozgalom országos és társadalmi kihatásait illeti, a korabeli emlékirók horizontja viszonylag korlátozott mind térben, mind a szubjektív vélemények kifejtése tekintetében. Vizaknai Bereck György és főként Szakál Ferenc elbeszélései nemigen lépik át a város határait, s a történeteket az események forgatagába sodródott város szemszögéből vizsgálják. Szakál Ferenc azokat a kolozsvári unitáriusokat képviseli, akik a Habsburg-hatalom által támogatott vallási intolerancia első áldozatai közé tartoznak.

Ami Vargyasi Daniel Istvánt illeti, írása szélesebb kitekintéssel szól a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc éveiről, túlzott részletességgel, melyek olyan személy életútjáról tanúskodnak, aki akarata ellenére került be az események forgatagába. Mivel mindkét táborban szerez tapasztalatokat, és a történetek főszereplőivel is találkozik, emlékirata egy sor részletkérdéssel gazdagítja a kuruc-labanc konfrontáció történetét. A közvetlen állásfoglalás erejét Vargyasi Daniel Istvánnál a karteziánus expozíció tompítja, illetve a a félelem diktálta óvatosság. Ez utóbbi nem is alaptalan, mivel nemcsak Bethlen Miklóst vádolják meg azért amit írt, de Vargyasit is. Bár önéletírásának a konszolidáció éveit érintő része hemzseg Mária Terézia dicsőítésétől, az 1764-ben kiadott kötetet elkobozzák, az idős szerző ellen pedig vizsgálatot indítanak, és megbírságot adják a nyomdással együtt, mivel a munka adatokat tartalmaz a protestánsoknak a Habsburg-uralom bevezetését követően elszenvedett sérelmeiről.²⁶⁹ A közvélemény azonban tudni véli, hogy a kötet elkobzásához hozzájárul az, hogy a szerző az udvar számára nem kellemesen hangzó kuruc háborúról is

²⁶⁵ EH. 30.

²⁶⁶ EH. 273.

²⁶⁷ EH. 336.

²⁶⁸ EH. 8.

²⁶⁹ HIN. 365–369, 404.
EMD. 274–275.

részletesen beszámol. Ez a sors vár egyébként Bod Péter két könyvére is.²⁷⁰ Az említett kiadványok sorsa új jelenséget vetít előre – a cenzúra bevezetését, mely a felvilágosodás térhódításával egyidejűleg vaskos füzeteket jelentet meg a tiltott kiadványok megjelölésével.²⁷¹

1763-ban – amikor a központi hatalom egy sor közigazgatási-törvénykezési és katonai intézkedést foganatosít Erdélynek a birodalomba való minél tökéletesebb beilleszkedése céljából, és a Gubernium vezetését civil kormányzók helyett (katona) elnökökre bízva –, a hadjáratokban részt vevő tisztek utasítást kapnak arra, hogy a külföldről behozott „tiltott” könyvek listáját mutassák be.²⁷² Ilyenformán mindaz, ami a hatalom tekintélyét nyirbáló eszméket tartalmaz, tiltottá válik, s e kiadványok terjesztése büntetendő cselekedetnek minősül; ugyanakkor speciális intézkedések születnek a könyvtárak tevékenységének ellenőrzésére. Mindezek elsősorban a birodalmon kívül nyomtatott könyvekre vonatkoznak. A birodalomban egyetlen kiadvány sem nyomtatható ki a cenzúra engedélye nélkül. Az említett Vargyasi Daniel István és a nyomdász Páldi azért részesülnek büntetésben, mert az előbbi önéletrajzát a Gubernium jóváhagyása nélkül adják ki.²⁷³

Az emlékiratok mindezek ellenére ilyen vagy olyan formában, az események számbavétele mellett, tükrözik a megszilárdult Habsburg-uralom politikai következményeit is. Annak ellenére, hogy az említett okokból, jó néhány esetben visszafogottság mutatható ki a hatalmi intézkedések személyes minősítése tekintetében. E vonatkozásban meg kell említeni, hogy bár az udvar az új arisztokrácia megteremtésével és az adományozott rang- és címesővel nagyszámú mágnáscsaládot térít át a katolikus hitre, a középnemesség, az írástudók nagy része mégis megmarad protestánsnak. S a konszolidáció időszakának emlékirói jobbára ebből a rétegből származnak, kivéve Bethlen Katát, aki mágnáscsalád leszármazottja, mindemellett megmarad kálvinistának. Nyilvánvaló tehát, hogy a Habsburg-uralom kiértékelésekor egyik referenciális pont – az emlékirók esetében is –, hogyan sikerül a központi hatalomnak betartania a Diploma Leopoldinum kitételeit – vallási tekintetben is. Míg az installáció első éveiben az emlékirók mindent a Diploma teljes egészében való tiszteletben tartásához viszonyítanak, és kiemelt figyelemmel követik a saját, hagyományosan erdélyi intézmények sorsát, addig a konszolidáció szakaszában, amikor a látszólag saját erdélyi intézmények működnek, a magas rangú tisztségviselők az új – komoly donációkat elnyerő – arisztokrácia soraiból származnak, természetes, hogy a hatalom kiértékelése csupán a Diplomában leszögezett garanciák bizonyos pontjaihoz kapcsolódnak. A hatalom intoleráns politikája ezért kap helyet – ha nem is kemény kritika formájában – az írástudó-lelkipásztor Bod Péter

²⁷⁰ Uo. 404.

²⁷¹ V. Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888.
Scherman Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Mária Terézia haláláig. Budapest, 1928.
Catalogus librorum prohibitorum. 1765, 1774.
Wertheimer Ede: A magyarországi cenzúra történelméhez. Századok. 1898. 294-316.
Jakab Elek: A cenzúra története Erdélyben. Figyelő. 161–182, 253–273, 333–356.
Az Erdélyi könyvcenzúra Bizottság 1770-es létrehozására vonatkozóan lásd: Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (A továbbiakban: KmOL) Beszterce város levéltára (A továbbiakban: BesztLt) IIa. fasc 116, 3. A Bizottság működésére vonatkozóan lásd még KmOL – Könyvvizsgáló Bizottság (1770–1848). – KmOL – Udvarhelyszék levéltára (A továbbiakban: UszLt) – Comissiones Gubernii 1781, Tom. I. 65. - BesztLt IIa. fasc. 116.

²⁷² HIN. 99.

²⁷³ Uo. 404.

emlékiratában vagy Hermányi Dienes József anekdotáiban. A vallási hovatartozása miatt gyermekeitől megfosztott Bethlen Kata hangvétele ugyanakkor jóval erőteljesebb. Másrészt pedig – amint arról már előbb szó volt – az emlékirók jó részének a hitbe, a karteizianizmusba vagy pietizmusba menekülése is mintegy kritikaként fogalmazódik meg az új hatalom kiépítette rendszerrel szemben.

Az említettek emlékirataiban azonban csupán néhány aspektusra utalnak, s nem tükrözik globálisan sem problematikaként, sem térben az illető időszak eseményeit.

Halmágyi István és Rettegi György az, aki a konszolidáció éveinek összefogó képét adja. Halmágyi az 1762–1769-es eseményeket szövi bele elbeszélésébe. Ezzel szemben Rettegi jóval nagyobb időintervallumot ölel fel, az 1718–1758-as éveket kivonatoltan, az 1759–1785-ös részletezőbb tálalásban. Az integráció szempontjából jelentős évekre vonatkozóan párhuzamos képet nyújtanak. Nem érdektelen a két elbeszélő forrás értékelése szempontjából összevetni a szerzők által elmondottakat. Halmágyi az erdélyi végrehajtó hatalom tagjaként, guberniumi titkárként, jelentős személyiségek munkatársaként írja naplóját. Hozzáfér a Gubernium irataihoz, melyek egy részét személyesen szerkeszti meg. Elsődleges információkat dolgoz fel tehát. Rettegi a vidéki nemesség képviselője, akihez az információk a vármegyétől – vagy jobbára hallomásból – jutnak el. Ilyenformán Halmágyi akár a megtörténtek hivatalos (Gubernium általi) elbeszélőjének is tekinthető, míg Rettegi, aki nem közvetlen részese a leírtaknak, a vármegyei közvélemény megtestesítője. Mindazonáltal információik gyakorta egybehangzóak, s egy-egy intézkedésnek az össznemesi társadalomra gyakorolt hatását tükrözik. Ugyanakkor e két említett szerző arról is tudósít, milyen mélyre hatolt a társadalomba egy-egy jelentősebb császári intézkedés, illetve hogyan percipálta az általuk képviselt rendi társadalom ezeknek az intézkedéseknek a következményeit.

A Habsburg-uralom politikai következményei között az említett két emlékiró felfigyel arra a másodlagos szerepre, amellyel a központi hatalom háttérbe szorítja a sajátosan erdélyi intézményeket és tisztségeket. Természetesen, a Bethlen Miklós és Wesselényi István által bemutatott időszakhoz képest az erdélyi központi intézmények formálisan működnek, az erdélyi tisztségek is betöltöttek, tehát a Diploma ilyen tekintetben való bírálata sokkal szelídebb és ritkábban jelentkező. Esetenként azonban megjelenik – legyen szó a gubernátornak a bécsi udvar általi leváltásáról (mert ellenszegült a határőrezredek létrehozásának és Buccow más terveinek), a katonaság szerepének oly mértékű növeléséről, hogy a Gubernium elnöki tisztjét is tábornokkal töltetik be,²⁷⁴ annak a megállapításáról, hogy belpolitikai tekintetben sem a gubernátor kormányozza az országot, hanem egy triumvirátus, vagy Bajtay római katolikus püspök, az udvar kegyeltje szerepének növekedéséről.²⁷⁵ Nem hiányzik a kormányzat bírálata sem, Hadik András egy véleményének idézésével, mely szerint a hatalmon lévők nem kívánják az igazságot hallani.²⁷⁶

Szintén a Habsburg-uralom kiteljesedés következményei közé tartozik az udvar valláspolitikájának az Erdélyben addig nem tapasztalt méretű térnyerése. (E fejezetben csupán a valláspolitikai egyes aspektusait tárgyaljuk, melyek kapcsolatba hozhatók a politikum szférájával.) A felekezeti feszültségekről Halmágyi és Rettegi írásai is tanúskodnak. E feszültség gerjesztő oka – amint az köztudott – a hatalom egyik alapvető célkitűzése: a

²⁷⁴ Uo. 3–4.

EMD. 338–339.

²⁷⁵ Uo. 142.

HIN. 236–237.

²⁷⁶ Uo. 359.

katolikus restauráció, és elsősorban a katolikusok–reformátusok, illetve ortodoxok–görög katolikusok közti kapcsolatrendszerben nyilvánul meg. A katolikusok és protestánsok – az erdélyi rendek – vonatkozásában felekezeti offenzívára kerül sor a protestánsok számának, társadalmi és politikai súlyának csökkentése, illetve a katolikusok szerepkörének növelése céljából. A görög katolikusok–ortodoxok kapcsolatrendszerben a megszorító intézkedések az ortodoxok ellen irányulnak, a kialakult helyzet pedig nem egy esetben tömegkonfliktusokat eredményez.

Mind Halmágyi, mind Rettégi kálvinista protestáns, érthető tehát e helyzet iránti érzékenységük, a katolikus restaurációval, illetve a katolicizmus térhódításával szembeni ellenérzésük. Nem hallgatják el, hogy a protestáns fiataloknak megtiltják a külföldi egyetemjárást²⁷⁷ (a peregrinációnak komoly hagyományai voltak Erdélyben még az önálló fejedelemség korából, és nagymértékben hozzájárult a társadalom tudományos-műveltségi színvonalának emeléséhez) és azt az udvari kezdeményezést sem, miszerint a felekezeti alapokból protestáns egyetemet kell létrehozni.²⁷⁸ E megoldással a központi hatalom természetesen ellenőrzést kíván gyakorolni a fiatalok felsőfokú képzése felett. A protestáns akadémia megalapításáig azonban – a protestáns rendek vehemens tiltakozása eredményeként – mégis engedélyezett a külföldi egyetemjárás, igaz, viszonylag korlátozott körülmények között.²⁷⁹

E vonatkozásban – vagyis a katolicizmusnak a más felekezetek rovására történő támogatása tekintetében – hasonló intézkedés az 1751-es aposztáziarendelet, melynek értelmében tiltott és 200 forintos bírsággal büntetendő a katolicizmusról más vallásra való áttérés.²⁸⁰ Ugyanakkor a rendelet szigorú kitételekkel szabályozza a vegyes házasságokból született gyermekek római katolikus hitben való nevelését. A még mindig túlnyomó részt protestáns felekezetekhez tartozó erdélyi rendek esetében, ahol gyakoriak a vegyes házasságok, e rendelet nemcsak elégedetlenséget, ellenszegülést vált ki, de valóságos családi drámákat is, mint amilyen az emlékiró Bethlen Kata esetében következik be. Az e rendeletet követő intézkedések emlékirodalmi láttatásából kitűnik, hogy az aposztázia bűnébe esettekkel szembeni prozelitizmus következtében a bűnösöket nemcsak bírságolják, de be is zárják. E tekintetben a római katolikus püspök akkora mértékű kompetenciát vindikál magának, amivel kiváltja egyes guberniumi tanácsosok elégedetlenségét, akik kijelentik, hogy a Gubernium nem tartozhat a püspök joghatósági körébe, ez utóbbi ugyanis a Guberniumban csupán tanácsos, és egyetlen kérdésben sincs másoknál több szavazata.²⁸¹ S ha esetenként nem is lehetséges a rendelet kitételeinek alkalmazása, jó néhányan fosztatnak meg szabadságuktól vagy kénytelenek megalázó büntetéseket elviselni, ahogyan arról szintén az emlékirodalom tanúskodik.²⁸² Az említett folyamatnak része az erőszakkal vagy különböző ígéretekkal (például jobbágyhelyzetből való felszabadítás)²⁸³ való térítés, a jezsuiták tevékenysége,²⁸⁴ az

²⁷⁷ Uo. 139–140.

²⁷⁸ Uo. 160.

²⁷⁹ Uo. 272. Lásd: Art. I. 1752. **Corpus Juris Hungarici – 1540–1848. évi erdélyi törvények.** Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, 1900. 43–44.

²⁸⁰ HIN. 271.

²⁸¹ Uo. 265.

²⁸² Uo. 253, 263, 271, 313, 406.

²⁸³ HIN. 300.
EMD. 272.

állandó táblák szervezésekor az unitáriusok figyelmen kívül hagyása Buccow rendelete alapján,²⁸⁵ Bod Péter és mások könyveinek elkobzása vagy az a tilalom, miszerint a protestáns lekipásztorok nem tehetnek említést a katolicizmusra való erőszakos térítésekről.²⁸⁶ A Habsburg-hatalom ilyenformán olyan helyzetet teremt, hogy érthetővé válik, a kálvinista emlékiró Rettegi miért dicsőíti II. Józsefet türelmi rendelete kibocsátásáért, és miért példálózik az intolerancia főképp magyarországi túlkapásaival, ahol e rendelet kibocsátása előtt a helyzet sokkal súlyosabb volt, mint Erdélyben.²⁸⁷

A Habsburg-valláspolitikai életbe léptetése a román lakosság sorában is érezteti hatását. Az ortodoxok görög katolikus hitre térítése jelentős célkitűzése a hatalomnak, bár – amint az kiderül a korabeli emlékiratokból – e térítés kezdetben formális, „in nomine”.²⁸⁸ Egyes ortodox klerikusok újratérítő munkája eredményeképp – ilyen a volt görög katolikus esperes, Nicolae Pop din Balomic (Retteginél Balamérként emlegetett)²⁸⁹ vagy még inkább a Șofronie néven ismert Stan Popovici szerzetes (Halmágyinál Soffroniu kalugyer)²⁹⁰ esete – jó néhány görög katolikus válik újra ortodoxszá. Az ortodoxiához való visszatérést zavargások (görög katolikus papok elűzése, a templomok visszafoglalása stb.) követik, melyek nemcsak az erdélyi társadalmat foglalkoztatják, s ennél fogva tükröződnek az emlékiratokban, de az ortodox mozgalmak kapcsán írott jelentések arról tanúskodnak, hogy Bécsben egyenesen rebellióról beszélnek.²⁹¹ A rend helyreállításával császári biztосként Buccow tábornokot bízzák meg, aki nem késlekedik a megtorló intézkedésekkel: összeírta az ortodox, illetve görög katolikus románokat, megosztja a templomokat – a görög keletieknek kedvező arányban, rendkívüli adókat ró ki az ortodox papokra és hívekre, és a hadsereg erejét maga mögött tudva ortodox kolostorokat romboltat le.²⁹² Az emlékirodalom, e folyamat általános jegyeinek percipiálásán túlmenően természetesen sajátos aspektusokat és a közvélemény értékelését is bemutatja. Halmágyi feljegyzi, hogy 1762-ben guberniumi körökben egy, a románok között terjesztett körlevélről beszélnek, mely felszólítja őket, szerezzenek be fegyvereket, ugyanis szükségük lesz ezekre,²⁹³ de leírja a mezőszéki mozgalmakat,²⁹⁴ a

²⁸⁴ **HIN.** 303–304.

²⁸⁵ **Uo.** 299.

²⁸⁶ **Uo.** 404.

Lásd még: **UszLt** - Commissiones Gubernii 1769, 41 idem 1777, 37.

²⁸⁷ **Rettegi.** 416–417, 421, 423.

A toleranciarendelethez vonatkozóan lásd: **BeszLt** IIa, fasc. 279.

²⁸⁸ **Uo.** 106, 233–234.

²⁸⁹ **Uo.** 106.

²⁹⁰ **HIN.** 13, 25, 297–298, 317, 376.

KmOL– Szatmár vármegye levéltára (A továbbiakban: **SztvmLt**) Acta publico-politica 1761, fasc. 38, nr. 46. - **UszLt** - Commissiones Gubernii 1763–1764, 1764: 78.

²⁹¹ **Uo.** 25.

EMD. 124.

Lásd még: **UszLt** - Commissiones Gubernii 1763–1764, 1763: 50, 1764: 4. - idem 1769, 168. - idem 1777 Tom. I., 36, 56, 89; Tom. II. 36. - idem 1781. Tom. II., fila 27.

²⁹² **HIN.** 25, 297, 332, 377.

²⁹³ **Uo.** 24.

Lásd még: **UszLt** - Commissiones Gubernii 1763–1764, 1764, 28.

Beszterce kerületi ortodox románok magatartását,²⁹⁵ a görög katolikusoknak nyújtott kedvezményeket,²⁹⁶ azt is például, hogy a határőrségbe való bekerülés – és ennek következtében a jobbágyterhektől való szabadulás – feltétele a görög katolikus felekezethez való tartozás.²⁹⁷

Nem hiányzik a híradás azokról az ortodox papokról sem, akik a görög katolicizmusra való áttérés ellen prédikálnak,²⁹⁸ ugyanakkor Halmágyi olyan, a Guberniumtól szerzett értesítéseket is papírra vet, melyek a két felekezethez tartozó hívők összeírásakor elkövetett szabálytalanságokról szólnak.²⁹⁹

A két kálvinista emlékiró, Halmágyi és Rettegi felfigyel a Habsburg-valláspolitikai protestánsokkal és ortodoxokkal szembeni megnyilvánulásának számos párhuzamára. Halmágyi meglepetten állapítja meg, hogy míg a favorizált felekezetek kedvük szerint emelhetnek templomot, ez a szabadságjog a protestánsok és ortodoxok esetében korlátozott – utóbbiaknak ugyanis előzetes építési engedélyért kell folyamodniuk.³⁰⁰ Rettegi ezzel szemben, főként a vármegyékben keringő hírekre alapozva beszámol arról, hogy az ortodoxok megmozdulásait – úgy hírlik – a reformátusok készítették elő a célból, hogy a központi hatalom vizsgálatot indítson ez ügyben.³⁰¹ Ugyancsak Rettegi jegyzi fel, hogy ortodox román diákok járnak az országot, és különböző helységeket tartanak zsinatot – e vonatkozásban Rettegi a románság nemzeti öntudatra ébredésének jeleiről ír. Az említettek ugyanis azt állítják, hogy ők az ország legrégibb lakói, az egykori dákok leszármazottjai, ami félelmet kelt a szerzőben a jövőt illetően, amikor is a fiatal románok – a vallási unió eredményeként – Balázsfalván és más, a közeljövőben felépítendő tanintézetekben fogják képezni magukat.³⁰²

Az emlékirodalom részletesen tárgyalja a Habsburg-uralom térhódításának egy más területen – a katonapolitikában – való érvényesülését is. Itt elsősorban a határőrezredek felállításáról van szó. A hír – amint arra már utalás történt egy előbbi fejezetben – 1762-ben jelenik meg az emlékirodalomban, amikor is megjelenik az úgynevezett „Land-miliz”³⁰³ vagy másképp „nationalis militia”³⁰⁴ egységek létrehozási terve. A projektum visszhangja az egész országban érzékelhető, és sokak lelkesedését váltja ki, akik ez úton remélnék megszabadulni a

²⁹⁴ Uo. 33.

HIN. 124.

²⁹⁵ HIN. 78.

EMD. 154.

²⁹⁶ Uo. 106.

Lásd még *UszLt* - Commissiones Gubernii 1781 Tom. I., 101.

²⁹⁷ HIN. 297.

²⁹⁸ EMD. 133.

²⁹⁹ HIN. 298.

³⁰⁰ Uo. 338.

³⁰¹ EMD. 117–118.

³⁰² Uo.

³⁰³ HIN. 12

EMD. 142.

³⁰⁴ HIN. 18.

Lásd még *UszLt* - Commissiones Gubernii 1762–1763, 1762: 77.

súlyos jobbágyterhektől. Ugyanakkor a militarizálásnak számos ellenzője is van; a helyzet a székelyföldi közismert konfliktusokhoz vezet, mely a mádэфalvi mészárlással, illetve a Beszterce kerületi – Radna völgyi mozgalmakkal tetőz, mely utóbbi is sok áldozatot követel. A két emlékiró közül Halmágyi, aki kezdetben a székely határőrezredek létrehozása céljából alakult bizottság tagja, a bizottság tevékenysége jegyzőkönyvének anyagán³⁰⁵ kívül egyéb, máshonnan származó információkat is közöl. Ilyenformán naplója elsődleges forrás a határőrezredek szervezésének kérdéskörére, elsősorban a bizottság munkájára és a csíki történésekre vonatkozóan. Az említett ezredeket illető általános információkon³⁰⁶ túlmenően számos adat vonatkozik a csíki eseményekre,³⁰⁷ és nem hiányzik a Radna völgyi (Beszterce kerület) román határőrezred szervezéséről való beszámoló sem.³⁰⁸ Ezzel szemben Rettegi vármegyei szintű információk-adatok alapján tájékoztat a székelyföldi eseményekről,³⁰⁹ külön fejezetet szentelve a mádэфalvi tragédiának.³¹⁰

Az elemzett emlékirodalomban helyet kapnak az adózási rendszerről, az adóformákról és a behajtás módjáról szóló intézkedések.³¹¹ Rettegi kritikus hangon szól az 1750–1751-es vármegyei adózási rendszerről.³¹² Jelzésképpen feltűnnek a lakosságnak a katonatartási³¹³ és fuvarozási kötelezettségei,³¹⁴ míg Halmágyi beszámol a robot és az úrbéri kötelezettségeknek a Guberniumban való megvitatásáról.³¹⁵

A Habsburg-rendszernek mind az adópolitikája (a lakosságnak a különféle adóterhekkel való megterhelése, amelyhez hozzájárulnak a jobbágykötelezettségek), mind a katonapolitikája (erőszakos besorozás a határőrezredekbe, a sorozásnak ellentállókcal szembeni megtorlások) erőteljes emigrációs hullámot eredményeznek a lakosság körében, elsősorban Moldva irányába – mely jelenség szintén fel-feltűnik az emlékirodalomban.³¹⁶

³⁰⁵ **Uo.** XL.

³⁰⁶ **Uo.** 12–13, 18, 23, 33–34, 42–43, 62–63, 69, 73, 89–92, 143–145, 154–155, 159, 178, 194–195, 220, 247, 278–279.

Lásd még: BesztLt IIa, fasc. 19.

³⁰⁷ **Uo.** 19, 21–23, 29–33, 34, 36–39, 51–59, 72, 74, 89, 94–95, 113.

³⁰⁸ **Uo.** 26, 78–79, 88–89, 97, 121–122, 188.

Lásd még: BesztLt I. D. XXVI; IIa, fasc. nr. 13, 22, 42, 89, 90, 194, 195, 341, 396, 443.

³⁰⁹ **EMD.** 143, 147, 151, 153–154.

³¹⁰ **Uo.** 160–161.

Lásd még: Imreh István: Látom, az életem nem igen gyönyörű. A mádэфalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764. Bukarest, 1994.

UszLt - Commissiones Gubernii 1763–1764, 1763: 75; 1764: 6.

³¹¹ **HIN.** 5–7, 56–57, 130–132, 162, 230.

³¹² Rettegi. 72.

³¹³ **Uo.** 257.

³¹⁴ **Uo.** 277.

³¹⁵ **HIN.** 267, 398–401.

Lásd még: UszLt - Commissiones Gubernii 1763–1764, 1764: 21.
BesztLt IIa, fasc. 159.

³¹⁶ **Uo.** 60, 68, 80, 98–99, 105, 127, 376–277, 324–325, 337.

EMD. 178–179.

Lásd még: Beszterce város levéltára, IIa, fasc. 36, 39, 168.

Egy nagy horderejű esemény, melynek kirobbanásában több tényező – jobbágy- és adóterhek, illetve az ezektől való szabadulás reménye a határőrezredekbe való feliratkozás révén – játszik szerepet, a román parasztok 1784-es, Horea vezette lázadása. Az elemzett emlékirók közül Halmágyi 1769-ben, jóval a lázadás kitörése előtt fejezi be a naplóírást. 1784-ben azonban a mozgalom okainak kivizsgálására kap megbízást. Andrei Motoc kancellistával együtt 1784. augusztus 27-én egy Alsógárdon összeállított jelentést tesz le a Guberniumhoz a románság mozgalmának kivizsgálásáról és az Alsó-Fehér vármegyei katonai összeírásról,³¹⁷ míg következő nap, 1784. augusztus 28-án egy második jelentést nyújt be az említett vármegyei forrongásokról, illetve az általa foganatosított intézkedésekről a katonai összeírás megszüntetése és a nép lecsendesítése céljából.³¹⁸ Rettegi 1784-ben zárja visszaemlékezéseit, röviden szól a lázadásról, főként a vármegyei nemesség soraiban keringő hírek és fivére, Zsigmond levelei alapján a Hunyad vármegyében történetekről.³¹⁹ Egyes, 1775–1780 közti – szintén általa közölt – információk azonban már említést tesznek a mozgalom okairól és szinte előrevetítik az 1784-es eseményeket.³²⁰

Más, a Horea-lázadás idejét átfogó emlékiratok is fennmaradtak (Naláczi József, Kis András, Domokos Ferenc, Vitán Sándor, Göttfy Borbála), ezek jórészt helyi történésekre, mozzanatokra vonatkoznak, és íróik látásmódját meghatározó módon befolyásolja a tény, hogy mindannyian a lázadás szenvedő alanyai voltak.

Jóllehet ezek az emlékiratok nem tükrözik közvetlen módon azt a mentalitásbeli változást, melyet Erdélynek a Habsburg Birodalomba való beilleszkedése eredményez, mégis említésre méltóak, mivel a felkelés kiröréséhez nagymértékben hozzájárult mind az udvarnak a jobbágyterhek módosítására vonatkozó, mind a határezredek felállítását célzó katonapolitikája. Ilyenformán az emlékiratokból kirajzolódó mentalitás közvetett módon tükrözi a nemesi hozzáállást (mentalitást) a központi hatalomnak az említett problematikához való viszonyulását illetően.

Kis András és Domokos Ferenc, Hunyad vármegyei nemesek közvetlen résztvevői a Horea vezette román parasztok elleni harcoknak. A két szerző, akikről a történeti irodalom viszonylag keveset tud, saját tapasztalataikról írnak rövid feljegyzéseikben, az „igazság” feltárásának kinyilatkoztatott szándékával.

A szerzők a november 1–27. közti eseményeket rögzítik: a felkelők útvonalát, az áldozatok számát, az okozott károkat. Ők maguk kezdettől, november 5-étől részesei a történéseknek, amikor is „főhadnagy Simény és Kájáni urak arra kérték Óbristlieutnant Karp urat, hogy indulnának a Maroson innen elejőkre azoknak, kik felfelé mentek, melyre nehezen vehették, minthogy kevés számmal volt a katonaság, a nemesség a megmaradásokat kívánta; de mégis látván a veszedelmet, szavokat megfogadta ezt mi észrevéven, Simény úr commandója alá ajánlottuk magunkat és aznap, napnyugot után nagy sár, nagy esőzés között indultunk elejőkre [...]”³²¹ A védekezés központja Déva. A felfegyverzett különítmények innen verik

³¹⁷ **Uo.** 668–693. L.: David Prodan: Răscoala lui Horea. I. București, 1979. 227, 233, 256. A felkelés forrásaira vonatkozóan lásd: D. Prodan: Răscoala lui Horea. I–II. București, 1979.

³¹⁸ **HIN.** 694–699.
L. Prodan: I. m. 256–257.

³¹⁹ **EMD.** 427–428.

³²⁰ **Uo.** 242–243.
Prodan: I. m. 72–73.

³²¹ **EÖ.** VIII. 139.

vissza a felkelőket, mindaddig, míg Kray ezredes székely határőrcsapatai véget nem vetnek a lázadásnak.

Kis András és Domokos Ferenc közösen írt feljegyzései a Horea vezette parasztlázadás eseményeit természetesen a nemesség látószögéből vizsgálják, a szerzők elítélően nyilatkoznak a felkelésről. Az aprólékosan részletező, faktologikus, ok-okozati összefüggéseket és árnyalatokat nélkülöző írás sokkal inkább mentalitástörténeti, mint a történelmi eseményeket objektíven láttató forrás, mely a kis- és középnemességnek a lázadással szembeni hozzáállását tükrözi.

Szintén kortárs- és szentanúként ír e felkelésről Vitán Sándor szolgabíró. Amint az köztudott, a katonai erők kezdetben nem avatkoznak az események alakulásába, a nemességre hárul ön maga védelmének megszervezése, ami Vitán Sándor feljegyzéseiből (A dévai mezőn a Horákkal történt csatáknak rövid de igaz leírása) is kitűnik. Vitán a november 7-9-e közti eseményekről tudósít, mikor megyei tisztségviselőként családjával együtt Dévára siet, s részt vesz a nemesi védekezésben. Írása a köztisztviselő precíz, száraz, adatolt jelentése, mely a legpontosabban kívánja rögzíteni a történeteket. Csupán arról tudósít, aminek részese és szemtanúja volt, óvakodik a spekulatív megközelítéstől. „[...] az említett Horákkal több csaták történtek, de minthogy én azonban személynem voltam jelen, azért azokat nem említem” – zárja tárgyilagosan feljegyzését.³²²

Mátisfalvi Göttfry Borbála is a tragikus eseményeket átélt szemtanúként írja meg emlékeit a Horea-felkelésről (Néhai Göttfry László háznépének Hóra pórhada miatt esett romlása). A felkelő csapatok családját nagyrészt kiirtották, ő maga azonban néhány – a lázadókhhoz hasonlóan román – paraszt segítségével megmenekül. „Breznyiki jöteveiről” többször és hosszasan megemlékezik feljegyzéseiben. Írása, mely az eseményeknek időrendi szempontból való globális összefoglalása, nem nélkülözi a patetikus, drámai stílusfordulatokat, érzelemgerjesztő mozzanatokot. Közelről látja és nagyon fiatalon éli át a borzalmas eseményeket, és azok leírásával mélyen emberi dokumentumot hagy az utókor számára.

A következő időszak elsősorban Ujfalvy Sándor, Jósika Miklós, Bölöni Farkas Sándor és Bolyai Farkas által fémjelzett emlékirodalma a reakció korában jelentkezik, I. Ferenc uralkodásának és a rendi társadalom válságának idején. Ezek az írások nem tükrözik közvetlenül a Habsburg-rendszer kiteljesedésének következményeit, az integrációt elősegítő, alkalmazott módszereket és eszközöket, azokat az intézkedéseket, melyek célja a helyhatóságoknak a központi hatalom érdekeinek való alárendelés biztosítása. Ez utóbbi folyamat jórészt befejeződött ugyanis, s a korszak emlékirodalma főként egy anakronikus, reakciós abszolutizmus általános vonásait, az állampolgárok megszorítására, megfigyelésére létesített saját apparátus (titkos rendőrség) és a károsnak vélt eszmék terjedése megakadályozását felügyelő hivatal (cenzúra) működését ábrázolja. E rendszer kéziratok esetében sem engedélyezi a hatalom által ellenségesnek vagy veszélyesnek (felforgatónak) minősített eszmék terjesztését. A vonatkozó évek emlékiróit – az óhajtott reformok szellemében – hangsúlyosan foglalkoztatja a társadalmi és politikai válságból való kilábalás lehetősége. Ez az emlékirodalom összességében reális tényállapotot ötvöz kiútkereső lehetőségek megfogalmazásával.

A Habsburg-installációnak az intézményeket érintő területen nincsenek olyan látványos következményei, mint politikai síkon; bár az adó-, adminisztratív és törvénykezési reformok döntő szerepet játszanak Erdély integrációja szempontjából, A kisebb visszhang oka minden bizonnyal az, hogy az intézményrendszer területén a reformok később és közvetettebb úton

³²² EÖ. VIII. 148.

éreztetik hatásukat, mint politikai síkon. Ugyanakkor egy-egy, az intézményrendszert érintő intézkedés előkészítéséről és életbe léptetéséről szóló információ jórészt elsikkad a narráció során, s csupán tangenciálisan érinti az elbeszélést. Kétségtelen azonban, hogy ezek az információk sem hiányoznak az emlékirodalomból, bár ezekben az aktív történeteket jelző eseménysorok és a társadalomra rögtöni hatást gyakorló intézkedések dominálnak.

Az erdélyi államapparátus egyik legszakavatottabb ismerője, Bethlen Miklós, aki maga is aktívan részt vesz az ország vezetésében, igen kritikusan viszonyul az udvarnak a sójövedelmek tekintetében megnyilvánuló pazarló politikájáról.³²³³²⁴ Szintén e pazarló politikáról tudósít Cserei Mihály.³²⁵ Bethlen megemlíti a segesvári diétán bemutatott tervezetét, mely az országnak sok kárt okozott adórendszerét kívánta módosítani.³²⁶

Buccow tábornoknak erdélyi főhadparancsnoki, majd guberniumi elnöki jelenléte nem marad nyomtalan az emlékirodalomban. Szemetszúróan világos, hogy e karriertisztet az erdélyi integráció minél tökéletesebb és zökkenőmentesebb véghezviteléért küldi Bécs az országba. A kor emlékirodalma többszörös láttatásban mutatja be az 1762-es terveket, majd a határőrség tényleges megszervezését, az időpolitika megváltoztatását, a katolicizmus (beleértve a görög katolicizmus) térnyerését, az ortodox románok lecsendesítését – melyek mind Buccow közvetlen közreműködésével történnek. Intézményrendszeri szempontból igen jelentősek a törvénykezést és a helyhatóságokat érintő intézkedések. E vonatkozásban az erdélyi vármegyék, kerületek és székely székek tűnnek a legideálisabbaknak kísérleti közegként. Az udvar úgy véli, az újítással szembeni ellenkezés minimális lesz. Erősebb ellenállásra számít a szász székek esetében, amelyek kiváltságait, sajátos intézményeiket védenék meg, és amelyekkel szemben Bécs nem is kívánja megvonni hagyományos támogatását. Ugyanígy a magyarországi vármegyeyei rendszert sem érintik a szervezeti reformok.

Az erdélyi újjászervezés látszólag a törvénykezést célozza, mely a maga anakronisztikus szervezettségében nehézkesen működik.

Az emlékirodalom már 1762-ben említést tesz az úgynevezett „collegiatum iudicium”-okról, melyekről Halmágyi István a Guberniumtól értesül,³²⁷ de ezeknek a – Királyi Táblákhoz hasonlóan állandóan működő – intézményeknek a létrehozási szándékáról a vármegyékben is szó esik, és a maga során Rettegő jó kezdeményezéseknek tekinti őket. E megállapítás lehetőséget jelent számára ahhoz, hogy bírálja a hagyományos törvénykezési rendszer működőképtelenségét, mely – véleménye szerint – csak a főtisztek jövedelmét növelte.³²⁸ Már az évben, 1762-ben a vármegyék állandó székhelyet létesítenek, ahol az új intézmény működni fog.³²⁹ 1763-ban pedig már tárgyalások folynak a Guberniummal a tervezett intézmény működését illetően.³³⁰ Az év őszén királyi leirat érkezik a Guberniumhoz a

³²³ V. Takács Sándor: **Kémvilág Magyarországon.** é. n. h. n.

³²⁴ **BMÖ.** II. 19.

³²⁵ Trócsányi Zsolt: **Erdélyi kormányhatósági levéltárak.** Budapest, 1973. 9.

³²⁶ **BMÖ.** II. 36.

³²⁷ **HIN.** 5.

Lásd még: **UszLt** - Commissiones Gubernii 1762–1763, 1762: 24 és 37.

KmOL – Torda vármegyey levéltára (A továbbiakban: **TLt**) 1762. év. 3782, 3809. sz.

³²⁸ **EMD.** 141.

³²⁹ **Uo.** 142.

³³⁰ **HIN.** 60–61.

működése idején 1790-ig „állandó táblának” nevezett az új intézmény létrehozására vonatkozóan, míg Rettegi arról tudósít, hogy vármegyéjében (Doboka) létrejött az állandó tábla.³³¹ 1766-ban, majd 1780-ban már éles hangon ír ezek működéséről, mert általuk kifordult sarkából a „valamikori jó világ”, az ülnökök számát csökkentették, s kötelezték őket, hogy állandóan a táblai székhelyen tartózkodjanak, s mind a peres, mind az adminisztratív ügyekre megoldást keressenek.³³²

Az emlékirok által szolgáltatott ez irányú információk a törvénykezés és a közigazgatás modernizációjának rendkívül fontos folyamatát tükrözik, mivel ezek az intézményeknek nemcsak a peres, de a közigazgatási ügyek is a hatáskörükbe tartoznak, és professzionista, a korabeli követelményeknek megfelelő, bürokratikus apparátussal rendelkeznek. E modernizációs tendenciák között szerepel az iktatási rendszernek a guberniumi ügyintézésbe való bevezetése,³³³ melyet 1772-ben a vármegyékbe, kerületekbe és székekbe is bevezetnek. Az állandó táblák létrehozására és működésére, a törvénykezés és a helyi közigazgatás modernizációjára vonatkozó emlékirodalmi utalások alapvetően hozzájárulnak ezen – a történetírás által kevésbé tárgyalt – intézmények megismeréséhez. A korabeli bürokratikus szabályozások (nyilvántartás, indexek bevezetése, az irattárak rendezése és nyilvántartásba vétele) oly mértékben feljavítja az adminisztrációs ügymenetet, hogy 1790 után, az állandó táblák megszüntét és a régi, vármegyei rendszerhez való visszatérést követően is megmarad.

IV. 2. Gazdasági következmények

A Habsburg-uralom leglátványosabb következményei a gazdasági életben nyilvánulnak meg – a természeti kincsek kitermelésének új rendszere, mely nem tartja szükségesnek az a konkrét helyzet józan elemzését, a gazdasági élet minden területén szemmel látható visszaesést eredményez. Az Habsburg-hatalomváltás a bécsi kamara képviselői által alkalmazott intézkedésekkel jár – többek között az adófizetők számának és az adózás kiszélesítésének céljából.

A császári csapatok érkezését gazdasági-társadalmi hanyatlás követi Erdélyben. Ez két okra vezethető vissza. Az első és talán meghatározó abból az ellentmondásból fakad, mely a császári vezetés abszolutista központosító politikája, Erdély Habsburg-provinciává való átalakulása és az erdélyi uralkodó rendek autonómiatörekvései között feszül. A vezető rétegek Habsburg-lojalitásának kialakítása hatékony eszköznek bizonyul a homogén ellenzék szerepének aláaknázására. Felső szinten, a Gubernium elfogadja az udvar politikáját, a vármegyei

³³¹ Uo.101.

EMD. 154.

Az állandó tábla felállítására vonatkozó rendeletek és utasítások: **UzLt** – Commissiones Gubernii 1763–1764, 1763: 85.

Lásd még **Uo.** 2, 74, 78; 1764: 37, 38.

KmOL – Kolozsvár város levéltára (A továbbiakban: **KvLt**) 1763. évi 1145. sz.

KmOl – Kolozs vármegye levéltára (A továbbiakban: **KLt**) – Commissiones Gubernii 1763, I.

³³² **Uo.** 196, 409.

³³³ **HIN.** 377–378.

Lásd még: R. Texe: **Evoluția sistemului de registratură și evidențele create în arhivele comitatelor din Transilvania și folosirea acestora ca instrumente de informare științifică.**

Revista Arhivelor vol. XXI. nr. 2/1964. 32–60.

Andrei Kiss: **Vechile inventare, registrele auxiliare de arhivă și cele de registratură din Transilvania.** Revista Arhivelor vol. XL/1978, nr. 1. 67–79.

vezetés azonban nagy vonalakban igyekszik megőrizni a régi közigazgatási formákat, ami állandó harcot jelent a Gubernium és a vármegyék kis- és középnemessége, illetve a bécsi udvar között. A helyzet oly komplexsége válik, hogy sem az ide beszállásolt katonai parancsnokok, sem a különféle kormánybizottságok nem találnak megoldást rá. Emiatt a belpolitikai helyzet erőteljes instabilitással jellemezhető, melynek negatív hatásai vannak a gazdasági életre.

Erdély gazdasági csődhelyzetének másik oka a bécsi udvar pénzügyi politikájából eredeztethető. A törökök, majd később a franciák elleni háborúk kimerítik a kincstárat. Ugyanakkor a zsoldoshadsereg fenntartása és a bürokratikus államapparátus felépítése annyira megterhelik a birodalom költségvetését, hogy új anyagi forrásokra van szükség a birodalmi kamarajövedelmek bővítéséhez.

És ez annál is inkább, mivel a birodalom egyetlen provinciája sem rendelkezik oly fejlett iparral és oly erőteljes polgársággal, mint Franciaország, ahol is ezek anyagi támogatásával sikerül az országnak eleget tennie az új helyzet előidézte követelményeknek. Bécs továbbra is kénytelen külföldi kölcsönöket felvenni, ezeket azonban egyre nehezebben kapja meg és egyre keményebb feltételekkel. Ez a pénzügyi politika ugyanakkor ellentmondásban van az osztrák merkantilisták véleményével, akik úgy vélik, az ország pénzügyi stabilitásának a belső erőforrásokon kell alapulnia.

Az udvari kamara, hogy a kincstár igényeit kielégíthesse, az elfoglalt területek – köztük Erdély – forrásainak intenzív kitermelését indítja el, anélkül, hogy gondoskodna az adók, természetbeni juttatások arányos leosztásáról és a bevétel ellenőrzéséről. A kamara megelégszik a legegyszerűbb megoldással: globális adóösszeget ír ki Erdély számára; ezt a diéta elfogadja, és a Gubernium leosztja a vármegyéknek, szász és székely székeknek, illetve a városoknak.

Az adó összegének megállapításakor nem Erdély reális lehetőségeit, hanem a bécsi udvar szükségleteit veszik alapul. Jóllehet a Diploma Leopoldinum 12. cikkelye Erdély éves adóját békeidőben 50 000 tallérban, háborús időben 400 000 rhénus forintban állapítja meg, beleértve a természetbeni juttatásokat,³³⁴ ezek az összegek a valóságban meghaladják a fent említett kvótákat.

A karlócai békét követően a vármegyék egyre határozottabban követelik a Diploma Leopoldinum 12. cikkelyének betartását, annál is inkább, mivel a törökellenes háború véget ért. Az elégedetlenség csillapítására a birodalmi hatóságok különböző intézkedéseket foganatosítanak. Az adócsökkentés helyett Bécs bizottságokat küld Erdélybe, melyeknek a feladatuk ésszerűbb adórendszert kidolgozása és új bevételi források felfedezése.³³⁵

A kamerális bizottságok tevékenysége, mely egyoldalúan csak az udvar érdekeit tartja szem előtt, nemcsak az országgyűlést háborítja fel, de a különböző társadalmi rétegeket is. (Úgy tűnik, Bécs tekintetbe veszi ezeket a forrongásokat, mivel 1701-ben Erdély adóját 750 000 forintra csökkenti – az előző évi 900 000-ról.)³³⁶

³³⁴ **Corpus Juris Hungarici, 1540–1848. erdélyi törvények.** Budapest, 1900. 614–616.

³³⁵ A Thavonat báró (1690), Seau gróf vezette kamerális komisszióról van szó.

³³⁶ Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: **MOL**) Cancellaria Transylvanica. B. 2. acta generalis, nr. 74/1701. Az összeg felosztása: „pro prima angaria 1700. nov. 1-től 1701. január végéig, 304 178 fl. ad 2-dum Angariam 1701. febr. 1. – 1701. április végéig, 304 036 fl., ad tertiam Angariam május 1. – július vége 66 734, ad quartam Angariam aug. 1.– október vége 75 062 fl.

A beilleszkedés kezdeti időszakában Erdély katonai parancsnoka, Rabutin generális azzal vádolja a Guberniumot, hogy egyes tagjai szabotálják a birodalom pénzügyi politikáját, s megszegik az uralkodó parancsait. A bécsi udvar képviselői és az erdélyi hatóságok közti kapcsolatok megromlását az 1703-ban kirobbant Habsburg-ellenes mozgalom szakítja meg, mely mind gazdasági, mind társadalmi-politikai szempontból teljes anarchiát eredményez.

Erdély gazdasági helyzetét az is rontja, hogy a hadsereg elszállásolása nemhogy tágítja a belső piacot, hanem ellenkezőleg, hozzájárul ennek beszűküléséhez, mivel a lakosság a pénzbeli adók mellett jelentős mennyiségű természetbeli juttatásra kötelezett.

A katonai hatóságoknak a termékek árát vagy ki kellene fizetniük, vagy a császári udvar által felállított bizottság segítségével bele kellene foglalniuk a pénzbeli adóba. A kincstár azonban nem rendelkezik a katonatartáshoz szükséges összegekkel, s így pénz helyett elismervényeket osztogat. Így a lakosság ingyen vesztegeti el terményeit, ugyanakkor azonban az adókat ki kell fizetnie. 1697-ben a Gubernium panasszal fordul a császári kamarához, melyben rámutat, milyen anyagi nehéz helyzetben van Erdély; a beadvány rámutat arra is, hogy 1697. november 1-ig Erdély kinnlevősége (katonatartási költségek) több mint egymillió forint.³³⁷

A katonai parancsnokság és a császári kamara már a Habsburg-domináció kezdetétől igyekeznek Erdély egész gazdasági életét Bécsnek alárendelni. (Például: 1694. május 11-én a Gubernium Veterani tábornokkal megegyezésben kifejezetten betiltja az erdélyi marhaexportot, azzal érvelve, hogy ez veszélyeztetné a hadsereg ellátását. Az udvar elfogadja e tiltást, szabadon hagyva azonban az export útját Bécs felé. A rendelet nyilvánvalóan az egyik legjelentősebb erdélyi jövedelemforrás monopolizálását célozza.)

A Habsburg-uralom kiteljesedését követően – a belső helyzet enyhülésével és a központi hatalom megszilárdulásával párhuzamosan – egyre erőteljesebbek az osztrák gazdaságpolitika merkantilista tendenciái. A kamara adminisztratív intézkedésekkel kívánja megakadályozni a nemesfémek Erdélyből való kikerülését – csupáncsak azért, hogy ezek az örökös tartományok felé áramoljanak.

A felvilágosult abszolutizmus idején II. József érdeklődést mutat a gazdasági szegmentum iránt is (mezőgazdaság, ipar, közlekedés). Egyik rendelete meg éppen részleteibe menően szabályozza az erdők ésszerű használatát. II. Józsefet ugyanakkor foglalkoztatja a céhmonopóliumok megszüntetése, az ipar szabadsága stb. Mindazonáltal az egész század folyamán Erdély gazdasági élete stagnálást mutat: Bécs gazdaságpolitikája, a bevezetett reformok nem érik el céljukat – a gazdasági életben szemmel láthatóak az elmaradottság jelei.

A bécsi kormány Erdélyben alkalmazott gazdaságpolitikáját egészében nézve és következményeit tekintve, a következők állapíthatók meg:

A bécsi udvar elsődleges célja, hogy Erdélyt az osztrák abszolutista monarchia részévé tegye, és a Habsburg-gazdaságpolitikába, mely a 17. század végétől, a Török Birodalom általi vereségek következtében Közép- és Délkelet-Európában határozottabban körvonalazódik. A történelmi fejlődés szempontjából a központosított abszolutista monarchiához való tartozik kétségkívül haladást jelent a középkori államrendhez, s még inkább a török despotikus, belső ellentmondásokkal teli rendszer társadalmi-gazdasági berendezkedéséhez viszonyítva, mert a liberális reformok nyomán jelentős átalakulásokon keresztül ment feudális rendszer védelmén

³³⁷ **MOL.** Gubernium Transylvanicum. F46. Generalia in politicis. Nr. 141/1701; Bethlen Miklós erdélyi kancellár 1701. októberi levelében, melyet a bécsi Udvari Kancelláriának címezett, szintén panaszkodik, megállapítva, hogy a pénzhány lehetetlenné teszi a túlságosan megemelt adók kifizetését.

túl támogatja az ipar, kereskedelem fejlődését, már csak azért is, hogy minél erősebb alapot teremtsen a központi hatalom számára. Ez e vonatkozásokban hozott intézkedések azonban nem mindig előnyösek Erdély szempontjából. Ellenkezőleg.

A Habsburg Birodalom központosító tendenciái némelykor azonban megbicsaklanak, ugyanis az ausztrocentrikusan értelmezett és alkalmazott merkantilista gazdaságpolitika negatív hatást gyakorol a hódított területek egyes városaiban az iparúzésre és a kereskedelemre, aminek következtében az a társadalmi réteg, mely többnyire támogatója a központosított államnak, sok esetben a Habsburg-ellenes erők táborát gyarapítja.

A parasztság gazdasági helyzetének a kettős kizsákmányolás miatti súlyosbodása a társadalmi ellentétek kieleződéséhez vezet.

Ezek az általános megállapítások – nem kevésbé a Habsburg Birodalom gazdaságpolitikájának sajátos vonásai –, valamint az osztrák uralom kiteljesedésének gazdasági következményei az emlékirodalomban jobbra közvetett módon jelentkeznek, illetve másodlagos célzások formájában, adalékokként, mivel a szerzők jó része nem tulajdonít kiemelkedő jelentőséget a gazdasági problematikának, kivéve amikor ennek más aspektusait elemzi: a korrupciót vagy éppen ellenkezőleg egyik-másik szereplő gáláns nagyvonalúságát; a központi hatalom részéről való visszaéléseket; a szerző önnön érdekeit. A gazdasági szféra az emlékiratok zömében csupán akkor jelentkezik, amikor a szerző valami rendkívülről számol be, valami amúgy „unalmasról”, amire mégis érdemes szót vesztegetni.

Erdély makrogazdasági helyzetét – okokat, történéseket, következményeket – nem tárgyalják az emlékirók; hiányoznak a gazdasági elemzések is. A gazdasági szférának csupán egyetlen szegmentuma kerül említésre némelykor: Erdély/egyres szereplő(k) pénzügyi helyzete. A gazdasági probléma tárgyalásának másik módozata, hogy a szerző összeköti a gazdasági kérdést annak társadalmi következményeivel.

Bethlen Miklós önéletírásában gyakran történik utalás az évi generalis exactióról. Szász János, Apór István és a Gubernium azonban nem híve ennek, mert – véli Bethlen – e számadás véget vetne a korrupciónak és a pénzügyi manipulációnak. Ugyanakkor javasolja, hogy az összes tisztségviselő nyilatkozatban (*declaratio genuina*) számoljon be anyagi helyzetéről. „Nem akarták; másfelől azzal calumniáltak, hogy nem akarok számat adni. [...] az ország nékem négyezer forintot ada sok szolgálatomért sub tribus sigillis nationalibus, Kolozsvárott, bizony nem ajándékon, hanem véres verejtékemért adta.”³³⁸

Lelkiismeret-furdalás érződik ki abban a fejezetben, amelyben Bethlen Miklós bemutatja, hogyan oldottak meg az erdélyi urak egy Bécsben kitalált pénzügyi kérdést: „Az elmúlt ősszel vete reánk a generális [Rabutin] 100 000 Rh florintot; mely hamisan vettük azt erővel az embereken, meglátszik a felvetésből; sok gróf, úr, főispán, főkapitányra semmit sem vettünk, sok szegényre százakat...”³³⁹

Bethlen Miklós, úgy tűnik, egy takarékosági program híve, melyhez társul még az osztrákokkal szembeni ellenszenve, fenntartása. Ezzel magyarázható Kinsky egy javaslatával szembeni magatartás: ez utóbbi ugyanis felveti, hogy „az országnak terhelésére” adjanak Rabutinnak „discretiót”, mintegy 6 000 forintot. A gubernátor és Bethlen azonban e kérdést előbb a rendekkel kívánják megbeszélni, a szintén jelen lévő Apór azonban rögtön beleegyezne.³⁴⁰ Aporról egyébként számtalan esetben kifejti nem túl pozitív véleményét:

³³⁸ BMÖ. I. 72.

³³⁹ BMÖ. I. 132.

³⁴⁰ BMÖ. II. 34.

könnyelműségét, megbízhatatlanságát egy bécsi utukkal is példázza, ahol Bánffy és Apor – Bethlen állítása szerint több mint 80 000 forintot költöttek. A szerző aggodalmaskodik: e nyakló nélküli költekezés káros az ország számára, hiszen az udvar elgondolkodik azon, ekkora költekezés mellett mennyi pénze is lehet Erdélynek.³⁴¹

Cserei Mihály – aki számára a Diploma Leopoldinum mérce – felrója a nemességnek, miért tiltakozik a központi hatalomnak a gazdasági domináció megszilárdítását célzó intézkedései láttán. Miért nem ért egyet a nemesség – töpreng Cserei – a kamarai bizottság létrehozásával, és miért háborog amiatt, mert a bányák élére osztrákok kerülnek, hiszen ő görögöket, örményeket ültetett e tisztségekbe, attól függően, ki fizetett jobban.³⁴² Ebben a leginkább Apor István és Bánffy György a bűnös, mert nem vigyáztak az ország törvényeire. S ha már így áll a helyzet, a német tisztek a görögök fölött állnak - bizonygatja Cserei a Diploma tökéletességét.³⁴³

A nemesség korruptségét Cserei több helyen kidomborítja: az adójövedelmeket 100 000 forinttal bérlik a császártól, a nyereséget 3–4 személy egymás közt osztja el, elvtelenül, természetesen. Cserei protestánsként is szenved az új uralmi rendszer által bevezetett adópolitikától. Mióta Apor István a kincstartó – tör ki – a reformátusokat egész egyszerűen minden anyagi joguktól megfosztották.³⁴⁴

Wesselényi naplójának gazdasági vonatkozásai illúzióvesztésről és kiábrándulásról tanúskodnak, a szerzőnek a válsághelyzetekkel szembeni pesszimizmusáról. A megoldást egy bécsi követség Erdélybe látogatásában látja, mely elemezné a valós helyzetet. Ezt az ötletet egy 1733. augusztusban keltezett, Zsibóra, Tarczali Zsigmondnak címzett levele is tartalmazza. Az Erdélyt az udvarnál képviselő Tarczalihoz írott levélben Wesselényi többek között ellenzi, hogy a tricesima idegenek kezére került, mivel ennek negatív következményei vannak a kereskedelemre.³⁴⁵

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kortárs szereplőjeként a mozgalom okairól és kitöréséről is kifejti véleményét. A nemesség képviselőjeként állaspontját természetesen osztály-hovatartozása határozza meg, ugyanakkor azonban meglepően világosan felismeri a mozgalom gazdasági okait: a császáriak szolgálatában álló Gesdorf tábornokkal való egyik beszélgetésében emennek arra a kérdésére, miszerint mi a kuruc lázongás oka, Wesselényi válasza: az elnyomás.

Szintén Wesselényi az az emlékiró, aki a szabadságharc gazdasági okait összeköti a társadalmiakkal, illetve ezek negatív következményeiről ír. „[...] könnyű volna ezt a rebelliót lecsendesíteni, mert csak hirdetnék meg a parasztság között, hogy mind öljk meg a nemes embereket és soha jobbágyok nem lesznek [...]” – írja egy helyütt.³⁴⁶

A jobbágy–nemes kapcsolatokat Halmágyi István is vázolja, jóllehet naplója előterében a határőrség szervezése áll. Néhány fejezetben azonban gazdasági-társadalmi feljegyzések is feltűnnek, mint például az a panaszbeadvány, melyet 13 falu jobbágysai terjesztenek elő a nemesuraik ellen. A Gubernium elrendeli az ügy kivizsgálását. E Küküllő vármegyei

³⁴¹ **BMÖ. II. 33.**

³⁴² **EH. 271.**

³⁴³ **EH. 272.**

³⁴⁴ **EH. 273.**

³⁴⁵ **Wesselényi. 38.**

³⁴⁶ **Wesselényi. 47.**

panaszbeadványt Bruckenthal Halmágyinak adja át elemzés végett. „Inter reliqua a Küküllő vármegyei continua táblának megparancsolák, hogy a sessiókat limitálják, egészről 4, félről 2 napi dolgot tegyenek a jobbágyok s nem többet.”³⁴⁷ Nyilvánosságra hozatala után a rendeletnek komoly következményei lesznek, ugyanis a célzott jobbágyokon kívül mások sem akartak a rendeletben megszabottnál többet dolgozni a nemeseknek.

Rettegi György az az emlékiró, aki egyes nem konkludens jellemvonáson túlmenően a Habsburg-uralom néhány általános gazdasági következményét is leírja. 1770-es feljegyzéseiben aggodalmának ad hangot egy guberniumi comissio miatt, melynek célja, hogy a „mágnások, nemesemberek regisztráltassanak, kiket is regisztráltunk. A titulus az, hogy a nemesség palliuma alatt azok, akik nem nemesek, a contributióknak onusát ne subterfugiálják, de valósággal productióra vonatunk s félő, hogy a nyakunkba ne vessék nekünk is a portiózást. Brukenenthal megtette a regia propositiókat, mely abban állott, hogy az egyházi nemesség, kinek eddig négy forint capitis taxája volt, azután adjon nyolcat, a zsellér hatot, jobbágyok pedig négyet. Ez azért van, azt mondják, hogy a limitanea militiának quantumát elengedte öfelsége, de úgy, hogy mások és signanter a vármegyék pótolják ki. [...] A városok classificáltak: Szeben, Ebesfalva, Szamosújvár első classisban, Kolozsvár etc. második és harmadikban. [...] Mindezek ha felállítatnak, lehetetlen, hogy subsistálhasson se nemes, se parasztember, s valaki svadeálta öfelségének, de nem javát, hanem kárát kívánta. Ugyanis hová lesz a mi törvényünk s azon fundált nemesi szabadságunk, az öfelséges esküvése mi lesz, hát a diplomatica históriában kitett conditiók hová lesznek, melyekben az öfelsége praedecessori a quantum iránt capitulatiót tett, törvényünknek s nemesi szabadságunknak megtartására és oltalmazására magát obligálta?”³⁴⁸ – írja Rettegi, aki egy következő bekezdésben a élet egy másik általános jellemzőjére – a vármegyék (jelen esetben Doboka vármegyére), a katonaság miatt nehezedő terhekre utal.³⁴⁹ A császári hatóságok visszaéléseként ír Rettegi a só- és aranykivitelről. Az 1772-es felegyzés szerint Erdély számára 700 000 mázsa sókivitelre rendelnek el. Ez a mennyiség mintegy 1 400 000 aranyat ér – számol Rettegi, majd folytatja: a són kívül minden évben „in cruda materia” hét mázsa aranyat visznek Bécsbe. „Soha nem is látott, hallott az ember olyan dispositiókat, mint most: mert ezelőtt is jöttek commissiók, de ritkán jött olyan, hogy az Istennek szent neve ne emlegettetett volna benne, mint fődispositornak. De most mindenféle dolog nem az Istennek öfelségének, hanem az embereknek akarátjától és dispositiójától tétetik [függővé]”³⁵⁰ – vonja le a következtetést Rettegi.

Ujfalvy Sándor, a vidéki élet krónikása a 18. század végén a gazdasági szféra egy másik vetületét mutatja be: összehasonlítja a terület néhány aspektusának egy-két évtized alatti változásait. Édesapja, Dokoba vármegyei táblabíró 36 évi hivatalviselése alatt 4 975 forint javadalmazásban részesült. „De igen gyakran történt, hogy egyetlen egy nap egész évi fizetésénél többre lett volna érdemes. [...] Mekkora különbséget, minő ellentétjeit láttam én ennek közelebbről. A múlt években rögtönzött, a legaljasabb népfajok tudatlan s erkölcstelen salakjából fölszedett törvényszéki s igazgatási némely hivatalnoknak félévi díja szintannyira rúg, mint derék atyám 36 évi fizetése volt. És a tulontúl díjazott hivatalnok az év végével ugyan mit mutathat fel? Egy nagy halom senki más, még önmaga által sem értelmezhető beírt papírt, melyből majd minden rend írás egy forinttal díjaztatik. A nap nagyobb részit a bureau-

³⁴⁷ HIN. 179.

³⁴⁸ EMD. 224.

³⁴⁹ EMD. 231.

³⁵⁰ EMD. 277.

ban unalom s ásítás közt elírálja, vagy ellesbeli. [...] ezeknek okvetlen proletariusoknak kell lenni, s később éppen communistákká. Ezt a német tartományok nagy aggodalommal s keservesen tapasztalják”³⁵¹ – ötvözi a pénzügyi bírálatot társadalmival Ujfalvy Sándor.

A kor emlékirodalmában közvetett módon jelentkező gazdasági problematika nem bír elsődleges fontossággal a szerzők számára, kivételt csupán egy-két eset, illetve aspektus képez. A Habsburg-uralom politikai-intézményrendszeri vagy művelődési-szellemi következményeit a szerzők sokkal gyakrabban és részletesebben tárgyalják, mint a gazdasági kérdéseket, melyek – úgy tűnik – meglehetősen érdektelen témának bizonyul az emlékirók számára.

E szféra láttatása során is azonban jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes emlékiróknál. Egyesek – Bethlen Miklós például – az osztrák hatalomgyakorlás gazdasági következményeiről egészen széles perspektívában beszélnek; néhány, helyzetre vagy személyre vonatkozó utalástól eltekintve, megállapításai makrogazdasági jellegűek. Más emlékirók, akik az ország politikai és társadalmi életének nem meghatározó tényezői, olyan gazdasági-társadalmi aspektusokra térnek ki, melyek saját életüket érintik, hiszen csupán ezek az irreleváns szegmentumok elérhetők számukra. Mindazonáltal szekundérinformációik összehasonlítási vagy kiegészítési alapul szolgálhat a különböző történelmi forrásokban megjelenő idevágó aspektusokhoz.

A központi hatalom által gyakorolt korrupció és visszaélések láttatásának tekintetében is különbség nyilvánul meg az egyes szerzők között. A Habsburg-szimpatizáns emlékirók megkísérlik csökkenteni e jelenségek súlyát, sok esetben elsiklanak fölöttük, míg az ellentáborba tartozók néhol indokolatlanul kidomborítanak egy-egy jelentéktelen epizódot. Ugyanez történik a szerzők vallási hovatartozásának függvényében is. A katolikusok – nyilvánvalóan – elnézőbbek, toleránsabbak az – esetleg éppen gazdasági – igazságtalanságokkal szemben, míg a protestánsok kettős megpróbáltatásként élik meg e méltatlanságokat.

IV. 3. A szellemi és művelődési élet változásai

A Habsburg Birodalom erdélyi célkitűzései között nagy súllyal szerepel a katolikus restauráció, másként katolikus megújulás vagy éppenséggel ellenreformáció. Ennek a célnak az elérése érdekében foganatosított intézkedések, bár egyes végrehajtók részéről nem nélkülözik a túlfűtöttséget, Erdélyben másként folynak le, mint például Magyarországon. Ez jórészt a vallási ügyekben a 16–17. század folyamán kialakult helyzetnek tulajdonítható, és egyes, ezt a helyzetet realisabban felmérő központi politikai tényezőknek (például a Ministerialkonferenzben).³⁵² A 16. század közepén Erdélyben országgyűlésileg kimondott szabad vallásgyakorlási jog itt megteremti a felekezetek egymás mellett élésének a lehetőségét, ha nem is minden súrlódás nélkül. A négy bevett vallásnak – ezeket gyakorolják a rendek –: a reformátusnak, lutheránusnak, római katolikusnak és unitáriusnak (recepta religiók) az erdélyi törvények jogokat biztosítanak, de maga a megtúrt valláshoz tartozás, mint például a román görögkeletiek (ortodoxok) esetében (tolerata religio) szabályozott keretek között jogvédelmet jelent, mindenképpen olyanfélét, mint amit a nyugat-európai és a

³⁵¹ Ujfalvy. 18.

³⁵² Prodan: Caracterul regimului... 356.
Trócsányi 1986. 1006–1007.
Trócsányi 1988. 95, 119–120.

birodalmon belüli elnyomott, sőt üldözött vallások igényelnek és a toleranciarendelkezések kibocsátásakor üdvözöltek. Éppen ezért II. József toleranciarendeletének más is a fogadtatása és eredménye Erdélyben. Itt ugyanis a fejedelmi korszakban nem ismerik a vallásüldözéseket, a fejedelmi tolerancia befogadja például az anabaptistákat, a zsidókat, és csak fájdalmas kivételt képez a szombatosok kis közösségének az üldözése. A reformációig a rendek által kizárólagosan követett római katolikus vallás azonban a hitújítás eredményeként elveszti addigi egyedüli rendi vallás jellegét, és az idők folyamán a protestáns rendek kerülnek túlnyomó többségbe. A szászság a lutheránus hitvallást követi, sőt az országgyűlés túlnyomó többsége mellett Bocskay Istvántól kezdve a fejedelmek kálvinista reformátusok. Ilyen körülmények között a római katolikus egyház már a 16. századi szekularizáció következtében jelentős mértékben elveszti javait, a hitújítás nemcsak híveit nyeri meg, hanem ezek az új hitre tért hívek régi katolikus templomaikban élnek tovább vallásos életüket. A 17. századtól az erdélyi egyházmegyét már csak vikárius kormányozza, mert püspöke a protestáns jellegű fejedelemségből Leleszre vonul vissza, szerzetesrendjei – elsősorban a jezsuiták – jelenlétét pedig szigorúan korlátozzák. Így a római katolikus egyház a hitújítás előtti helyzetéhez viszonyítva kedvezőtlenebb pozícióba kerül. Mindezek ellenére az egyház életképességét bizonyítja, hogy ott, ahol vannak hívei, meg tudja vetni a lábát, megtalálja továbbélésének, saját kormányzásának módját. A katolikus lakosságú Csíkból és más ferences gócékból a Ferenc-rendi szerzetesek lelki irányításával egy erős népi gyökerű katolicizmus sugárzik ki, az országban élő katolikus hívők pedig kialakítják sajátos, egyháziakból és világiakból álló önkormányzati szervezetüket, az erdélyi római katolikus státust. Ugyanakkor a négy bevett vallás törvény általi elismerése egyensúlyt és együttélési lehetőséget biztosít a négy vallásfelekezetnek.³⁵³

A Habsburg Birodalom által fő berendezkedési célként kijelölt katolikus restauráció vagy ellenreformáció viszont nemcsak hittenyésztési és ezáltal a hívek és templomaik visszaszerzésére irányuló, az egyházmegyei intézményrendszert helyreállító cél, hanem birodalmi, következőképpen politikai, irányítója pedig a világi hatalom. Útja ezért nem minden esetben a hittérítés és jogérvényesítés, hanem a nyers erőszak alkalmazásával elért cél, hiszen a hit és az egyházi javak miatti viták eldöntését a császári szoldateszka olyan korlátolt szemléletű képviselői, mint Caraffa vagy Steinville csak a maguk módján és eszközeivel oldhatják meg. Ezek a kilengések hosszú ideig éreztetik hatásukat a magyarság körében.

Ugyanis a birodalmi célkitűzésként hatalmi segédlettel megindított katolikus restauráció kér irányban érezteti hatását: a magyarság és a románság felé.

A magyarság irányában azért, mert a hitújítás előtti egykori katolikus lakosság visszatérítését a katolikus hitre (politikai okokból is) a magyarság viszonylatában kívánják megvalósítani (a lutheránus szászság felé nem érezteti oly erőteljes mértékben hatását az ellenreformáció). Ezt az indokolja, hogy az ellenreformáció elsődleges céljai közt az ország protestáns többségű rendjeinek katolicizálása szerepel, ezáltal a befolyásosabb elemeknek a megnyerése és az országos kormánysszervek tisztségeinek katolikusokkal történő betöltése. Ez a főurak és nemesség irányában kifejtett térítő tevékenység, jóllehet állandó feszültséget okoz, eléri célját. A fejedelemség idején is katolikus hitűkhöz ragaszkodó főúri családok mellett egyre több család tér a katolikus hitre, sőt családokon belül katolikus ágak keletkeznek, ami

³⁵³ Szekfü: I. m. V. 133–134, 523–524.

Várkonyi: I. m. 885.

Trócsányi 1988. 120

Balogh Artúr: **A székely vallási és iskolai önkormányzat.** Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 39.

biztosítja a katolikus főurak súlyát mind a Guberniumban, mind az Erdélyi Udvari Kancelláriában és egyéb országos hivatalokban, de a helyi törvényhatóságokban is. Így a központi intézkedések következtében a négy bevett vallás rendszere országosan megbomlik, alsóbb szinten azonban, a helyi törvényhatóságoknál, főleg városok esetében a tisztségek és a tanácsok összetételének központi szabályozásával viszont a négy bevett vallás közötti megosztást érvényesítik – még ott is, ahol a nációk szerinti megosztás volt addig gyakorlatban –, de ezt úgy, hogy a felekezetenként megállapított arányszám a hatalomnak, illetve a római katolikusoknak kedvez.³⁵⁴

Ugyancsak elsődleges célként szerepel a gyulafehérvári római katolikus püspökség helyreállítása, ami biztosítja az egyházmegye szervezeti működését és következésképpen az egykori katolikus templomok visszavételét is. III. Károly 1715. december 11-én erdélyi római katolikus püspökké Mártonffy Györgyöt nevezi ki, akinek székhelyéül a gyulafehérvári volt fejedelmi palotát jelölik ki. A következő év február 16-án a püspököt beiktatják Fehér vármegye főispánjává (de nem örökös jelleggel), 1722-ben pedig – amint erről már szó volt – első guberniumi tanácsosként ő lesz a gubernátor állandó helyettese, és ezt a státust utódai is öröklik. A püspökség megszervezésével elkezdődnek a templomelfoglalások élő közösségektől, ami ugyancsak feszültséget, elégedetlenséget és megosztást vált ki a magyarság soraiban, és elsősorban a legkisebb magyar egyházat, az unitáriust sújtja (többek között Kolozsváron Steinville tábornok katonai erőszak alkalmazásával veszi el az unitáriusoktól az akkor az ő közösségüket szolgáló főtéri templomot).

A szerzetesrendek visszatérése ugyancsak fő célja a katolikus restaurációnak. A jezsuiták már 1711 után iskolát építenek Marosvásárhelyen, a püspökség helyreállításakor letelepednek Gyulafehérváron, majd Kolozsváron élesztik fel egykori híres iskolájukat. A ferencesek fejedelemségekori három rendházukat megsokszorozzák, a minoriták már 1680-ban létezett első rendházuk mellé még négyet telepítenek. Megjelennek két rendházban a kegyesrendiek (piaristák), a pálosoknak három rendházuk van, a trinitáriusoknak egy, és egyetlen apácarendként letelepednek az orsolyák. (Ez utóbbiaknak elhelyezése Szebenben, néhány katolikus tisztségviselőnek a hatalom általi kieroszakolása mellett az ellenreformáció százsz irányban teremt konfliktust.)³⁵⁵

Mély nyomokat hagynak az erdélyi magyar társadalomban az ellenreformáció hatalomdiktálta tiltásai, megszorításai. Ilyenek azok, amelyek korlátozzák a templomépítéseket, a külföldön végzendő tanulmányok korlátozása (ezt a határőrségen belül különösen jól alkalmazzák), a külföldi kapcsolatok tiltása. Családokat dűl fel az úgynevezett aposztáziarendeletnek – amely bünteti a katolikus hitről történő áttérést – túlbuzgó és intoleráns végrehajtása és a vegyes házasságokból származó gyermekek nevelése kérdésébe történő brutális beavatkozás (lásd Bethlen Kata esete).

Bármilyen visszásaknak tűnnek mai szemmel a politikai-hatalmi céllal és segédlettel végrehajtott ellenreformáció intézkedései, amelyek tartós hatállyal kötik le támadásra és

³⁵⁴ Prodan: *Caracterul regimului...* 355–356.

Trócsányi 1986. 1006–1007.

Trócsányi 1988. 96–97, 120.

³⁵⁵ Trócsányi 1986. 1006–1007.

Trócsányi 1988. 99.

5. Szekfű: I. m. V. 132–133.

Trócsányi 1988. 98–99.

6. Ţoca: I. m.

Pervain, I., Benkő, S., Gündisch, G.: *Cultura în Transilvania*. In: *Ist. Rom.* III. 558–567.

ellenállásra az erdélyi társadalom erőit, magának a katolikus hitnek erdélyi megújulása számos értékkel gazdagítja e térséget. Nagyszabású építkezéseivel példamutatóan gyarapítja a településfejlesztést, és úttörője az erdélyi barokknak nemcsak az építészetben, de más művészeti ágakban is. Iskolahálózata korszerű kiépítésével fellendíti az oktatást, és klerikus tudósai nagymértékben hozzájárulnak a tudományfejlesztéshez.

A katolikus restauráció másik fő iránya a románság felé vezet, nevezetesen célul tűzi ki a románok katolicizálását. Birodalmi célként – a jezsuiták megfogalmazásában – a katolikus hitre térítés a birodalmon belül nem kizárólag a románság felé irányul, és nemcsak itt kezdődik. Ravasz Pál jezsuita már 1687-ben kidolgozza a birodalomban vagy annak peremén élő görögkeletiek unióját a Római Egyházzal, és a folyamat 1692-ben egyidejűleg indul meg a ruténok és a románok felé, de magával sodorja a Partium magyar lakosságának egy részét is. A románok felé az eredmény az, hogy a románság egy része görög rítusú szertartása nagyrészt megőrzésével elfogadja az uniót. Az új vallás (görög katolikus vagy unitus) terjesztése azonban gyakran ellenállásba ütközik, és a 18. század folyamán több unióellenes mozgalmat vált ki (lásd például Șofronie mozgalmát).³⁵⁶ Maga az unió a mai napig is a román történetírás vitatott mozzanata. Kétségtelen azonban, jóllehet hogy az unió vallásszakadát idéz elő az erdélyi román társadalomban (akárcsak a magyarban a hitújítás), de az tény, hogy a görög katolikus vallás bevett valláskénti elismerése (mint katolikus vallás), papjainak új státusa, a katolikusokéhoz hasonló iskolahálózatának kiépítése (ami nem elsődleges cél a görögkeleti egyházban), papjainak magas szintű képzése és a tanulmányok céljából megnyílt Nyugat és főleg Róma felé vezető út vitathatatlanul hozzájárul a románság műveltségi szintjének emeléséhez, nemzettudata kialakításához, a politikai életbeni szerepléséhez és a román polgárosodás folyamatának megindulásához.³⁵⁷

A római katolikus restauráció a maga pozitív és negatív, közvetett és közvetlen következményeivel, az emlékiróknak az ellenreformációval szembeni magatartásával szintén az emlékiratok egyik általános témáját képezik, legalább annyira mint azok a szellemi áramlatok, melyek Erdélyben más felhangokat nyernek, mint a kontinens egyéb részein. E vonatkozásban megemlíthető Bethlen Miklós, akinek a gondolkodásában világosan nyomon követhetőek a karteizianizmus, puritanizmus, presbiterianizmus és coccejanizmus elemei. Mindezek az irányzatok a belső emberi világra irányítják a figyelmet, s felkeltik az elemzési vágyat. Ugyanakkor, mivel nem teljesen karteziánus, közeledik az angol puritanizmus egy képviselőjének, Ameniushoz a tanaihoz, melyekben a teológia – a korábbi irányzatoktól eltérően – már nem elvont elmélet, a bibliai tételek skolasztikus továbbképzése, hanem a hívő lelki életének empirikus-normatív leírása. Ebben a gondolkodásban találja meg Bethlen Miklós azt az ideológiát, ami támaszt nyújt a korabeli feladatok megoldása számára. Bethlen a „radikális” karteizianizmust az erdélyi körülmények ismeretében puritán ideológiává „szelídíti”; ebben összegeződnek nála műveltségének más összetevői. Minden egyéb csak addig a határig érdekli, míg azt a puritanizmus keretei lehetővé teszik.

³⁵⁶ Szekfű: I. m. IV. 264.

³⁵⁷ Prodan: *Instaurarea regimului austriac...* 237–244.

Prodan: *Regimul austriac...* 492–514.

Várkonyi: I.m. 885–889.

Dragomir, Silviu: *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile unirii cu catholicismul roman (1697-1701)*. Cluj, 1990.

Pall, Francisc: *Ein Siebenbürgischer Bischof in römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745-1768)*. Köln-Weimar-Wien, 1991.

Ez az a világnézeti-vallási-filozófiai keret, melybe az Öneletírás tényei beleépülnek, melyben az önelemzés megtörténik, Az Elöljáró beszéd fejtegetéseit követően családja történetéből nyomon követhető egész élete: gyermekkor, tanulóévek, utazások, politikai szereplések, diplomáciai küldetések. Személyes világán szűri át a kor eseményeit. Az írás alaphangulata a csalódottság – ez határozza meg sikertelen politikai erőfeszítéseit, kortársaihoz való viszonyát. Válsza mindenre: vanitatum vanitas. Egyetlen kapaszkodó számára a vallásos meggyőződés, ez nyújt kilátást a börtönévekből és az öregségből. A protestáns teológia szavaiból merít vigasztalást, melyeket a 17. századi Erdélyben a puritanizmus harcai tettek ismét elevenné. Bethlen teológiai hangvétele a késői fellángolása a puritanizmusnak.

A narrációs struktúra felvezetését megelőzően, úgy véli, tisztázni kell az Öneletírás megírásának célját: „késztelenített erre engem nagyobb részént az én maradékom és házam állapotja, melynek kezében én ezt mint egy apológiát, vagy testamentumot és ismertetést úgy hagyom. Mert, minthogy énrajtam a világnak üldözése rendkívül való volt ifjúságomtól fogva, és kiváltképpen a kétszeri keserves rabság: azt fogja a dolgokat nem tudó maradék vagy világ mondani, hogy talán Erdélyben legatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem.”³⁵⁸

Az Öneletírás a vallásos hangvétel ellenére realista. Már az Elöljáró beszédéből kicseng az önigazolási vágy, a lenézett „jó hírnév” keresése. Az emlékezés a börtönből a valóságba, az életbe viszi vissza Bethlen Miklóst; ez a tendencia fejezetről fejezetre erősödik, mígnem a realizmus szinte vitairatszerű harciasságot nyer.³⁵⁹

Az államférfi Bethlen Miklós mellett gyakran jelentkezik a nagy műveltségű szerző Bethlen Miklós is, aki politikai-gazdasági eszmefuttatásaival párhuzamosan Öneletírásában morális-etikai, illetve filozófiai fejtegetésekbe bonyolódik. Eme inklinációjáról emlékirata fejezet-címei is tanúskodnak (A jó hírről; A becsületről; Az örökkévalóságról stb.). Az Öneletírásban a művelődéstörténet olyan személyiségei tűnnek fel, mint Platón, Arisztotelész, Konfuciusz, Tacitus, Seneca, Augustinus, Petrarca, az említett Descartes vagy Coccejus. Legmagasabb mércéje – önnön bevallása szerint – a Biblia. Bibliaértelmezése azonban távol áll az ortodox puritanizmustól; filozófiai vallásosságát sokkal inkább érzelmi átélés jellemzi.

Stílusának két legfontosabb nyelvi forrása: a korabeli magyar beszéd és Károli Gáspár biblia-nyelve.

Ami Cserei Mihály írását illeti, ennek egyik jellemző vonása a kálvinista hit és az egyház primátusának következetes hangoztatása. A kép nála nemcsak politikai-társadalmi, de vallási megítélés szempontjából is sarkított: a kálvinista, illetve protestáns a pozitív, a katolikus a negatív pólus: „a fejevári papok, mindenik gonosz, factiósus, practicálódó és a mi religiónkot halálba gyűlölő és üldöző emberek”.³⁶⁰ Különösen a jezsuita rend ellen lázad; mint írja, minden rossz, ami a 16. századtól kezdve az európai és magyar történelemben előfordult, közvetlenül vagy közvetve a jezsuitákhoz kapcsolódik. A kálvinizmus és általában a protestantizmus vezető szerepe a 17.század végétől egyre inkább meginog Erdélyben. Attól kezdve, hogy a császári csapatok megvetik a lábukat a fejedelemségben, nyilvánvalóvá lesz, hogy az addig perifériára szorított katolicizmus – az udvar támogatásával – új életre kel, s megindul a római egyház reorganizációja. 1711 után a kálvinizmus és a kálvinista egyház domináns helyzete már csak letűnt emlék, amely legfennebb Cserei Mihály nosztalgiájának

³⁵⁸ BMÖ. II.

³⁵⁹ BMÖ. II. 12.

³⁶⁰ EH. 274.

tárgya.³⁶¹ E nosztalgizálásba azonban osztozik az erdélyi nemesség jelentős részével, amely a megváltozott hatalmi viszonyok között nemcsak szívesen emlékszik a „fényes” múltra, hanem következetesen ragaszkodik is vallásához és ahhoz a nemzeti kultúrához, amelynek a református vallás és egyház a hordozója.

Cserei egy másik sajátos vonása az Erdély-központúság, az események specifikusan erdélyi szempontú értékelése. Ez a transzszilván beállítottság már Szalárdi János Siralmas krónikájának is egyik vezérgondolata. Cserei Mihály korában azonban – amikor Erdély önállósága Béccsel szemben teljesen megszűnik és Erdély az abszolutizmust építő Habsburg-monarchia alárendelt provinciájává vált – ez a koncepció nem más, mint egy régi állapot nosztalgikus utánérzése, mely mégis épp ezekben az évtizedekben nyer sajátos szerepet: Bethlen Miklósnál egy Bécsből csak lazán függő, tulajdonképpen a török–Habsburg hatalmi erővonal közti feltételezett semleges térben elhelyezkedő Erdély víziója, Csereinél pedig inkább erősen érzelmi töltetű felfogásban.

Apor Péter írásából sem hiányoznak a vallásos elemek. E vonatkozásban a szerző – egyebek mellett – nem mulasztja el megjegyezni, hogy az általa felidézett korban „nem vala inter privatos religionis respectus, az akár catholicus, akár kálvinista, akár unitárius, és ha találtatott magyar, csak emberséges volt [...] Úgy vagyom, az mint feljebb íram, hogy az különös személyek között nem vala az az pápista, kálvinista, lutheránus, unitárius, szép szeretetben éltenek”.³⁶² Nemcsak vallási ellentétekkel nem kellett számolni – így Apor –, de gyakoriak voltak a hagyományos erdélyi tolerancia jelképei, a vegyesházasságok is. Az apori láttatásban a hatalomváltás, a Habsburg Birodalomba való integráció egyebet nem, mint az emberek közti feszültségek gerjesztését eredményezi.

Az erdélyi karteizianizmus terjedésének egyik példája Vargyasi Daniel István emlékirata. A karteizianizmus befolyása alatt írott munkák jellemzője a buzgó vallásosság, az önelemző és a történelem alakulását magyarázó líra. Az őszinte személyesség az előző évszázadban még leplezni való magánügy, most egyszerre magától értetődővé válik; az ember felfedezi önmagát és elmélyed belső kérdéseiben. Az emlékirat – a szó augustinusi értelmében – önismeretté válik. Azok a munkák, amelyek e szemlélet kifejezői – köztük a Vargyasi Daniel Istváné – a terminus valódi érteleme szerint – emlékiratok. Az élet végén, a befejezés előtt lévő életpálya utolsó szakaszában íródnak, nem naplók vagy feljegyzések tehát. Összefoglalások ezek, az egyéni életpálya és a közösségben vállalt szerep summázásai. Vargyasi Daniel István a következőket írja emlékiratában munkája fogantatásának értelméről: „[...] ezen vállalatom célját is egyedül oda akarom irányítani, hogy midőn az isteni jósnak egész életem folyamán rám halmozott nagyszerű jótéteményeit háládatos elmével újra átgondolom, mindazokról az idvezítő Istennek az én megmentőmnek újra halhatatlan hálákat és soha meg nem szűnő dicsőséget egyedül ő neki, a magasságban lakó Istennek tulajdonítsak”.³⁶³

A főrendű unitárius családból származó szerző szülei, családi környezete és unitárius neveltetése bemutatásával indítja visszaemlékezéseit, kitérve arra, hogy nagyanyja, Béldi Judith „az igaz hitű” vallásnak – a reformátusnak – „egyik nevezetes asszonysága több ízben kérte a szerző szüleit, gyermeküket neveltessék az „igaz hitű” vallásban; ezek azonban visszautasítják kérését – e mozzanat kiemelésével Vargyasi Daniel István a református vallásra való későbbi áttérését indokolja. A politikai bukás, mely az erdélyiek számára súlyos megpróbáltatásokkal telített éveket hoz, szabad teret nyit azonban a szellemnek. A politikai,

³⁶¹ EH. 33.

³⁶² AP. 358–359, 421.

³⁶³ EÖ. VII. 178.

társadalmi, egyházszerkezeti kérdések – kényszerből – háttérbe szorulnak; a lelki életre és a műveltségre koncentrálódik a figyelem. Vargyasi Bethlen Miklós környezetében teszi magáévá az új szellemiséget, és az új szellem központi elemét, az érzelmi telítettségű vallásosságot. Ismeretes róla, hogy Bethlen „házában az igaz hitről való nyilvános vallástételnek, mind a szent gyülekezetekben, mind a mindennapi isteni tiszteletben, a legtisztább és folytonos gyakorlata volt”.³⁶⁴ A Bethlen Miklós környezetében töltött időkre vezeti vissza majdani átérését a református vallásra: „ez volt azon első, nekem éppen a maga idejében szolgáltatott alkalom, amelynek segítségével és a szent lélek kegyelméből megvilágosodott lelki szemeket nyervén, a Krisztus Jézus orcáján visszatündöklő igaz isteni tiszteletet ízlelni kezdém”.³⁶⁵

Vargyasi hűségesen szolgálja Rákóczi ügyét Forgách Simon „general campi Marschalnál a generálisi segédtiszt hivatalt” betöltésével Magyarországon, majd ennek fogságba jutását követően Pekri Lőrinc hadsegédjeként. E környezetben újra közel kerül a református tanokhoz, mivel Pekri Lőrinc „a luneburgi híres püspök Arnd Jánosnak az igaz keresztyénségről írt értekezése olvasása és szemlélésére vetette az eszét és igaz keresztyéni buzgalomból elhatározta, hogy azt honi nyelvre lefordítja”.³⁶⁶ A fordítás azonban végül is Vargyasira hárul; ekkor tér át ténylegesen a református vallásra.

Vargyasi Daniel István Életének leírása a karteizianizmus jegyében született emlékiratok egyik reprezentatív darabja. Szerzője a hit elmélyítésének problematikáját tartja esszenciális kérdésnek. E vallásosságnak a legfőbb jellemzője, hogy a vallásos érzületet többre értékeli a formalisztikusan követett dogmánál. A hitbeli feloldódást hangsúlyozza, és a feloldódás gyakorlati megvalósulására a magányosságot tartja a legadekvátabb eszköznek.

A ráció századának első fele irracionális területen keres kérdéseire magyarázatot: a hit elmélyítése a központi kérdéskör, mely foglalkoztatja. E vallásosság legfőbb jellemzője – amint az előbbieken már említettük –, hogy a vallásos érzést többre becsüli a formalisztikusan követett dogmánál. E vallásosság a karteizianizmusnak nevezett gondolkodásbeli formákkal függ össze, s nem filozófiára oktat, hanem filozofálni tanít. E felfogás következményeként hangsúlyozza a puritanizmus, coccejanizmus vagy pietizmus a vallási érzés felsőbbrendűségét a dogmával szemben. Az új szellemi áramlat kihat a műveltség minden területére. Az emberi érzésvilágra talán azzal teszi a legmélyebb hatást, hogy felhívja a figyelmet az egyén belső világának elemzésére, felkelti az érdeklődést az analízis iránt. E karteizianizmus nyomja rá a bélyegét a 18. század több napló- és emlékirója stílusára, az eddig említettekén kívül a Hermányi Dienes Józsefére is. A vallásos elmélyülés az új stílus uralkodó kelléke, meghatározza a műfaj konstrukcióját és egész jellegét. Az emlékiró – Hermányi Dienes József is – akár a maga egyéni életét, akár a környezetét elemzi, végső rezinként a vallásban találja meg a megnyugvást.

A karteizianus eszmék nem a 18. században jelentkeznek Erdélyben először. Évtizedekkel azt megelőzően, már az önálló fejedelemség műveltségére is hatást gyakoroltak. Általános térhódításukat azonban ekkor még meggátolja a fejedelemség abszolutisztikus szervezete, érvényesülésüket legerélyesebben a fejedelem, I. Apafi Mihály akadályozza meg. Harcol ellenük, hiszen felismeri, hogy az új eszmék nemcsak a műveltség karakterét módosítanák, de megmásítanák, az élet és a kormányzási rend minden tényezőjét. A karteizianizmus elfogadása átalakítóan hatna a fejedelemség hagyományos, abszolutisztikus rendszerére és

³⁶⁴ EÖ. VII. 180.

³⁶⁵ EÖ. VII. 180.

³⁶⁶ EÖ. VII. 187.

mindenekfelett megváltoztatná az erdélyi református államegyház klasszikus szervezetét. A pietizmus, coccejanizmus és puritanizmus demokratikus egyházszervezetet hirdet, Apafi pedig ellentmondást nem tűrő barokk uralkodóként a fejedelmi hatalom alá óhajtja rendelni az egyházat is, csorbítva a püspöki szuverenitás jogkörét.

A karteizianizmus terjedését azonban a 18.századi Erdélyben mi sem bizonyítja jobban, mint az e szellemben írt emlékiratok, köztük a Hermányi Dienesé.

Az érzelmi telítettségű vallásosság egyébként is jellemző Hermányira, aki lelkészcsaládból származik, maga is lelkész, és életében csupán vallásos típusú munkái jelennek meg. Emlékiratában gyakran találunk utalást arra, hogy Descartes hívei már az ő elődei is, a fejedelemség utolsó évtizedeiben. Szatmári Pap János udvarhelyi rectorról, édesapja tanáráról írja: „Ennek a tudós professornak keze alatt az én atyám a theológiába kezde kapni s megkedvelé a Cartesiana folozofiát is, melyet holtig minden virginánál kedvesb muzsikájának tartott[...]

Önéletírásának jó része édesapja nagyenyedi református kollégiumi diákéveinek bemutatását öleli fel; a szerző megemlékezik az ott tanító tanárokról, akik – a 17. század végén – az új gondolkodással ismertették meg tanítványaikat. Dési Márton teológiai professzorról az alábbiakat jegyzi fel: „mint valami magyar Coccejus, ki a Coccejus munkáit az édesatyámmal halálba megkedveltette is. Javallásából e professornak zsidó nyelv tanulásához fogott. Mert az újtestamentomi görög nyelvet Udvarhelyt úgy megtanulta volt, hogy Enyeden Homerost vett s ahhoz való foliant görög lexikont, melyeket most is tartok. De a jó praeceptor Dési meghalván, csak a juta az édesatyámnak, hogy édes mesterét könnyhullatással megsíratá, magát meg nem türtőztethetvén és a könnyei közül pénzen kettőt megvéve, t. i. a Calvinus Institutioját foliantban és Josephus Historicust, még pedig azt az exemplart, mely Gelei Istváné volt hajdan, mely könyveket én is jó kedvvel tartok tékámban, mind a könyveknek becses voltokért, mind e jó embereknek emlékezetekre.”³⁶⁷

Szintén a 17. század végén tanított Nagyenyeden geomertiát Kolosvári István professzor, aki „[...] filozofiához és zsidó nyelvhez foga s hát mindenikben hatalmas és hasznos professor, ki által igen megkedvellé az atyám a Cartesiana filozofiát”.³⁶⁸

A műveltség meghatározó stílusjegye – amint már kifejtettük – a karteizianizmus és a hozzá visszavezethető vallásos mozgalmak. De az irodalomcentrikus gondolkodás nemcsak filozofikus megoldásokra törekszik, és nemcsak vallásos megnyugvást keres, hanem a szó banális értelmében irodalomra vágyik. A 18. századi Erdélyben a „második anyanyelvnek”, a latinnak a klasszikusai semmiképpen sem hiányozhatnak az olvasmányok sorából. A római auctorok hagyományos tekintélyét ekkor még semmi sem ingathatja meg. A klasszikus írók díszes kiadásai családi ereklyeként szállnak apáról fiúra. Hermányi Dienes erről így ír: „[...] édesatyám is halálba megszereti az ékesen szóló Cicero munkáit és majd halálig maga mulatságára olvasta vala azokat, és mikor engemet tanítgat vala is a deák nyelvre, kevés időt tölt vala a grammatica reguláin, hanem Cicerot s Erasmus Colloquiumit olvastatja, fordittatja és phraseseit előmbbe írja vala”.³⁷⁰

³⁶⁷ EÖ. VII. 222.

³⁶⁸ EÖ. VII. 225.

³⁶⁹ EÖ. VII. 226.

³⁷⁰ EÖ. VII. 229.

Az uralkodó kormány irányában érzett ellenszenv megnyilatkozik a műveltség minden területén. Erdély sosem volt olyan franciás, mint a 18. században. Hermányi ennek az egyoldalúságnak a gyakorlati hátrányát érzékelteti: „[...] elég nagy tanácsstalanság is volt a regnans nemzetnek nyelvét megvetni”.³⁷¹

Emlékirata saját diákéveinek leírásával zárul; megfesti a 17. század végi, 18. század eleji református szellemű diákélet körképét, jelentős adalékokat szolgáltatva a művelődés- és iskolatörténet számára.

Az említett szerzők – az új, döntően karteziánus eszmeiség hatására mély interiorizációval – nem konkrét példák felsorakoztatásával tiltakoznak a Habsburg-hatalom által fogatosított, a beilleszkedést elősegítő intézkedések ellen, sokkal inkább a múlt felé fordulásban nyilvánul meg illúzióvesztésük.

A 18. századi emlékirodalom magába olvasztja a korábbi fejlődés eredményeit, ugyanakkor az anekdotizmus és mozaikszerűség irányába hajlik el. A Cserei Mihály és Apór Péter memoárján kívül csupán a Bethlen Kata Önéletírásának van meg a belső kohéziója, öntörvényű világa, saját rendezőelve.

Bethlen Kata családi hagyományhoz kapcsolódik, amikor életének eseményeit, lelki élményeit, vallásos érzelmeit nagyszabású memoárban megírja. Nagybátyjának, Bethlen Miklósnak monumentális emlékiratát jól ismeri, de családjának más tagjai (Bethlen Farkas, Bethlen János) is foglalkoztak történetírással. Így nem véletlen, hogy a küüllői főispán lánya, a művelt és melyen vallásos református asszony tollat fog, hogy életét és vallásában való háborgatottságának mozzanatait megörökítse. Első férje, a katolikus gróf Haller László és családja minden elkövetett annak érdekében, hogy Bethlen Katát katolicizálásra bírja. Ez csak fokozza ellenállását s vallásos elmélyültségét. Haller halála után a református Teleki Józsefhez megy feleségül, vallási jellegű megpróbáltatásai azonban ezután sem szűnnek meg. Első házasságából született gyermekeit ugyanis a Haller család elveszi tőle, nehogy református családban nevelkedjenek; második házasságából származó gyermekeit viszont betegség következtében két év alatt elveszti. „Élete kezdetének” leírását követően részletesen beszámol a Haller családdal való konfliktusokról, illetve ezt megelőzően hosszasan elmélkedik az „idegen vallásúval” kötött házasság bonyodalmai felett: „Nem lévén nekem semmi kedvem és hajlandóságom ez idegen vallású személlyel való házassági életre”.³⁷² Az öregedő, beteg, két férjét és öt gyermekét elvesztő nemesasszony egyre inkább befele fordul, s önelemző vallomásos feljegyzéseiben rögzíti lelki életrajzát.

Az Önéletírás alapmotívuma a vallásosság, a lelki mélységek feltárására való törekvés; mintha önmaga egyéniségét keresné a sötét alaptónusú, komor írásban. Belső világának központja a pietizmussal átítatott protestáns vallásosság, amely életének minden mozzanatát meghatározza. Életének szinte valamennyi eleme összefog pesszimista világlátásának kialakításában: a közvetlen történések és szűkebb hazájának nehéz helyzete – s mindezekhez természetesen a mártíromságra hajló kedélyállapot. A rázúduló sorscsapások elől fanatikussá keményedő vallásosságba menekül, megkeményítve így világának sajátos törvényét, világképének legfontosabb pillérét.

A vallásról folyó elmélkedés végighúzódik a narrációs keretnek szánt élettörténeten: mozaikokból összerakható a kor szellemi tartása, viszonyulása a „másshoz”, illetve, hogy e viszonyulást hogyan láttatja a mélyen vallásos lelkületű Bethlen Kata – háborítottások a

³⁷¹ EÖ. VII. 240.

³⁷² ME. 701.

katolikus gyermekeknek a katolikus rokonságnál való elhelyezése végett; második férje zaklatása, amiért református felesége pártjára kel; a Gubernium deliberátuma a gyermekek ügyében, mindehhez hozzáadva a felekezeti különbségeket mellőző, igencsak vagyoni vitákat, amelyekben a katolikus–református ellentét nem több pusztá ürügynél.

Németh László láttatásában a 18.századi erdélyi ember számára a protestantizmus olyan, mint Mohács után a független nemzeti királyság eszméjének őrzői szemében az önálló fejedelemség. „Katának a **maga vallása** az egész erdélyi múlt, az ősök lelke, isten és ember konok, puritán kapcsolata, míg az **idegen vallás** mindaz, ami harminc-negyven éve Erdélybe beömlött [...] Bethlen Kata az apai valláshoz ragaszkodott, a régi Istenhez, a régi Erdélyhez.”

A befelé forduló figyelem azonban jól megfér a közvetlen környezet racionális-reális szemléletével, így emlékirata számos gazdasági és pénzügyi tájékoztatást is tartalmaz a hévízi és sorostélyi birtokok, valamint a fogarasi udvarház életéről. Így válik Bethlen Kata írása egyfelől értékes kortörténeti dokumentummá, másfelől a magyar lélekelemző próza egyik darabjává. A szerző megtestesíti az anyagias és gyakorlatias, takarékos és körültekintő gazdaasszonyt, aki számon tartja birtokait, cselédeit és családjának valamennyi tagját, pontosan föl tudja sorolni adóseit vagy a tűz által kamrájában elpusztított javakat egyaránt. Betegségnek, tűzvésznek, halálnak okát racionális úton keresi, a magyarázatokat is megadja, de végső megnyugvást ilyenkor is csak az ég felé szálló gondolatok hoznak számára. Ezért beszélt a régebbi szakirodalom arról, hogy Bethlen Kata világképében a református racionalizmus sajátos módon középkorias misztikával keveredik, és innen eredeztette a stílusában jelentkező kettősséget is –, azt, hogy száraz, prózai elemek és elvont fogalmakból építkező, patetikus imaszövegek váltják egymást írásában.

Az újabb történelemszemlélet³⁷³ azonban úgy értékeli, hogy az emlékirat fejlődésének két különböző útja kereszteződik Bethlen Kata önéletírásában. Az első út a napló felől vezet ide (részletező, aprólékos leírások); a második út a hitviták világából. A prédikátorírókhoz hasonlóan Bethlen Kata is szüntelenül bizonyosságot keres, igyekszik a „pápisták” fogyatékoságait leleplezni, s nap mint nap rohamra indul Isten meghódításáért.

Előljáró beszédében – melyben az emlékirók többségéhez hasonlóan Istenhez fohászkodik – eredeti módon nem magát kívánja igazolni, hanem – ez is pietista szemléletének folyománya – az isteni Gondviselést, mely a megpróbáltatások között is segített megőrizni lelke tisztaságát.

Szerb Antal szerint Bethlen Kata a született önéletrajzírók közé tartozik: megvan benne is a Bethlen Miklós önszeretete – ami azonban pietista dekorációban meglepően hat. Minden vallásossága ellenére nem a szív embere – jegyzi meg Szerb Antal: „[...] Istent és önmagát szerette és kivont karddal örködött lelke üdve felett[...]” Azok közé a lelkek közé tartozott, akiknek legfőbb böszkesége abban a sok rossza cselekedetben van, amit nem cselekedtek meg: mikor naplóját írni kezdi, rögtön eszébe jut, hogy ezzel az eszközzel még holta után is árthatna ellenségeinek, akiknek emlékét bemocskolhatná – de nem teszi, önkínzó gyönyörűséggel nem teszi.”³⁷⁴

Az önkínzó gyönyörűség talán a kulcsszó Bethlen Kata Önéletírás vizsgálatában. Valószínűleg a katolicizmus egyre erőteljesebb térhódítása váltja ki belőle az agresszív felekezeti elfogultságot, mely írására globális egészében jellemző. Ennek az elfogultságnak azonban természetesen megvan a maga pozitív édes előremutató vetülete: Bethlen Kata

³⁷³ Bitskey István: **Utószó**. ME. 996.

³⁷⁴ Szerb Antal: **Magyar Irodalomtörténet**. Budapest, 1943. 160.

komoly anyagi áldozatot hoz a kultúra és vallása támogatására: iskolákat támogat, könyveket gyűjti, Bod Péter munkáját anyagilag segíti, nemegyszer ő fedezi a nyomdaköltségeket vagy szerzi be a szükséges papírmennyiséget. Hévízen templomot épített, amiről elégtétellel számol be: „[...] az én Jóistenemnek segedelméből kezdetem Hévízen templomot építtetni az Úrnak tiszteletére; mely lenne imádságnak háza; mely annak előtte ugyanazon helyen fából volt. Ezen nagy indulattal munkálódttván, rakását végezték el Jóistenem kegyelmességéből azon esztendőben augusztusnak 21-ik napján. Melyben, midőn örvendeztetvén szívemet, hogy az Isten engemet, méltatlant, erre méltóztatott, hogy az őfelsége tiszteletére hajlékot készítek, és olyan erővel ajándékozott meg, hogy magam és akkörül forgolódhassam [...]”³⁷⁵

Bethlen Kata Önéletírásában a korban divatos, gazdasági feljegyzéseket is bőven tartalmazó napló és a hitviták korának önelemző, bizonyágkereső, polemikus vallásossága ötvöződik, és ez ad az írásnak önálló karaktert, egyéni jelleget.

A szatmári békétől a nemzeti ébredés koráig eltelt ötven év alatt talán Bod Péter és Mikes Kelemen jelképezi a leginkább a sajátos erdélyi magyar művelődést. Azt a kort, amelyben a nemzeti megújulás előtti időszak sivár művelődési viszonyai között is ott él még a fejedelmi kor nemzeti nyelvű műveltségének emléke és eszménye. A latin, német és a 18. században divatossá váló francia nyelv csak „Náj módi” az erdélyieknek, de érzésviláguk, szokásaik, kifejezési formáik lényegében a fejedelmi korból öröklöttek és nemzeti nyelvhez kötöttek maradtak.

Míg azonban az említett egyik paradigmamodell, Mikes hazájától távol írja leveleit, addig Bod Péter idehaza maradva próbálja egyedül nemzedékek el nem végzett tudományos munkáját pótolni. Mindezt teszi Magyarigenben, könyvtáraktól és művelődési központoktól távol – mint az irodalomtörténet-írás egyik első magyar elindítója, Cwittinger és Rotarides mellett, de szintén a holland–francia szellemű új teológia neveltjeként.

Önéletírása a külső eseményekben szegény, de belső eredményekben annál gazdagabb erdélyi tudós életpályájának a felvázolása. Egyszerű és szabatos stílusa nyomán képszerűvé válik az 1719-es székelyföldi, nagy pusztítást okozó pestisjárvány, az enyedi diákévek, a külföldi tanulmányút, a Bethlen Kata melletti lelkészi élet, majd a tudósi szándék akadályt nem ismerő céltudatossága.

Bod Péter egy kiábrándult, jövőtlen nemzedék képviselője, munkássága pedig híd szerepet játszik a fejedelemség Erdélyének kultúrtörökvései és a felújulás nagy nemzeti eszménye között. A múlthoz éppen azért fordul, a kallódó emlékeket csak azért jegyzi fel, hogy az eltemetett értékeket fel tudja mutatni, illetve a kortársak elé állíthassa a régi elődök példáját, akiknek „emlékezeteket is eltemette a veszedelmes idő”.

A 18. század végének, a 19. század első felének komplex ellentmondásai feszülnek az általunk elemzett utolsó évtizedek emlékiróiban, annál inkább, mivel közelebb állnak időben a századforduló fókuszaihoz: a politikumért és a humánnumért folytatott harc eszméihez. Annyira a 19. század első felének képviselői ők, hogy közülük egy sem éri meg a kiegyezést: Ujfalvy Sándor Erdély múltja vidéki életének és különösen a családi élet változásainak „gondolkodó tanúja”; Jósika Miklós, a sokak által erdélyi Walter Scottnak nevezett író, aki gyermekkoráról szóló emlékirataiban is a családtörténet regényes ábrázolója; Bölöni Farkas Sándor, a nagy műveltségű kormánybiztos, majd kancelláriai főtisztviselő, aki rövid naplójában kora legrelevánsabb ábrázolását nyújtja; Bolyai Farkas, a tudós, aki szintén számadást készít életéről.

³⁷⁵ ME. 836.

Az erdélyi szellemi élet különböző síkjain mozognak, más-más irányú érdeklődéssel, más-más mentalitással, különböző társadalmi rétegek életszemléletének képviselőiként, személyiségükben sok esetben olyan imponderabiliákkal, melyeknek sem eredetét, sem jelentését teljes bizonyossággal tisztázni nem lehet – s mégis számtalan közös vonást mutatva.

A 19. század első fele a magyar – és az erdélyi – történelemben valóságos gyűjtőmedencéje a különféle szellemi kezdeményezéseknek, hatásoknak, áramlatoknak és irányzatoknak. A felvilágosodás mint korszellem európai vonatkozásban tulajdonképpen már lehanyatlott, ismeretkritikája és világnézete – a racionalizmus – már hitelét veszti, itt azonban még jelen van korszellemként és világnézetként egyaránt. Sőt, a racionalizmus vulgáris racionalizmusként még a 19. század végen is felismerhető. Ezekkel egyidejűleg jelentkezik már a század első évtizedében a romantika, melyből valamivel később kibontakozik a romantikus nacionalizmus. A romantika ugyanakkor megtermi az idealizmust, mely két áramlatot a magyar szellemi élet történetében szétválasztani nem is lehet; a romantika szinte állandó jelzőjévé válik az idealizmusnak, annyira, hogy többnyire romantikus idealizmust emleget a történet- és irodalomtörténet-írás.

E sajátos erdélyi romantikának egyik legreprezentatívabb és legjellegzetesebb alakja Jósika Miklós, a regényíró, aki életpályájával is e korszak mozgalmas, zaklatott életformáját példázza: Tordától Európa nagyvárosaiig vezet életútja; katonai, írói pályafutással, és – amint az emlékiratából kitűnik – állandó honvággyal. Romantikus hajlam, regényes képzelet racionális józansággal ötvözve – talán így határozható meg leginkább Jósika Miklós személyisége. Legszemélyesebb életét művészi láttatásban, képzeletvilágán átszűrve ragadja meg, és a legbanálisabb események mögött is a romantikus lehetőségeket-alternatívákat keresi. Írói tevékenysége – melynek emlékirata szerves részét képezi – a 19. század elején felerősödő nemzeti öntudat építését és a nemzeti érzés fokozását szolgálja. Magas európai mértékkel méri a nemzeti művelődés vagy a már elért műveltség színvonalát, értékelése különösen érzékeny, s mindenfajta tudatlanság, ebből származó maradiság és nyersesség elkeseríti. Nem talál elég kemény szavakat annak a provincializmusnak a megítélésére, melyben ezek a műveltségbeli hiányosságok teret nyernek. „Annyi művelt körben fordultam meg, annyi kitűnő emberrel, annyi érdekes szellemű nővel jöttem össze, hogy bizonyos tekintetben igen finnyás és válogató lettem. E finnyáság sosem vonatkozott rangra, előkelőségre, hanem belső értékre” – vallja magáról és műveltségigényeiről emlékiratában.³⁷⁶ A Széchenyi eszménye a Jósika eszménye is, és a nemzetté válással egyidejűleg kialakuló minőségi magyart kívánja megvalósulva látni mind egyéni, mind közösségi tekintetben. A nemzeti érdekeknek megfelelő kormányzati politikát sürgeti – Wesselényi Miklóshoz hasonlóan –, meggyőződése azonban, hogy minden politika csak eszköz a magasabb nemzeti művelődés előmozdítására.

Kétségtelen, hogy Széchenyi hat Jósikára politikai szemlélete kialakulásában, az is kétségtelen azonban, hogy mindazok az emocionális és intellektuális feltételek, melyek Széchenyi gondolkodását formálták, Jósikánál is mind megvannak – feltételezhető tehát, hogy önállóan is kialakíthatná politikai gondolkodását és világnézetét. (A szellemi rokonság azonban kettejük közt olyan közeli, hogy Irány és Vázlatok című iratának megjelenését Stankovics püspök azért kívánja mindenáron megakadályozni, mert azt állítja, azt Széchenyi írta.)

Emlékirata adekvát képet rajzol életéről, a 18. század végi, 19. század eleji erdélyi politikai-társadalmi és művelődési viszonyokról. „[...] tudom jól, minő vására a hiúságnak nyílik az önéletrajzírók előtt, s miként ítél a világ azok felett, kik elég gyengék s elég gyerekesek,

³⁷⁶ EÖ. IX. 86.

egyszerű életüket s egyszerű személyüket a világ nagy eseményeinek keretébe foglalni, s úgyszólván magoknak szobrot emelni” – állapítja meg józanul emlékirata elején.³⁷⁷ Majd kritikus hangon folytatja: e csapdát nem Chateaubriand, sem George Sand sem mások nem kerültek el, mi több, „hazai emlékiróink pedig, úgymint Kemény János fejedelem, Bethlen Miklós, II. Rákóczi Ferenc maga – s a jó, de sokszor kurucból labanccá változó Cserey Mihály emlékirataikba sok olyat vegyítettek, mi elmaradhatott volna”.³⁷⁸ Ugyanebben a fejezetben jegyzi meg, hogy a múlt gyakorlatától eltérően az ő korában az emlékiratok „kissé kimentek, legalább nálunk, divatból”, mindazonáltal szükségesnek tartja lejegyezni élete fontosabb eseményeit.

Családtörténeti fejtegetések után – hangsúlyozva, hogy memoárjának nem ez a kiemelt célja –, a társadalmi és etnikai hovatartozás jelentőségének kérdését boncolgatja – más hang ez már, mint az akár ötven évvel azelőtti is. A báró Jósika Miklós – nemesi származású emlékiró elődeitől eltérően – a korhangulat és -divat haladó szellemében már leírja, hogy „én a régi eredetben semmi legkisebb érdemet nem látok”, illetve, hogy „minden nemzet megérdemli, hogy becsüljük”. E 19. századi mentalitás merőben különbözik az egy századdal azelőtti nemesi-rendi felfogástól, mely társadalmi-nemzetiségi hovatartozást szinte döntően meghatározó kritériumként tételez.

Jósika Miklós emlékiratának családtörténeti vonatkozása egyben keret a szerző számára bemutatni a letűnt évtizedek Erdélyének arisztokrata társadalmát – e képben ugyanakkor Jósika műveltség iránti fogékonyságának következtében, számos művelődéstörténeti adalék szerepel – egyebek közt a nagyszebeni Concordia elnevezésű szabadkőműves páholy említése, illetve a magyar arisztokrácia egy részének a szabadkőművességhez való viszonyulása.

Város- és társadalomtörténeti, nem utolsósorban művelődéstörténeti forrásként kezelhetők az emlékiratnak a régi Kolozsvárt bemutató részei is – témánk szempontjából talán ezek a legrelevánsabb epizódok Jósika memoárjában.

”Gyermekkoromban Kolozsvár igen sokban különbözött a mostanitól” – írja –: vidám és kedélyes város volt, miként az erdélyi városok zöme a 18. században. „Megvolt az emberekben azon önildomúság, mely nemcsak nemes szabadságérzetről s öntudatról tanúskodik, hanem aminek a nemzet jellemére is roppant befolyása van.”³⁷⁹ Az emberi szabadság légköre uralta a várost – mondhatja a gyermek- és fiatalkorára emlékező Jósikával a nosztalgia; értékítéletei e vonatkozásban nem mindenütt helytállóak, és nem szolgálhatnak kiindulópontul a 18. századi város hangulatának, mentalitásának megrajzolásában. A tényanyag és a gyermekkorában történtek elbeszélésszerű felelevenítése azonban dokumentumértékkel bír: hogyan szórakoztak a kor nemesei, milyen időtöltések divatoztak a század Kolozsvárján – s mindez párhuzamba állítva, ahogy azt más emlékirók is gyakran megcselekszik, saját korának szokásaival; a kép ez esetben azonban csak ritkán csúszik el a múlt idealizálása felé. Jósika Miklós jól érzi magát saját korában, saját kortársai között. A letűnt idők Kolozsvárját, Erdélyét nosztalgiával idealizálja, önnön korát azonban igazi melegséggel ábrázolja: „Hogyan van az, hogy [...] az ember a mostani erdélyieket szintoly könnyen és hamar megszokja és megszereti, mint a régieket egykor?

³⁷⁷ EÖ. IX. 43–44.

³⁷⁸ EÖ. IX. 44.

³⁷⁹ EÖ. IX. 70.

Ennek oka az, hogy az erdélyi ember többnyire sima, hogy ott nagy száma van a valódi gentlemanoknak, az emberek műveltebbek és jobban neveltek sok másnál” – fejtegeti.³⁸⁰ S hogy Erdélyt, az erdélyieket, különösen Kolozsvárt és a kolozsváriakat milyen könnyű megszeretni, mi sem példázza jobban, minthogy sok idegen itt telepszik le, családot alapítva. „Én részemről ismerek igen sok, Kolozsvárnál elláthatatlanabbul szebb és mulatságosabb helyet, de egyetlen egyet sem, mely rokonszenvesebb legyen” – vallja Jósika.³⁸¹

A jelen felvázolásából azonban nem hiányoznak a kritikus hangok sem: a szabadság hiányának hangsúlyozása. Parancsszó utáni, marionettekhez s nem szabad, önálló lényekhez illő hajlongásokról ír Jósika, melyeket a korszellem sajnálatos, elítélendő velejáróinak tekint. És rögtön kínálkozik számára az összehasonlítási lehetőség: „Miként én látom a dolgot, a régi emberek, olyanok, mint Erdélyben Bánffy György, gr. Kemény Farkas, Bethlen Gergely, b. Naláczi József, atyám Jósika Miklós és számtalan mások, nem parancsolgattak tizedrészt sem annyit, mint a mostaniak, s hanem egyet erősíthetek: nem is hagytak ám magoknak annyit parancsolgattatni, mint a mostani ivadék és minő árva kópéktól olykor!”³⁸²

A realitás felismerése és némiképpen akceptálása azonban a jelen bírálata mellett ennek pozitív értékelését is leírhatja Jósikával. A viszonyítási alapul szolgáló „rég” Kolozsvár, Erdély fővárosa – kénytelen beismerni – akkoriban nem volt egyéb kis provinciális városkánál; az ő korában azonban már modern, jó minőségű házakkal bíró várossá válik. Jósika – a hitelesség kedvéért – fel is sorol jó néhányat „az akkor nem létező” házak közül: a főtéri Rhédey-, Jósika-, Teleki-ház; a Monostor úton a Redout, Jósika-, később Bethlen- és Mikes-ház, a Torda utcában és a Szén utcában s más helyeken egész sereg épület, mely a 19. század második felére a városnak polgáriasodottabb külsőt ad.

Kolozsvári oktatás (katolikus, református, unitárius gimnáziumokban), színházi élet (akkor még a Rhédey-házban helyet kapó színházban), színészetpártolás (kiemelve az idős Wesselényi Miklós szerepét), társadalmi élet a kolozsvári arisztokrácia körében – minderről tudósít Jósika Miklós emlékirata.

Bánffy Györgyről mint az erdélyi nemesség modellértékű reprezentánsáról külön hosszasan is megemlékezik: „A legszebb házat a kormányzó csinálta miként mondani szokás, kinek erre a szép és tágas Bánffy-palotában legtöbb helye is volt.

Bánffy György, nem feledve az arányokat, fejedelmi módon élt” – állapítja meg a szerző, akit apja gyakran vitt társaságba, melynek eleven képe él a visszaemlékezéseiben.

Családtörténete regényes megrajzolásával Jósika Miklós emlékirata a romantikus próza egyik releváns darabja, ugyanakkor a 18. század végi, 19. század eleji erdélyi arisztokrácia életformájának és nem utolsósorban a 19. század mentalitásának dokumentumértékű ábrázolása.

Bölöni Sándor erdélyi főkormányiszéki fogalmazó képviseli a 19. század első felében az erdélyi értelmiségi magyar modelljét, azt az urbánus erdélyit, aki világlátottságával és széles látókörénél fogva korának releváns irányzatait és gondolatait ötvözi magában – és ezt, szintén a korszellem jegyében, a nemzetépítés szolgálatába állítja. Igazi „közhasznú” személyiség ő, amelyet a felvilágosodás kora termelt ki annak idején, belőle azonban hiányzik a felvilágosodás kérkedő individualizmusa. Önzetlen és szerény jellem, aki elhárítana magától

³⁸⁰ EÖ. IX. 72.

³⁸¹ Uo.

³⁸² EÖ. IX. 74.

minden érdemet és kitüntetést – kizárólag nemzete javán munkálkodva. Ott áll szinte mindegyik erdélyi művelődési intézmény és egyesület mögött, miközben mások kerülnek előtérbe és aratják a dicsőséget.

1835. évi rövid naplójában egész személyisége kibontakozik. E naplóban és valamennyi írásában meglepő az önismeretre való törekvés, amely Széchenyihez hasonlóan sok esetben önkínzásba fordul át. Elviselhetetlen számára az a „hideg aluszékonyosság”, mely a nemzeti nyelv, irodalom és kiváltképp a nemzeti hagyományok iránti érzéketlenségben nyilvánul meg. Bölöni Farkas Sándor hatásának súlya nem mérhető a Széchenyiéhez vagy akár Wesselényiéhez, de Erdély vagy legalább Kolozsvár társadalmában egyike azoknak, aki Széchenyi és Wesselényi tolmácsaivá válnak. Az egyetemes emberi humánus hirdetőjeként nem válik kozmopolitává, ellenkezőleg, a nemzeti tudat fejlesztését tűzi ki célul maga elé.

Ami tehát a Habsburg-uralom erdélyi jelenlétének a következményeit illeti a szellemi és művelődési életben, e vonatkozásban a legszámottevőbb hatással a katolikus restauráció jár. A katolicizmus megszilárdulása és térnyerése ugyanakkor a protestáns rétegek ellenérzését váltja ki és erősíti fel.

A katolikus restauráció egyfelől, illetőleg ennek ellenreakciójaként a protestáns áramlatok erőteljesebbé válása másfelől pro és kontra érvekkel tűnnek fel a kor emlékirodalmában.

Mindkét spirituális folyamat – az ellenreformáció, valamint a protestáns áramlatoknak az önálló fejedelmi korból való továbbélése és izmosodása – sajátos módon gazdagítja az erdélyi kultúrát.

A tárgyalt korszak emlékirói közül némelyek számottevő teret szentelnek a szellemi-művelődési problematika taglalásának (például Bod Péter, Bethlen Kata), mások – többnyire a korszak vége felé – csupán tangenciálisan érintik e kérdéskört (Bölöni Farkas Sándor, Bolyai Farkas). A politikai életben döntő tényezőként tevékenykedő emlékirók (Bethlen Miklós) főképp az e fejezethez tartozó elméleti kérdéseket tárgyalják, illetőleg a történések háttértartományait, a kauzalitást, a következmények komplexitását, míg a „helyi” emlékirók, mint például Vizaknai Bereck György vagy Szakál Ferenc megelégszenek a városukban e vonatkozásban történtek faktológikus leírásával.

V. Következtetések

Kétségtelen, hogy az elbeszélő források számtalan részlettel és árnyalattal gazdagítják a más jellegű források információit. Esetenként egyedülálló források ezek egy-egy múltbeli információra vonatkozóan. Az e kategóriába tartozó emlékiratok – mivel többnyire a szerzővel kortárs eseményeket láttatnak, olyanokat, melyeknek az emlékiró akár közvetlen módon részese, akár csak tangenciálisan van köze hozzájuk – életet lehelnek a közölt tényanyagba. Az emlékirodalom által hordozott információk pontossága a szerzőnek a leírtakban való részvétele, illetve a tárgyalt eseményektől az emlékirat megszületéséig eltelt idő mennyisége függvényében értékelhető. Minden esetben számolni kell azonban a láttatottak pontosságára többé-kevésbé befolyásoló szubjektívizmussal. A szerzőnek kora társadalmát, annak történéseit célzó percepciója több tényező függvényében alakul: a műveltségi fok, a látókör, az iskolázottság stb. nagymértékben determinálja a percepció, de ugyanakkor az információ átadásának módját is. Természetszerűen a társadalmat nagyobb intenzitással és közvetlen hatással érő események könnyebben percipiálhatók és számon tarthatók, mint a hosszabb fejlődési folyamatok eredményezte változások.

Erdély betagolódása a Habsburg Birodalomba hosszas folyamat eredménye, melyet számos – némelykor könnyebben, más esetben nehezebben percipiálható – intézkedés követ. Ilyenformán ezeknek a memorialisztikában való megjelenítésük is különbözik a szerző személyének, vállalt szerepének, az eseményekben való részvételének s nem utolsósorban az időtényezőnek a függvényében. Máképp látja és láttatja az eseményeket Bethlen Miklós, aki államférfiként, Erdély sorsának alakulása tekintetében döntő tényezőként vesz részt a politikai életben, s cselekvő partner a Diploma Leopoldinum kidolgozásában, vagy később Halmágyi István, guberniumi tisztviselő, aki közvetlenül részese az emlékiratának tárgyalt eseményeknek, máképp percipiálja az őt körülvevő valóságot az aktív politikai élettől távol élő Apor Péter, akit elsősorban a társadalmi kapcsolatok változásainak bírálata és a nemesség életmódváltása foglalkoztat, máképp éli meg korát Bethlen Kata, akinek családi életét dúlja fel a hivatalos politika által támogatott vallási intolerancia, és megint máképp látja az eseményeket Rettegi György vármegyei nemes, aki többnyire az általa képviselt nemesség soraiban végbemenő változásokra figyel – ezeknek részét képezik a közigazgatási-törvénykezési módosítások, melyek nem hagyják érintetlenül a hagyományos vármegyei tevékenységet –, s jó néhányszor a vidéki nemesség mentalitásváltása iskolapéldájának bizonyul.

A Habsburg-uralom kiteljesítési folyamatának, a központi hatalom által követett célkitűzések életbe léptetésének tükrözése nem korlátozódik csupán egy, a hatalmi intézkedésekkel szembeni magatartás, egy közvetlenül kifejtett vélemény kifejezésére. Ezeket azok a magatartásformák, mentalitások is tükrözik, melyek első látásra nincsenek közvetlen kapcsolatban a központi hatalom megnyilvánulásaival. A központi hatalom valláspolitikája által háttérbe szorított protestáns emlékirók például a közéletből való kivonulással, passzívizmussal, befele fordulással, felfokozott intenzitású szellemi élettel tiltakoznak a Habsburg-uralom realitása ellen. Vargyasi Daniel István, és Hermányi Dienes József karteizianizmusa, nem kevésbé Bethlen Kata pietizmusában a birodalomba való integráció elleni tüntetés egyik formája, önálló útkeresés a szellemi szférában, ahova – így a szerzők – a központi hatalomnak nem áll módjába behatolni. Ugyanígy a 18. század végi, 19. század eleji emlékirók munkái annak a reformok általi útkeresésnek a tanúságai, mellyel a társadalom a kor politikai és társadalmi mélypontjáról igyekezett kiemelkedni.

Az emlékirodalom szolgáltatta információk természete és pontossága az egyes szerzők által művelt műfaj függvényében is változik. Egyféleképpen jelenítik meg és találják az információkat a szó szoros értelmében vett emlékiratok, és másképpen a naplók vagy a krónikák stílusában íródott munkák. Az emlékiratok gyakran a „leleplezés”, az „igazság” kimondásának szándékával íródnak egy-egy történelmi folyamat vagy egy-egy olyan esemény vonatkozásában, melynek a szerző is részese volt. Ez utóbbiakból jobbra nem hiányzik az önigazoló hang, következésképpen a legszubjektívebb írások közé tartoznak. Az igazság” feltárása elsősorban a szerzői szándék őszinteségétől függ. A naplók, bár nem érik el az emlékiratok mélységét egy-egy folyamat, eseménysor láttatásában, a történetek sokkal pontosabb kronológiáját képesek adni, és pontosabban mérik fel ezeknek a társadalomra gyakorolt hatását is. A krónikák vagy „históriák” adatai többé-kevésbé pontosak – a származási forrás függvényében –, erőteljesebben érvényesülnek bennük azonban az egyéni vélemények és a mentalitások, mint a többi emlékirat esetében.

Az események valós láttatását azonban az emlékirodalomra jellemző nagyfokú szubjektivitáson túlmenően egyéb tényezők is korlátozzák. Nem hagyható figyelmen kívül esetenként a szerzők elővigyázatossága, némelykor egyenesen attól való félelme, hogy közvetlen módon nyilvánuljon meg. A központi hatalom ugyanis kötelességének érzi a káros hatású, romboló írások megakadályozását, s e ténynek a szerzők is tudatában vannak – Bethlen Miklós vagy Vargyasi Daniel István esete precedens értékű –, érthető és indokolt tehát a például Wesselényi Istvánnál megnyilvánuló elővigyázatosság.

Mivel a memoárok történeti forrás minőségükön túlmenően irodalmi alkotások is, természetes, hogy szerzőikben – jó esetben – némi irodalmi hajlam szunnyad, vagy – legalábbis – olvasott irodalmi műveket kívánnak utánozni. Ilyen szerzők a vizsgált korban természetesen nem kerülhetnek ki a parasztság soraiból. Nemcsak mert jó részük írástudatlan, de nem is kerülhetnek kapcsolatban a fentebb említett irodalmi műfajokkal kapcsolatba. Az emlékirók közül tehát hiányzik a parasztság. Ez a hiány nem elsősorban az események megjelenítése vonatkozásában érezhető elsősorban, hanem a mentalitásváltás nyomon követésekor. E szempontból a vizsgált emlékirodalom nem szolgál releváns információkkal.

A kor magyar nyelvű memoárirodalmának szerzői nemesek (a rendi társadalomban némelykor jelentős szerepet vállalók), klerikusok, írástudók, de akad köztük városi polgár is, mint például Szakál Ferenc.

A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesítésének folyamata a maga teljességében végigvonul az emlékirodalmon (az említett műfajok mindenike képviselteti magát), így mód nyílik az információk egybevetésére ezen írások sajátosságainak figyelembevételével. A történelmi igazság rekonstrukcióján túlmenően azonban e forráskategória lehetőséget nyújt a vizsgált kor történelmi folyamatát kísérő mentalitásváltás nyomon követésére is. Természetesen nem minden emlékirat tükrözi egyenlő mértékben az említett folyamatot. És amint már említettük, egyes események maradandóbb – vagy akár kitörölhetetlen – nyomokat hagytak a társadalomban, mint például maga a Habsburg-uralom lépésről lépésre történő kiteljesítése, a Diploma Leopoldinum kibocsátása, más történések, mint akár a Rákóczi vezette szabadságharc vagy a Horea-féle felkelés társadalmi kataklizmákat eredményeztek, s ezek természetesen jelentős számú emlékiratban feltűnnek, esetenként e memoárok fő témáit képezik. Nem ritka, hogy az emlékiratok egy helyzetet vagy mentalitást a maga globalitásában mutatnak be; ezek információs anyaga más, az adott szituációval tangenciálisan – vagy éppen túlságosan is szegmentumokra és momentumokra bontóan – foglalkozik. Információhordozó minőségükben az emlékiratok tehát különböző értéket képviselnek.

Bár a Habsburg-uralom kiteljesítésének első szakaszára vonatkozik az utolsó erdélyi fejedelem, II. Apafi Mihály naplója is, mely az 1690–1694 közti eseményeket összegezi,³⁸³ e periódus számottevő forrásai – beleértve a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc eseményeit is – elsősorban Bethlen Miklós Önéletírásával vagy Wesselényi István Naplójával illusztrálhatók. A II. József idején bekövetkező közigazgatási újjászervezés Halmágyi István és Reggeti György írásaiból rekonstruálható a leginkább – ezek információi Mihelyes János naplójának adataival egészíthetők ki –,³⁸⁴ ez utóbbi azonban nem kutatja az ok-okozati összefüggéseket, illetve a központi hatalmi intézkedések társadalmat érintő következményeit. A tárgyalt időszak emlékiratainak jelentős része egyébként nem foglalja egységbe az eseménysorokat, mivel vagy rövid időintervallumot tartalmaz, vagy mennyiségileg csekély számú információt hordoz, vagy szűk földrajzi területre vonatkozik.

A nagyobb kitekintésű és jelentősebb súlyú emlékiratok azonban – ezek esetében a szerző többnyire az elbeszéltek közvetlen résztvevője vagy legalábbis hiteles forrásból származó információkat dolgoz fel – hitelesen vázolják az osztrák uralom kiteljesítésének folyamatát – mind a bemutatott időintervallum, mind a földrajzi terület tekintetében.

Már a kezdeti szakaszban – Bethlen Miklós Önéletírásának köszönhetően – világos kép körvonalazódik a tárgyalássorozatról, mely a Diploma Leopoldinum, majd az Alvincziana Resolutio elfogadásához vezet. Két, formálisan egyenlő fél konfrontációjáról van itt szó, egy felívelő pályán haladó nagyhatalomról, mely tudatában van annak, hogy a jövőbeli előnyeit pillanatnyi koncessziókkal szilárdíthatja meg leginkább, másfelől az erdélyi rendi társadalomról, mely kénytelen elfogadni a Habsburg-uralmat. Rövidesen azonban a két fél kompromisszuma – és ez is nyomon követhető az emlékirodalomban – érvénytelennek tekintetik a nagyhatalom részéről (és nemcsak a jószándék hiánya miatt). A törökellenes hadjárat idején az újra meghódított, illetőleg integrált területek elsősorban stratégiai jelentőségüket őrzik meg, következésképpen a császári politika célkitűzései mellett előtérbe kerülnek a hadászati érdekek, valamint az éppenséggel nem olcsó hadi apparátus fenntartása. A vizsgált memoárirodalom számottevő információkat tartalmaz e vonatkozásban is a

³⁸³ Tóth Ernő: I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694 évekről. Kolozsvár, 1900.

³⁸⁴ Szilágyi Sándor: Mihelyes János naplója. Új Magyar Múzeum Pest, 1857. VII. (1) 260–273.

Diploma Leopoldinum kitételeinek be nem tartásáról.³⁸⁵ Amint szintén tartalmazza a Rákóczi-szabadságharc kitörése okainak felvillantását – különféle láttatásokban, természetesen.³⁸⁶

A emlékirók elbeszélései nyilvánvalóan nem korlátozódnak a Habsburg-hatalom megszilárdulási folyamata egy-egy szakaszának láttatására, a narrációs struktúra túllép egy-egy eseménysor keretein. Nem ritka, hogy egy emlékirat, melynek elsődleges témája a kuruc-labanc összeütközések bemutatása, időben átcúsúszik a konszolidáció éveinek eseményeibe. Ami pedig az emocionális töltetet illeti, a fegyveres összecsapások éveinek (szabadságharc, felkelések stb.) emlékirói többnyire pártos álláspontot képviselnek, s írásaik érzelmi túlfűtöttsége a memoáriródalom jellegzetes szubjektívizmusát is messze túllépi.

Egy történelmi periódus társadalmi összképe nem rajzolható meg csupán mozgalmak, konfrontációk, adminisztratív és politikai csatározások, illetve intézkedések láttatásával, a globális kép nem nélkülözheti a társadalmi magatartásformák, kapcsolatrendszerek, szokások bemutatását sem. E vonatkozásban – a nemesi életforma vizsgálata tekintetében – jelentős és szokatlan Apor Péter írása. Munkájának – mely szinte teljes mértékben nélkülözi az eseményszerűséget – a Habsburg-uralomnak éppen a társadalomra gyakorolt hatásait sikerül megragadnia. Valós képet rajzol a folyamatról, mely során a hagyományos rendi életmódot, társadalmi kultúrát – melyet a fejedelemségben a Birodalom határain kívüli, elsősorban

³⁸⁵ BMÖ I. 403, 404; II. 6,7.

Lásd: Tóth Ernő: I. m.

Gulácsi Albert: Második Apafi Mihály fejedelem secretariussának diariuma [1691–1696].

Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár – Kemény József gyűjtemény - Colectio minor. tom. XXXIX. A 29.

Lugosy József: Néhai Nagyvárad Inczédi Pál úrnak maga életében Erdélyországban történt közönséges dolgoknak feljegyzései, 1660–1697. Történelmi emlékek a magyar nép községi és magán életéből. Nagykörös, 1860. II. 1–20.

Bíró Vencel: Gróf Apor István naplója bécsi útjáról. Erdélyi Múzeum. XXXV/1930. 139–154.

K. Papp Miklós: Bydeskuti Boldizsár naplója. Történelmi Lapok. Kolozsvár, 1874–1875. I. nr. 32. 497–499; nr. 41. 643–645.

³⁸⁶ Lásd Wesselényi, Cserei, Vargyasi Daniel István emlékiratait.

Második Teleki Mihálynak ab anno 1703 usque ad annum [1720] Életéről való maga írása. Teleki-Bolyai Könyvtár. Marosvásárhely, ms. nr. 42.

Thaly Kálmán: Dálnoki Veres Gerzson verses krónikája a kurucz világról. Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. 332–372.

Gyalakuti Lázár György: Napló a Rákóczi forradalom idejéből. (1704. július 1 - október 31.)

Szádeczky Lajos: Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1762) Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XXXVII. 521–568.

Thaly Kálmán: Beniczky Gáspár naplója, 1701–1710 Rákóczi Tár I. Pest, 1866. 1–232.

K. Papp Miklós: Udvarhely múlt századi monographiajához. Történelmi Lapok. Kolozsvár, 1874. I. 149–152, 166–168, 180–181.

Thaly Kálmán: Gróf Teleki Mihály és Pápai János Nándorfehérvári követségi naplója. Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XXVII. 177–256.

Torma Károly: Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711). Történelmi Tár. 1889. 230–269, 503–523, 708–727; 1890, 72–101, 307–327, 493–510, 757–770; 1891, 267–295.

Koncz József: Bánffy László jegyzetei. Történelmi Tár. 1881, 398–399; 1882, 342–347.

Szalay László: Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. I–II. Pest, 1865

Vizaknai Bereck György: I. m. 424–255.

Szakál Ferenc: I. m. 275–297.

Apor Péter: Synopsis mutationum notabiliorum aetate mea in Transylvania et progressus meae (1676–1748) Kazinczy Gábor: Altorjai B. Apor Péter munkái. Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XI. 117–312.

lengyel és török források tápláltak (főként protestáns közvetítéssel) – a bécsi társadalmi élet szokásrendje, társadalmi kultúrája váltja fel. E váltás természetesen elsősorban külsődleges jegyekben nyilvánul meg: a szerző által „nájmodinak” nevezett öltözködési módban, társadalmi kapcsolatokban, manírokban stb. Az Apor Péter által vázolt „nájmodi” szinte kizárólag a nemesi rétegekre vonatkozik; ezzel egyidejűleg a 18. század első része társadalmi életének részletesebb megjelenítése található fel Hermányi Dienes Józsefnél – anekdotáiban az erdélyi társadalmi élet új aspektusai jelennek meg. Az írástudók szokásai, mentalitása és az általa megélt események tükröztetésén túlmenően írásaiban megjelennek az enyedi kollégium diákjai, s ezek az emlékirodalom által alulreprezentált társadalmi rétegeket (vásárosok, parasztok) is bevisznek a narrációs keretbe.³⁸⁷

A Habsburg-hatalom kiteljesítésének első időszakát (a szatmári békét követő éveket) részben a fent említett memoárirodalom fogja át, mely leginkább a kuruc–labanc harcokat helyezi az események középpontjába. A szatmári békét követő időszaknak azonban megvan a maga saját emlékirodalma is, amelyben nem ötvöződnek a harci események az azokat követő évekkel. Ezekben a békeidőben íródott emlékiratokban már világosabban és nyilvánvalóbban jelentkeznek az integrációs politika következményei. Egyesek közülük globálisan tárgyalják a császári politikát, mások egy-egy aspektust ragadnak ki csupán az egészből.

Tulajdonképpen Erdély teljes betagolódása a birodalomba – intézményi, katonai és gazdasági vonatkozásban egyaránt – a 18. század második felében történik, Mária Terézia idején. A Habsburg abszolutista állam – hogy elkerüljön bármiféle ellenkezést politikai célkitűzései érdekében hozott döntéseivel szemben – ez alkalommal is a katonai erőt használja fel, azáltal, hogy biztosítja a Gubernium élén a katonai kormányzó jelenlétét. A bevezetett szabályozások (törvénykezési és közigazgatási reform az állandó táblák létrehozása révén, határőrezredek telepítése, pénzügyi reformok, úrbéri viszonyok szabályozását célzó intézkedések, tanügyi reformkísérletek) Erdély államapparátusát a császári államapparátusnak rendelik alá, ezzel egyidejűleg pedig felszámolnak egy sor szervezési, szabályozási és eljárási formát, melyek hagyományos módon a rendek érdekeit képviselték. Mária Terézia rendeleteit utóbb II. József még radikálisabb, a felvilágosult abszolutizmus szellemében fogant reformjai követik. Mindezek nem maradnak nyom nélkül az erdélyi társadalomban – amint azt az emlékirodalom is tükrözi. Ez a tükrözés egyaránt jelen van az új típusú hivatalnok aprólékos feljegyzéseiben (Halmágyi István), illetve a megyei nemesség mentalitását képviselő (Rettegi György) emlékiratokban. Az e periódusra vonatkozó emlékirodalom adatai is kiegészíthetők más munkákkal, melyek részletkérdésekkel vagy helyi adatokkal gazdagítják az említett

³⁸⁷ Lásd Apor, Hermányi Dienes, Bethlen K., Bod P. emlékiratait.

Nagy Gyula: Czegei Vass László naplói. Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XXXV. 469–608.

Bethlen István: *Diarium campestre pro campania A. [1] 738 et 1739 quo ex parte Transylvania sub commanda serenissimi Principi de Lobkovitz cum Deo instituitur*. Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 972.

Diarium comitis Michaeli Teleki de actis comitiorum Cibiniensium anni 1741 et itinerationibus deputatorum S. S. et O. O. Transylvaniae Viennam missorum. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár.

Kemény József gyűjtemény - *Collectio maior* tom. XXV. A. 25.

Petrus Bod: *Brevis valachorum Transylvaniam incolentiam historia*. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. ms. nr. 87.

Idem: *Némelly Erdélybe történt dolgok 1676 esztendőitől fogva való feljegyzése (1718-ig)*.

Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 859.

Szádeczky Lajos: Haller László: *Az 1717-iki Nagyszebeni országgyűlés naplója*. Hazánk. Budapest, 1885. IV. 441–458.

munkák információit.³⁸⁸ S a Horea vezette felkelés okozta társadalmi-politikai kataklizma az emlékirodalom egy új hullámának megjelenéséhez vezet, ami nemcsak időben, de térben is sajátosan lokalizálható. E memoárok szerzői jórészt a felkelés áldozatai – e sajnálatos tény rendkívüli mértékben meghatározza hangjukat-stílusukat. Egy másik vonatkozásban az írások egy része „krónika”, tehát irodalmi kísérlet is, amelyben – a műfaj sajátosságainak megfelelően – az érzelmek dominálnak. Ez esetben találkozunk hangsúlyosabban a kuruc–labanc harcok idején íródott emlékiratok esetében említett jelenséggel. A pártosságot a szerző nem is kísérel meg palástolni, s a műfaj esetében megszokott szubjektívizmus lényegesen erőteljesebb, mint egyébkor. Ilyenformán ezek az emlékiratok alkotják elsősorban a mentalitás-forrásokat, mivel – az ismert³⁸⁹ vagy ismeretlen³⁹⁰ szerzők szubjektivitása következtében – adatszerűségük megbízhatósága, az értékítéletek önmagukban véve igen csökkent jelentőséggel bírnak.

Egészen más stílust képviselnek az I. Ferenc reakciója idején született emlékiratok. Ezek zöme egyidejűleg irodalmi alkotás, valamint a reformizmus politikai-társadalmi programja.³⁹¹

A memoárirodalom általában nem csupán eseményeket, a szerzővel kortárs intézkedések következményeit, ezekről való véleményét láttatja, de implicite a szerzőnek a kor eszme-

³⁸⁸ E vonatkozásban lásd Halmágyi, Rettegi, Naláczi és Mihelyes emlékiratait.

K. Papp Miklós: *Diarium vitae aerumnose Georgii Cserei senioris de Nagyajta 1756 consignari ceptum*. Történelmi Lapok. Kolozsvár, 1874–1875. nr. 19. 292–296; nr. 28. 436–439.

Köpeczi (Bedos) Samuel: Nevezetes változások melyeket életem folyása s viszontagságai leírásában maradékom kedvére feljegyezgettem. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. A kolozsvári Református Kollégium kéziratgyűjteménye. nr. 1554.

Király Pál: Gróf Székely László élete. Budapesti Szemle, LI. 1887. 224–258.

Lázár Miklós: P[etrichевич] Horváth Boldizsár naplója a XVIII. századból. 1714–1773. Keresztény Magvető. Kolozsvár, XXI/1886. 89–98;

Torma Karoly: Gróf Gyulai Ferenc tábornok emlékiratai 1714–1787. Hazánk. VI/1886. 403–413, 509–522, 590–603, 681–692, 740–752. X/1888. 54–66.

Hoffer András: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868.

³⁸⁹ E vonatkozásban lásd Göttfyy, Vitán, Domokos F. és Kis A. emlékiratait.

Benkő József: Erdélyi oláh nemzet képe. Lefesté III könyvekben. Pozsony, 1785.

Idem: Az 1784-ben támadott oláh zenebonának leírása. Kolozsvári Nagy Naptár. Kolozsvár, I. 1865. 104–113.

Bölöni Sámuelnek Dékányi Kálmán által megszerkesztett verses rónikája: Egykorú vers a Hóra-lázadásról. Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve. Deva. XVII/1907. fasc. III. 93–124.

Homoródszentpéteri Cseke József: Az oláh nemzetről. Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 356.

Enyedi János: A zarándi veszedelemnek leírása. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Kemény József gyűjtemény - Collectio minor tom. XVI. A. 16.

Rhédei Ádám: *Rerum memorabilium liber 1784*. Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 676.

Szabó Pál: Abrudbánya elpusztulásának csekély leírása. (Veress Endre szerk): Naplójegyzetek a Hóra-lázadás pusztításáról. Erdélyi Múzeum XII/1895. 166–168.

Gyöngyösi János: Sok nemes erdélyországi urak s magyarok romlásának keserves gyásza. (Szilágyi István szerk): Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez. I. Egy verses Krónika Hazánk. IV/1885. 424–441.

³⁹⁰ I. Crăciun–A. Ilieș: I. m. A 321, 327, 329–330, 332–334, 338–340, 459, 460–61. címek.

³⁹¹ Lásd Ujfalvy, Jósika, Bölöni Farkas, Bolyai F. emlékiratait.

iségétől való befolyásoltságáról is képet nyújt. Némelykor a kortárs eszmék és szerző közti reláció fordított irányúsága követhető nyomon. Azokról az esetekről van szó, amelyekben egy adott emlékirat bizonyos befolyást gyakorol az olvasók eszmeiségére, illetve mentalitására. Cserei Históriaja nyomtatásban csak 1852-ben jelenik meg. Addig azonban mintegy 300–400 kéziratos kópiája forog közkezen³⁹² (csak az országbeli közgyűjteményekben 48 példány található)³⁹³. E körforgásnak tulajdoníthatóan Cserei érezhető hatást gyakorol kortársai történelmi tudatára, azokéra, akiknek a mentalitását munkájában is kifejezésre juttatja – vagyis a rendekére és az elkövetkező időszak diákjaiéra. Bethlen Miklós Önéletírása csupán elkészülte után százötven évvel jelenik meg. Figyelemre méltó azonban, hogy 1804-ben lát napvilágot, akkor, amikor a rendek kétségbeesetten keresik az erdélyi társadalom mélypontjáról való felemelkedés lehetőségét. Nem véletlen tehát, hogy hatványozott érdeklődés övezi az államférfit, akinek határozott koncepciója van az államszervezés vonatkozásában. Vargyasi Daniel István memoárja 1764-ben jelenik meg, még a szerző életében. Kortársai érdeklődését kiváltképpen annak köszönheti, hogy a cenzúra kitüntetett figyelmét vonja magára.

Jóllehet az erdélyi emlékirodalom hatása csökkent mértékben érvényesül a kortárs és a következő századok gondolkodásának formálásában, a 19. század második felétől kezdődően a történetírás figyelmét nem kerüli el ez a forráscsoport – sem szerkesztés, sem a bennük fellelhető információk felhasználásának tekintetében. A történetírás szem előtt tartja, hogy eme elbeszélőforrás-típus komplementer jellegű más források vonatkozásában, esetenként azonban az emlékiratok elsődleges és rendkívül értékes forrásokként kezelhetők és értékesíthetők – többnyire azokban az esetekben, amikor a szerző közvetlen részese olyan eseményeknek-tevékenységeknek, melyek eredményei csupán más jellegű dokumentumokban jelennek meg.

A fentebb vázoltak természetszerűen a Habsburg-uralom erdélyi kiteljesítési, Erdélynek a birodalomba való betagolódási folyamatára is érvényesek. Az emlékirodalom információi e történelmi folyamat egész időintervallumát lefedik, és többé-kevésbé releváns módon tükrözik ennek szakaszait, azokat az eseményeket-történéseket-rendelkezőket, melyek akár a társadalmat, akár a szerzőt valamilyen formában érintik. A feljegyzések, mint már említettük, többnyire nem elemzik és értékelik a megtörténteket – ezt a feladatot átengedik a történetírásnak –, műfaji sajátosságuk szerint csupán jelzik, a szerző látószögének és informáltságának prizmáján keresztül a történeteket. Az emlékirodalomnak éppen ez a sajátossága teszi lehetővé, hogy a más források információit elmélyíthesse és árnyalhassa, illetve, hogy az adat- és ténytyszerű ismertetésen túlmenően az egyes szerzők és adott történelmi korok mentalitását is tükrözze.

³⁹² EH. 30.

³⁹³ Crăciun–Ilieș: I. m. 353–358.

Bibliográfia

I. Levéltári, illetve kiadatlan források. Országos Levéltár – Kolozs Megyei Igazgatóság – Udvarhely szék levéltára

Uo. – Beszterce város levéltára

Uo. – Kolozsvár város levéltára

Uo. – Kolozs vármegye levéltára

Uo. – Szatmár vármegye levéltára

Uo. – Torda vármegye levéltára

Magyar Országos Levéltár – Gubernium Transylvanicum levéltára

Uo. – Cancellaria Transylvanica levéltára

Bethlen István: **Diarium campestre pro campania A. [1]738 et 1739 quo ex parte Transylvania sub commanda serenissimi Principis de Lobkovitz cum Deo instituitur.** Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 972.

Bod, Petrus: **Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia.** Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. ms. nr. 87.

Bod, Petrus: **Némelly Erdélybe történt dolgok 1676 esztendőől fogva való feljegyzetése (1718-ig).** Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 859.

Diarium comitis Michaelis Teleki de actis comitiorum Cibiniensium anni 1741 et itinationibus deputatorum S. S. et O. O. Transylvaniae Viennam missorum. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Kemény József gyűjtemény. Collectio maior tom. XXV. A. 25.

Enyedi János: **A zarándi veszedelemnek leírása.** Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Kemény József gyűjtemény. Collectio minor tom. XVI. A. 16.

Gulácsi Albert: **Második Apafi Mihály fejedelem secretariussának diariuma [1691-1696]** Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Kemény József gyűjtemény. Collectio minor. tom. XXXIX. A. 29.

Homoródszentpéteri Cseke József: **Az oláh nemzetről.** Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 356.

Köpeczi (Bedos) Sámuel: **Nevezetes változások melyeket életem folyása s viszontagságai leírásában maradékom kedvére feljegyezgettem.** Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. A kolozsvári Református Kollégium kéziratgyűjteménye nr. 1554.

Második Teleki Mihálynak ab anno 1703 usque ad annum [1720] Életéről való maga írása. Teleki–Bolyai Könyvtár. Marosvásárhely. ms. nr. 42.

Rhédei Ádám: **Rerum memorabilium liber 1784.** Kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár. ms. nr. 676.

*

II. Forráskiadványok. Apor Péter: **Metamorphosis Transylvaniae.** Magyar emlékirók 16–18. század. Budapest, 1982.

Altorjai B. Apor Péter munkái. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XI. Pest, 1863.

Bajesdi Vitán Sándor: **A dévai mezőn a Horákkal történt csatáknak rövid de igaz leírása.** Erdély öröksége VIII. Budapest

Benkő, Josephus: **Transsilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus.** Vindobonae, 1777–1778.

Bethlen Kata **Önéletírása.** Magyar emlékirók 16–18. század. Budapest, 1982.

Bethlen Miklós: **Önéletírása.** Szerk.: V. Windisch Éva. I–II. Budapest, 1955.

Bethlen Miklós önéletírása. (1642–1710) Szerk.: Szalay László I–II. Pest, 1858–1860.

Bíró Vencel: **Gróf Apor István naplója bécsi útjáról.** Erdélyi Múzeum, XXXV/1930.

Bod Péter **Önéletírása.** Erdély öröksége VII. Budapest

Bolyai Farkas **Önéletírása.** Erdély öröksége. IX. Budapest

Bölöni Farkas Sándor **Naplója.** Erdély öröksége IX. Budapest

Bölöni Farkas Sándor: **Utazás Észak-Amerikában.** Kiadatlan részét sajtó alá rendezte és bevezette Reményik Sándor. Budapest, 1934.

Bölöni Farkas Sándor: **Utazás Észak-Amerikában.** Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benkő Samu. Bukarest, 1966.

Brassai Sámuel emlékbeszéde. Erdélyi Múzeum-Egylet kiadványai. II. Kolozsvár, 1886.

Corpus Juris Hungarici 1540–1848. évi erdélyi törvények. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, 1900.

Crăciun, I. și Ilieș, A.: **Repertoriul manuscriselor de cronici interne. Sec. XV–XVIII. privind istoria României.**

Cserei Mihály: **Erdély históriája. [1661–1711]** Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Budapest, 1983.

Cserei Mihály: **Históriája, 1662–1711.** Pest, 1852.

Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása 1712–1767 Szerk.: Jancsó Elemér. Cluj, 1940.

Götteff Borbála: **Néhai Götteff László házanépének Hóra pórhada miatt esett romlása.** Erdély öröksége VIII. Budapest

Gyalakuti Lázár György: **Napló a Rákóczi forradalom idejéből. (1704. július 1–október 31.)** Pest, 1872.

Halmágyi István naplói (1752–53. 1762–69) és iratai (1669–1785). Közli Dr. Szádeczky Lajos. Budapest, 1906.

Hermányi Dienes József **Emlékirása.** Erdély öröksége VII. Budapest

I. Tóth Zoltán: **Magyar történeti bibliográfia.** 1825–1867. III. Budapest, 1950.

Kolozsvári emlékirók. 1603–1720. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Bukarest, 1990.

Jósika Miklós **Emlékirata.** Erdély öröksége IX. Budapest

Kis András–Domokos Ferenc: **Erdélyben véghez vitt pusztítása és feltámadása oláh-Hórának.** Erdély öröksége VIII. Budapest

- Koncz József: **Bánffy László jegyzetei.** Történelmi Tár. 1881.
- K. Papp Miklós: **Bydeskuti Boldizsár naplója.** Történelmi Lapok. Kolozsvár, 1874–1875.
- K. Papp Miklós: **Diarium vitae aerumnose Georgii Cserei senioris de Nagyajta 1756 consignari ceptum.** Történelmi Lapok. Kolozsvár, 1874–1875.
- Lugosy József: **Néhai Nagyvárad Inczédi Pál úrnak maga életében Erdélyországban történt közönséges dolgoknak feljegyzései, 1660–1697.** Nagykörös, 1860.
- M. Tótfalusi K. Miklósnak a maga személyének é különös cselekedeteinek **Mentsége...** Kolozsváratt, 1689. esztendőben. Erdélyi Féniks – Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974.
- Nagy Gyula: **Czegei Vass László naplói.** Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XXXV.
- Naláczi József **Emlékirata.** Erdély öröksége VIII. Budapest
- Potthast, A.: **Bibliotheca historica Medii Aevi** (Wegeiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters bis 1500) Berlin f. a.
- Rettegi György: **Emlékezetre méltó dolgok.** Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1985.
- Szakál Ferenc **történelmi feljegyzései (1698–1718).** Kolozsvári emlékirók. Bukarest, 1990.
- Szalay László: **Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei.** I–I. Budapest, 1865.
- Szádeczky Lajos: **Br. Apor Péter verses művei és levelei. (1676–1762** Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XXXVII.
- Széki gróf Teleki József özvegye, bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759.** Szerk.: Szádeczky Lajos I–II. Budapest, 1922–1923.
- Thaly Kálmán: **Gróf Teleki Mihály és Pápai János Nándorfehérvári követségi naplója.** Monumenta Hungariae Historica Scriptores. XXVII.
- Thaly Kálmán: **Beniczky Gáspár naplója, 1701–1710.** Rákóczi Tár. I. Pest, 1866.
- Teodor, Pompiliu: **Kutassátok az írásokat. Román krónikaírók munkáiból.** Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Pompiliu Teodor. Cluj-Napoca, 1983.
- Textul Diplomei: Ion Lupaș: **Documente istorice transilvane I. 1599-1699.** Cluj, 1940.
- Torma Károly: **Szaniszló Zsigmond Naplói (1682–1711)** Történelmi Tár. 1881.
- Tóth Ernő: **I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1636–1694 évekről.** Kolozsvár, 1900.
- Ujfalvy Sándor **emlékirata.** Erdély öröksége IX. Budapest
- Vargyasi Daniel István: **Életének leírása.** Erdély öröksége VII. Budapest
- Vizaknai Bereck (Briccius) György **naplófeljegyzései (1693–1717).** Kolozsvári emlékirók. Bukarest, 1990.
- Wesselényi István: **Sanyarú világ. Napló. 1703–1708.** Közzéteszi Magyari András. Bukarest, 1983.

Arisztotelész: **Poétika**. A bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Szabó György. Bukarest, 1969.

Ballagi Aladár: **A magyar kir. testőrség története**. Pest, 1959.

Balogh Artúr: **A székely vallási és iskolai önkormányzat**. Erdélyi Tudományos Füzetek.

Bauer, Wilhelm: **Einführung in das Studium der Geschichte**. 1922.

Benda Kálmán: **A magyar jakobinusok iratai**. III. Budapest, 1952.

Benkő József: **Erdélyi olá nemzet képe**. Lefesté III könyvekben. Pozsony, 1785.

Beöthy Zsolt: **A magyar irodalom története**. I. Budapest, 1899.

Beöthy Zsolt: **A széprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban**. II. Budapest, 1887.

Chaunu, Pierre: **La civilisation de l'Europe classique**. Arthand, 1970. Collection les Grandes civilisations.

Dragomir, Silviu: **Romîniî din Transilvania și unirea cu biserica Romei**. Documente apocriefe privitoare la începuturile unirii cu catolicismul roman (1697-1701). Cluj, 1990.

Gál László: **Javallat (Az első erdélyi magyar nyelvű törvénykönyv tervezet 1839)** A bevezetőt írta és a szöveget sajtó alá rendezte Hajdu Lajos. Budapest, 1992.

Göllner, Carol: **Regimentele grănicerești din Transilvania (1764-1851)** București, 1973.

Grand Larousse encyclopédique en dix tomes. Paris, 1960.

Grand enciclopedia Vallardi. [Milano, 1962]

Gyöngyösi János: **Sok nemes erdélyországi urak s magyarok romlásának keserves gyásza**. Hazánk. IV./1885.

Gyulai Pál: **Jósika Miklós (Emlékbeszéd)** 1879.

Hoffer András: **Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén**. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868.

Imreh, Ștefan: **Látom, az életem nem igen gyönyörű**. Bukarest, 1994.

Imreh, Ștefan: **Adîncirea crizei feudalismului în Transilvania. Încercări de reforme**. Ist. Rom. III.

Îndrumător al Arhivelor Statului județului Cluj. I. București, 1979.

Jakab Elek: **A Pragmatica Sanctio története Erdélyben**. Századok. 1879.

Jakab Elek: **A cenzúra története Erdélyben**. Figyelő. 1884.

Jakó, Sigismund și Manolescu, Radu: **Scierea latină în evul mediu**. București, 1971.

Jancsó Elemér: **A jakobinus mozgalom hazai hagyományai**. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest, 1957.

K. Papp Miklós: **Udvarhely múlt századi monographiajához**. Történeti Lapok. Kolozsvár, 1874.

Kaisergruber, Danielle: **Mémoires**. La Grand Encyclopédie. Marconi - mouvement. Paris, 1975.

Kalmár János: **Az Einrichtungswerk fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál**.

Kemény Katalin: **Erdélyi emlékirók**. Cluj-Kolozsvár, 1932.

- Király Pál: **Gróf Székely László élete**. Budapesti Szemle. LI. 1887.
- Kiss, Andrei: **Vechile inventare, registrele auxiliare de arhivă și cele de regidtratură din Transilvania**. Revista Arhivelor. XL. 1978. nr. 1.
- Klima Helmut: **Guvernatorii Transilvaniei 1774-1867**. Sibiu, 1943.
- Kosáry Domokos: **Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867**. Budapest, 1990.
- Kosáry Domokos: **Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába**. II. (1711–1825) Budapest, 1954.
- Kovács Kiss Gyöngy: **Rolul maghiarilor în Transilvania secolului al 18-lea**. Cumpăna. 4. 1997. Cluj, 1998.
- Kovács Kiss Gyöngy: **A magyarság szerepvállalása a 18. századi Erdélyben**. Történelmünk a Duna-medencében. Kolozsvár, 1998.
- Kovács Kiss Gyöngy: **Emlékirodalom**. Korunk. 1995. 12.
- Kovács Kiss Gyöngy: **A magyarság szerepvállalása a 18. századi Erdélyben**. Korunk. 1996. 5.
- Kovács Kiss Gyöngy: **Metamorphosis Transylvaniae**. Erdélyi Pantheon. I. Marosvásárhely, 1998.
- Kovács Kiss Gyöngy: **A bécsi politika főbb erdélyi irányvonalai (1711–1790)**. Korunk. 1994. 9.
- Kutschera, Rolf: **Guvernatorii Transilvaniei 1691-1774**. Sibiu, 1943.
- Lázár Miklós: **P[etrichевич] Horváth Boldizsár naplója a XVIII. századból. 1714–1773**. Keresztény Magvető. Kolozsvár, XXI/1886.
- Magyar Emlékirók 16-18. század**. Budapest, 1982.
- Lejeune, Philippe: **Le Pacte autobiographique**. Paris, 1975.
- Lukinich Imre: **Erdély területi változásai**. Budapest, 1918.
- Magyar Irodalmi Lexikon**. Főszerkesztő: Benedek Marcell.
- Magyar Irodalmi Lexikon**. Szerk.: Dr. Ványi Ferenc. Budapest, f. a.
- Makkai Sándor: **Bevezetés**. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VI. Budapest
- Mályusz Elemér: **A magyar medievisztika forráskérdései**. Levéltári közlemények. XXXIII./1967.
- Mályusz Elemér: **Sándor Lipót főherceg nádor iratai**. Budapest, 1921.
- Moga, I.: **Politica economică și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII**. Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj, V... (1936-1938)
- Niederhauser Emil: **Török és francia között. A maradék birodalom**. Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok. Budapest, 1977.
- Oțetea, Andrei: **Chestiunea orientală**. Ist. Rom. III. București, 1964.
- Pall, Francisc: **Ein Siebenbürgischer Bischof in römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745–1768)**. Köln–Weimar–Wien, 1991.

Pascu, Ștefan–Prodan, David: **Instaurarea regimului austriac în Transilvania**. Ist. Rom. III.

Pepe, Gabriele: **Introduzione allo studio del medio evo medio latino**. Napoli, 1963.

Pokoly József: **A vármegyei intézmény története**. Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I. Ds, 1901.

Prodan, David: **Răscoala lui Horea**. I. București, 1979.

Prodan, David: **Transilvania sub regimul absolutismului luminat**. Ist. Rom. III.

Prodan, David: **Regimul austriac în Transilvania**. Ist. Rom. III.

Prodan, David: **Caracterul regimului austriac în Transilvania**. Ist. Rom. III.

Quirin, H.: **Einführung in das Studium der mitteralterlichen Geschichte**. Braunschweig, 1964.

II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Magyar András. Kriterion–Polis, 1994.

R. Várkonyi Ágnes: **Bethlen Miklós gróf, a politikus**. Erdélyi Múzeum. LV. 1992.

R. Várkonyi Ágnes: **Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711)**. Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Szerk.:

Makkai László, Szász Zoltán. Budapest, 1986.

Romanecz Mihály: **A magyar mémoire és naplóirodalom 1711-től napjainkig**. A marosvásárheyi m. kir. áll. főreáliskola értesítője az 1879–90. tanévről.

Scherman Egyed: **Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Mária Terézia haláláig**. Budapest, 1928.

Sinkovics I.: **Az erdélyi karamajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén**. Domanovszki Emlékkönyv. Budapest, 1937.

Șotropa, V.: **înființarea granițelor militare năăudene 1762**. Arhiva someșeană.

Szabó Pál: **Abrudbánya elpusztulásának csekély leírása**. Erdélyi Múzeum. XII/1895.

Szávai János: **Az önéletírás**. Budapest, 1978.

Szekfü Gyula: **Magyar történet**. V. Budapest, 1936.

Szerb Antal: **Magyar Irodalomtörténet**. Budapest, 1943.

Szinnyei József: **Magyar írók élete és munkái**. I. Budapest, 1891.

Szinnyei Ferenc: **Jósika humoros életképei**. 1913.

Thaly Kálmán: **Dálnoki Veres Gerzson verses krónikája a kurucz világról**. Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872.

Țoca, Mircea; **Clujul baroc**. Cluj-Napoca, 1983.

Tolnai Gábor: **Bevezetés**. Erdély öröksége. VII. Budapest

Torma Károly: **Gróf Gyulai Ferenc tábornok emlékiratai 1714–1787**. Hazánk. VI/1886.

Trócsányi Zsolt: **Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben. 1690–1740**. Budapest, 1988.

Trócsányi Zsolt: **Felvilágosodás és ferenci reakció (1711–1830).** Erdély története II. Budapest, 1986.

Trócsányi Zsolt: **Erdélyi kormányhatósági levéltárak.** Budapest, 1973.

Trócsányi Zsolt: **Az erdélyi központi bányaigazgatási szervezet története 1691-1848.** Extras din A Nehézipari Műszaki Egyetem Magyar Nyelvű Közleményei VIII. Miskolc, 1962.

Trócsányi Zsolt: **Teleki Mihály és a kurucmozgalom 1690-ig.** Budapest, 1972.

Trócsányi Zsolt: **Új etnikai kép, új uralmi rendszer.** Erdély története. II.

Trócsányi Zsolt: **Erdélyi kormányhatósági levéltárak.** Budapest, 1973.

V. Ballagi Géza: **A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.** Budapest, 1888.

V. Takács Sándor: **Kémvilág Magyarországon.** é. n. h. n.

Varga J. János: **Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon 1688-1689.** Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Pécs, 1993.

Weber Antal: **A magyar regény kezdetei.** Budapest, 1959.

Wertheimer Ede: **A magyarországi cenzúra történelméhez.** Századok. 1898.